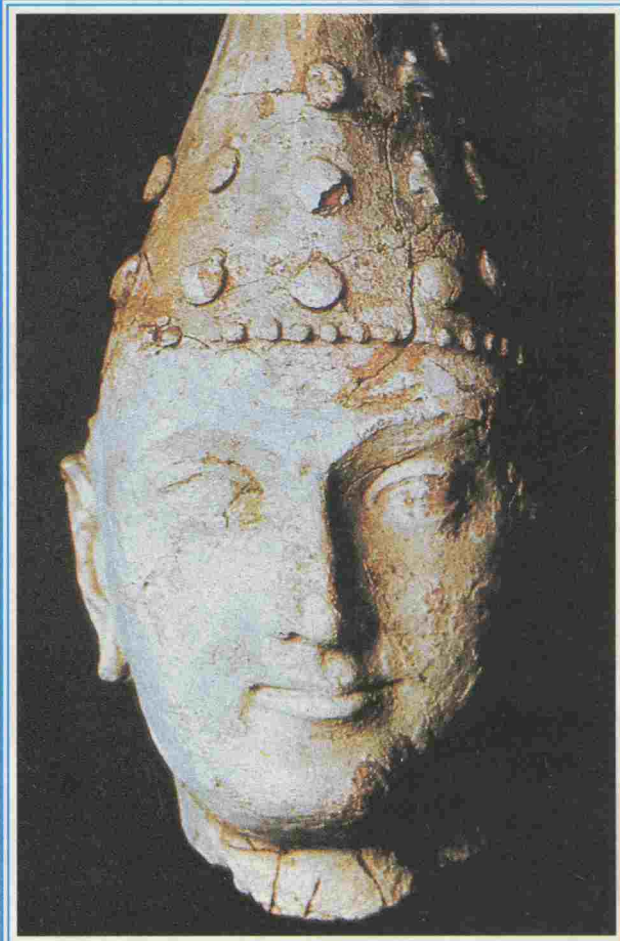

МАЪНАВИЙ

ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Tafakkur

1
96

Миллий мафкуранинг собиқ коммунистик мафкурадан асосий фарқи нимада? Коммунистик мафкура намунаси шаклан миллий, мазмунан социалистик бўлмоғи талаб қилинарди. Миллий мафкура эса мазмунан миллий, шаклан умуминсоний бўлмоғи керак.

Ислом КАРИМОВ

Овруполик элчилар Амир Темури хузурда. (Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарига чизилган миниатюра. XVI аср Хуросон миниатюра мактабига мансуб номаълум мусаввир ижоди.)

СОҲИБҚИРОН • СОҲИБҚИРОН

СОҲИБҚИРОН • СОҲИБҚИРОН

СОҲИБҚИРОН • СОҲИБҚИРОН

Ватандошларимизнинг хоҳиш-иродаси билан 1996 йил Амир Темур йили деб эълон қилинди. Бу йил 4 муборак зот тава�луқининг 660 йиллиги ер юзуда кенг нишонланади. Ушономатки, бу байрам Ўзбекистоннинг буюк тарихи ва буюк келажакни дунёга намойиш этадиған чўкан воқеа бўлади. Ушономатки, чўз Соҳибқироннинг мардона руҳи бизни ҳатимша ўз ҳимоятида саклайди, янги ютүк ва зафарларга торлайди.

Услол ҚАРИМОВ

СОҲИБҚИРОН • СОҲИБҚИРОН

СОҲИБҚИРОН • СОҲИБҚИРОН

СОҲИБҚИРОН • СОҲИБҚИРОН

СОҲИБҚИРОН • СОҲИБҚИРОН

Соҳибқирон Амир Темур. (XV аср Хуросон миниатюра мактабига мансуб
номаълум мусаввир чизган асар)

*...Агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар,
аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеда
ўқубдирларким, анингдек бир байт ўқиғони минг ях-
ши байт айтқонча бор.*

Алишер НАВОИЙ

*У саркарда, ҳукмдор ва қонун ўрнатувчи сифати-
да буюк истъодод эгаси бўлган... Кўнгли осуда, ваз-
мин дамларда адолатли ҳакам, ижоду илм аҳлининг
ҳомийсига айланган.*

Макс ВЕБЕР

*Гарчи унинг саройидан доимо ажнабий уламо ва
ҳунармандлар аримаган бўлса-да, турк тили ҳамма
вақт расмий мақомни эгаллаб келди. Темурнинг ўзи
соф ва жайдари турк шеvasида ёзар эди. «Тузуклар»
фикримизнинг далилидир.*

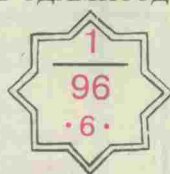
Ҳерман ВАМБЕРИ

TAFAKKUR

Tafakkur

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Ҳалим БОБОЕВ
Хурийд ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Азамат ЗИЁ
Баҳодир ЗОКИР
(масъул қоғиб)
Анвар ЙУЛДОШЕВ
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОЕВ
Хайридин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
(бош муҳаррир уринбосари)
Тўлеберген ҚАЙИБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОВ
(бош муҳаррир уринбосари)
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази

Матнларда фойдаланилган мисол, кучирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кучириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700029, Тошкент шаҳри, Отатурк кучаси, 24-уй.

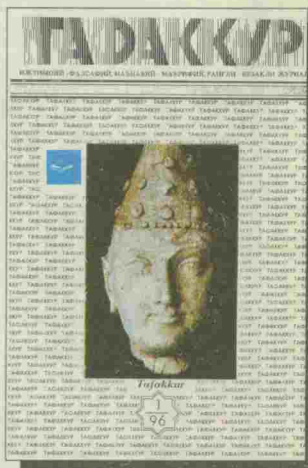
56-86-79
56-55-89

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босма-хонаси, 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кучаси, 41-уй.

1996 йил 2 февралда босмахонага топширилди. 1996 йил 20 мартда босишга рухсат этилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16, 8 босма тобоқ, 101-буюртма. Нашр адади 5000 нусха.

Бадий муҳаррир
Одилбек БОБОЖОН
Техник муҳаррир
Бойназар БОЙМУРОД

Ушбу сонда Рихситилла Нуринов, Фарҳод Курбонбоев ва Темур Мақсумов олган суратлардан фойдаланилди.

ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР	
Озод ШАРАФИДДИНОВ. Бозор — маънавият кузгуси	6
ИСТИҚЛОЛ ЧЕЧАКЛАРИ	
Муртазо СУЛТОНОВ. Таълимнинг янги йули.	18
МИПЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ	
Журақул БАҲРОНОВ. Узни англаган — голиб	22
ИБРАТНОМА	
Асқад МУХТОР. Уйку қочганда... ..	25
ЕТТИ ИҚЛИМ МУҲДАСИ	
Демократия — тенглик кафолати Америка элчиси билан суҳбат.....	36

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Абдуқаҳҳор ИБРОҲИМОВ. Поклик —
миллий тикланиш қуртаги 44

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Мирзо КЕНЖАБЕК. Асл Ватан қайғуси.56

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Абдулла АЪЗАМ. Бобо номин оқлаган
фарзанд 62

ТУНГИ КАПАЛАКЛАР

Акрам КАТТАБЕКОВ. Тарихий ҳақиқат
ва бадий талқин..... 68

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Хуршид ДҮСТМУҲАММАД. Нажот
нафратдами ё... муҳаббатда! 74

ЎЗБЕКИСТОН — ЯГОНА ВАТАН

Гайбулла ас-САЛОМ. Уртада бегона йук. 80

ВАТАН ҲАМДУ САНОСИ

Умар САЙФИДДИН. Элчи..... 89

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Усмон АЗИМ. «Биз — паришон бир
китоб...»..... 98
Мирзо БЕДИЛ. Ғазаллар 100

БИЗДАН ОЗОД ВА ОБОД ВАТАН ҚОЛСИН

Бу ерда мағлублар йук..... 105

ЯХШИЛАР ЁДИ

Наим КАРИМОВ. Уйғур уғлонининг
танти ҳаёти..... 108

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

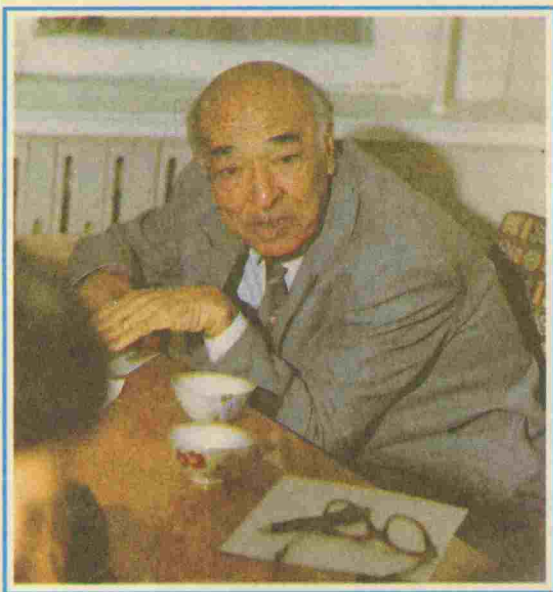
ОРТЕГА-И-ГАССЕТ. Одам Ота
жаннатда..... 113

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуни..... 127

БОЗОР — МАЪНАВИЯТ КУЗГУСИ

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Мен иқтисодчи эмасман, ammo ҳар бир фуқаро каби иқтисодиёт соҳасига жуда қизиқман. Тишим ўтган масалалар устида ўзимча мулоҳаза юритаман, тишим ўтмаганларини эса мутахассис дўстларимдан сўраб-суриштираман. Яқинда бир иқтисодчи дўстимга шундай савол билан муружаат қилдим:

— Бозор иқтисодиётига ўта бошлаганимизга ҳам уч-тўрт йил бўлиб қолди. Қани, айтинг-чи, биз ҳозир шитоб билан қаёққа кетяпмиз?

— Қаёққа буларди, тўғри Ипподромга-да!

Унинг жавобида ҳазил оҳанги устунроқ эди, лекин шу билан бирга, алланечук жиддийлик ҳам сезиларди. Бу ҳол мени яна савол беришга ундади:

— Ундай бўлса, беш-ўн йилдан кейин бозор муносабатлари анча ривожланиб кетса, бутун мамлакат яхлит бир Ипподром бўлиб қоладими?

Дўстим сукутга чўмди. Менинг хаёлимда эса яқин келажак манзараси гавдаланди: ҳаммаёқ — кўча-кўй ҳам, майдону хиёбонлар ҳам, бекату боғчалар ҳам бозор. Ҳаммаёқда Покистонун Туркия, Хитойу Ҳиндистон ва яна дунёнинг аллақайси бурчакларидан келтирилган турли-туман моллар қалашиб ётибди. Харидордан сотувчи кўп, ҳаммаси булбулигўёга айланиб молини мақтайди: «Кепқолинг! Пулингиз ўзингиз билан кетади. Олганлар дармонда, олмаганлар армонда!» Бу бозор ичида, шоир айтганидек, «молим ёмон» деган бир кимса йўқ. Ҳаммаси йўлини қилиб харидорнинг пулини олиб қолиш пайида. Харидор шўрлик эса бу ғала-ғовурдан боши гаранг — нима қилишини билмайди...

Дўстим менинг уйларимни сезгандай сўз қотди:

— Йўқ, йўқ, бу — бозор иқтисодиёти эмас. Тўғ-

пироги, биз барпо этмоқчи бўлган бозор иқтисодиёти фақат шундан иборат эмас.

Унг келиб қолгани учун мен иқтисодчи дўстимдан яна бир нарсани аниқлаб олмоқчи бўлдим. Кейинги пайтларда у ер-бу ерда баъзилар билиб-билмай: «Биз капитализм йўлини танладик, келгусида капитализмнинг мухташам биносини тиклаймиз» деб қолади. Бу гап менга эриш туюлади, негаки, бугун капитализм кўзимизга ҳар қанча бежирим кўринаётган бўлмасин, ҳар қанча оғзимизнинг таноби қочиб уни мақтаётган бўлмайлик, у — инсоният тараққиётидаги кечаги кун, босиб ўтилган бир босқич. Наҳотки, жаҳоннинг кўпгина халқлари эртага XXI аср бағрида жавлон урса-ю, биз яна ҳар доимдагидек ортда қолиб, XIX аср торкучаларида пайпасланиб юрсак?!

Дўстим зийрак одам — дилимдаги гап тилимга кўчиб улгурмасдан жавоб бера бошлади:

— Биз қурадиган жамият ҳар жиҳатдан ривож топган, баркамол жамият бўлади. Ишлаб чиқариш кимнингдир дабдурустдан ҳаёлига келиб қолган «доҳиёна» голярию инжиқлиги асосида эмас, қатъий иқтисодий қонуниятлар асосида амал қилади. Бу жамиятда иқтисод юритишда маъмурий буйруқбозликдан асар ҳам бўлмайди. Ҳеч ким ишлаб чиқарувчининг тепасида туриб, «Сен фалонни қил! Сен пистонни эк! Сен у ёққа югур! Сен мана буни бажар!» деб қамчи силкитмайди. *Perpetum mobile* деганини эшитганмисиз? Бировнинг тазйиқисиз, ташқи турткисиз ўз-ўзидан ҳаракат қиладиган, мангу тўхтамайдиган машина. Кўп замонлар мобайнида олимлар шунақа машина яратишга уринган, лекин ярата олмаган. Биз қурадиган жамиятнинг янги иқтисодиёти ана шунақа бировнинг турткисиз ҳаракат қиладиган, ўз-ўзини бошқарадиган, керагида тезлаб, керагида секинлайдиган бўлади. Уни бошқарадиган ягона куч — жамиятнинг моддий эҳтиёжларини қондириш иштиёқи бўлади. У моддий эҳтиёжлар ва моддий манфаатлар асосидагина ҳаракат қилади.

Ҳаёлимда жавлон урган суронли бозор манзараси аста-секин хира тортди, унинг ўрнида кўркам, нурафшон ва чароғон қаср чизгилари намён бўла бошлади. Шу нуқтада ҳаёлот отининг жиловидан тортдим-да, бугунги реал ҳаёт оғушига қайтдим.

Бу йил — 1996 йил. Республикамиз мустақиллигига беш йил тўладиган йил. Биз аллақачон янги жамият қуриш йўлига қадам қўйганмиз. Президент Ислоҳ Каримов «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат!» дея истиқбол йўлини белгилаб берди. Бу шунчаки эҳтирос билан айтилган жўшқин ибора эмас, балки аниқ ҳисоб-китобларга, реал заминга асосланган дастуриламалдир. Уни амалга ошириш — республикамиздаги ҳар бир юртсевар инсоннинг муқаддас бурчи. Бу борада аллақачон шахдам қадамлар қўйилди ва улар ёрқин самаралар бермоқда. Бугунги куннинг халқаро долзарб муаммоларини ҳал қилишда Ўзбекистоннинг овози борган сари дадилроқ янграмоқда. Чиндан ҳам, бугун ўзбек «Қайга борсам гоз юрарман, бошда дўппим гердайиб» дейишга тўла ҳақли бўлиб қолди.

Ички ҳаётимизда, айниқса, иқтисодиёт борасида ҳам катта ўзгаришлар майдонга келди. — хусусий мулкчилик ривожланмоқда, ишбилармон ва тадбиркорларга кенг йўл очилди, чет эл сармоялари жалб қилина бошлади, қўшма корхоналар ва фирмалар очилмоқда, қишлоқларда фермер хўжаликлари ташкил қилинди, минглаб корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб, ҳиссадорлик жамоаларига берилди, молия тизими, банклар янгича асосда иш юрита бошлади. Хуллас, мулк эгасини топяпти, меҳнат самаралироқ бўлиб бормоқда.

Бу гапларни ўқиб, баъзи бировлар: «Эй, биродар, ҳадеб керилаверасизми? Шунча ўзгаришлардан бизга нима фойда? Биримиз икки бўлмаяпти, эски кўйлагимизни янгилаганимиз йўқ. Қўл учиди кун кўриб юрибмиз», дейиши мумкин. Дарҳақиқат, бир қарашда бу эътирозда жон бордек туюлади. Аммо янги жамият қуриш, одамларнинг яшаш тарзини ўзгартириш ҳеч қачон осон иш бўлган эмас. Тасаввур қилинг: очик денгизда сузиб бораётган баҳайбат кеманинг йўналиши-

ни бутунлай ўзгартириш керак. Бунга жон-жаҳди билан қутураётган бўрон халақит беради, ўркак-ўркак тўлқинлар кемани қаърига ютмоқчи бўлади. Уйламай қилинган ҳар бир кескин ҳаракат ҳалокатга олиб келиши мумкин. Бу ишда ўта эҳтиёткорлик ва чапдастик талаб қилинади. Жамият ривожини янги йўлга солиб юбориш эса кема ҳаракатини ўзгартиришга қараганда минг чандон қийинроқ иш. Бизга собиқ Иттифоқдан жуда оғир мерос қолган. Социалистик иқтисодиёт бошдан-оёқ маъмурий буйруқбозлик асосига қурилган эди. Кўпинча дабдаба билан «зўр-зур» тадбирлар амалга оширилди, уларга ҳаддан ташқари катта маблағ сарфланарди, лекин охир-пировардида бу тадбирлар керакли самарани бермас эди, маблағлар ҳавога совурилгандай беҳуда кетарди. Масалан, урушдан кейин «коммунизм қурилишлари» деган ном билан амалга оширилган Волга — Дон канали ёхуд Қорақум канали қурилишлари, Қозоғистонда кўриқ ерлари, Ўзбекистонда Мирзачўлни узлаштириш каби ишлар шулар жумласидан эди. Ҳар қадамда кўра-била туриб мантиққа хилоф ишлар қилинарди. Масалан, Тюменда жуда катта нефть захиралари топилгач, уларни узлаштириш ҳамма республикалар зиммасига юкланди. Ўзбекистон ҳам байналмилал бурчини бажариб бу ишга ҳисса қўшиш мақсадида Нягань деган жойда нефтчилар учун каттагина шахарча қуриб бериш мажбуриятини олди. Умумхалқ ҳашарида қатнашиш ёмон иш эмас, албатта. Аммо шахарча қурилиши учун зарур бўлган материалларнинг ҳаммаси — миҳдан тортиб гиштгача, цементдан тортиб дераза-эшикларгача Тошкентдан олиб борилди. Энди ўзингиз бир хомчўт қилиб кўринг-а, аввал бир неча минг чақиримга темир йўлда, кейин бир неча юз чақиримга машинада олиб борилган қурилиш материаллари неча баравар қимматга тушди экан? Мен Няганда Ўзбекистон қуриб берган уйларни кўрганман, ҳеч иккиланмай айтиш мумкин — уларнинг деворини чиндан ҳам «олтин девор» деса бўлади. Албатта, шу тарзда шахар қурилишини амалга оширган ишбошилардан биронтаси бу харажатлар учун ёнидан бир сўм ҳам чиқарган эмас, чиқимнинг ҳаммаси шўринг кургур оддий «коммунизм қурувчиси»нинг ҳисобидан бўлган. Социалистик иқтисодиётнинг ана шунақа гайримантиқий, беўхшов томонлари жуда кўп эди. Буларнинг бари ҳўжаликда ақл бовар қилмайдиган тартибсизликларни тугдирган, у туфайли эса дунёда ноёб тушунча — «очередь» деган нарса туғилиб, социалистик турмуш тарзининг ажралмас қисмига, доимий йўлдошига айланиб қолган эди. Шу ўринда яна қулгим остида қандайдир эътирозлар жаранглагандек бўляпти: «Ахир, инсоф қилинг-да, биродар! Сиз ёмонга чиқарган социализм шароитида нима бўлганда ҳам кунимиз ўтиб турган эди. Арзончилик эди. Ўзи-ку ўша қораланаётган турғунлик йилларида коммунизмни қуриб қўйган эканмиз-у, ўзимиз ҳам билмай қолиб, ўтиб кетаверган эканмиз-да...» Ҳақиқатан, 70—80-йиллар орасида нисбатан серобчилик ва арзончилик бўлди. Ҳўш, ҳўжалик юртиш йўллари нотўғри бўлган бўлса, бунга қандай эришилди? Уйлайманки, бунга халқни, меҳнат қилувчи одамни шафқатсиз эзиш ва талаш эвазига эришилган. Ўзингиз ўйланг, бизда етмиш йил мобайнида миллионлаб маҳбуслар, ҳарбий хизматдаги аскарлар, «крепостной» деҳқонлар, яъни колхозчилар арзимаган ҳақ олиб меҳнат қилишга мажбур бўлди. Ишчилар ҳам ҳеч қачон қилган меҳнатларига яраша ҳақ олган эмас. Зиёлилар эса шўролар замонида ҳамisha жамиятнинг энг қашшоқ, энг хор табақаси бўлиб келган. Коммунистик партия жамиятни «ривожланган социализм» деб атаган бўлса-да, аслида бу «ривожланган» қулдорлик жамияти эди. Унда бир ҳовуч номенклатура ходимларигина ҳузур ва фарогатда яшаган, оддий халқ эса зўр-базўр, чалакурсоқ ҳолда ҳаёт кечирган. Бу ҳол жуда хунук оқибатларга олиб келган, охир-пировардида халқни маънавий жиҳатдан мажруҳ қилиб қўйган. Минг йиллардан бери тажрибада синалган, исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатлардан бири шуки, меҳнат қилган одам ўз меҳнатининг самарасини кўрмоғи керак, меҳнатига яраша ҳақ олиши керак. Борди-ю, у меҳнатига яраша маош олмаса, маошига яраша меҳнат қила бошлайди. Натижада меҳнат ўрнига кўзбўямачилик авж олади; бир-бирини алдаш, ўғрилиқ, ташмачилик каби иллатлар оддий ҳолга айланиб қолади; халқ маънавий жиҳатдан

чиришга юз тутади; инсоф, диёнат, виждон деган тушунчалар ўрнини шафқат-сизлик, жиноят эгаллайди.

Социалистик жамиятда ёлгончилик давлат сиёсати даражасига кўтарилган — оммавий ахборот воситалари, ҳар хил тарғибот-ташвиқот идоралари эртадан кечгача социализмни мақтаб оғиз кўпиртирар, ҳеч тортинмай ёлгон гапларни такрорлар эди. Биз «Янги инсон яратдик, у бутун дунёдаги инсонлардан юксакдир» деган гапни кўп гапирдик. Ҳолбуки, социалистик турмуш тарзи эътиқодсиз, иккиюзламачи, кўрқоқ ва хушомадгўй одамларни тарбиялади. Тадқиқотчи Игорь Бунич «Партиянинг олтини» деган китобида коммунистлар ўтказган етмиш йиллик тажриба ҳаётда лоқайд одам тоифасини яратди, деб ёзади. Бу лоқайд одам оламга шунчаки бефарқ қараш билан чекланмайди, унинг ўз фалсафаси бор. Бу фалсафага кўра, дунёга ўт кетса кетсин, шу ўтдан унинг қозони қайнаса бўлди. Жамоа манфаати, кўпчилик гамида ёниб-қуйиш, ожизлар ва заифлар учун иона қилиш деган кори хайрлар унга бутунлай бегона. Бунинг устига, унинг виждони мудроқ, инсоф ва диёнати ҳам қолмаган.

Социалистик тузумдан бизга ана шунақа мерос қолган. Бу иллатлар шунчаки баданга ёпишган кир-чирлар эмас, ундай бўлса, яхшилаб ювиниш билан улардан холи бўлиш мумкин эди. Афсуски, улар қонимизга сингиб, табиатимизга таъсир кўрсатган, бизни ташаббускорликдан, ижоддан, яратиш иштиёқидан анча маҳрум қилиб улгурган.

Масаланинг яна бошқа томони ҳам бор: етмиш йиллик шўро замонида партиявий раҳбарлар миллий республикалардаги иқтисодий инфраструктурани шундай тузган эканларки, бунинг оқибатида ҳамма республикалар иқтисодий жиҳатдан бир-бирига қарам бўлиб қолган, бир-бирисиз кун кўриши амримаҳол. Масалан, сизнинг юртингизда катта бир завод бор, у ҳайқириб, пишқириб ишлаб турибди. Лекин кичкинагина, арзимасдай кўринадиган бир детал борки, шусиз завод маҳсулот беролмайди. Бу детал эса Россияданми, Беларусданми, Қозогистонданми келтирилади. Республикалар мустақилликка эришганларидан кейин улар ўртасидаги иқтисодий алоқалар емирилди, бунинг оқибатида ҳамма жойда ҳам ҳўжалик соҳасида жуда катта қийинчиликлар вужудга келди. Уларни бартараф қилиб, ҳўжаликни изга солиб юбориш учун жуда катта маблағ ва зўр бардош керак эди. Буларнинг бари республикамизда амалга оширилаётган ислохотларнинг дабдурустдан самара беришини қийинлаштирди.

* * *

Шундай қилиб, юртимизда янгиланиш жараёни бошланиб кетди. Бу жараён гоят мураккаб, кўп қиррали, турфа хил ирмоқларга ва ботиний оқимларга эга жараён. Унинг давомида ҳар хил катта-кичик хатолар ва адашишларга йўл қўйилиши мумкин. Албатта, биз бу хатолардан сабоқ чиқариб олга силжиймиз. Аммо, ношуд ўз хатоларидан ўрганади, ақлли, донишманд эса ўзгаларнинг хатоларидан ўрганмоғи керак, деган гап ҳам бор. Бироқ бу ҳам осон эмас. Масалан, жаҳон тажрибаси шуни кўрсатдики, бозор иқтисодиётига ўтишнинг турли йўллари бор экан: Туркия йўли, Япония йўли, Германия йўли ва ҳоказо. Ханш, буларнинг қайси бири энг маъқул йўл? Қайси бири беозорроқ? Қайсини танласак кўп ҳам қийналмай, тезроқ мақсадга етамиз? Умуман, бир-икки йил мобайнида бозор иқтисодиётига ўтиб бўладими ёки бу жараён анчага чўзиладиган давомли жараёнми? Кўриб турибсизки, бу саволларнинг ҳар бири ўта мураккаб ва уларга дабдурустдан «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб бериб бўлмайди. Албатта, мазкур мақолада бунга ўхшаш саволларга жавоб бермоқчи эмасмиз — бунга чоғимиз келмайди. Лекин бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ айрим масалалар борки, улар тўғрисидаги фикрларимиз билан ўртоқлашсак, эҳтимол, фойдадан холи бўлмас. Шундай масалаларнинг энг муҳимларидан бири бозор иқтисодиётининг маънавиятга алоқаси масаласидир. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатяптики, бу икки масала бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Боғлиқина эмас, маънавиятсиз

ҳақиқий баркамол иқтисодий тизим яратиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам юртбошимиз Ислон Каримов деярли ҳар бир нутқида, ҳар бир китобида маънавият масалаларига алоҳида ургу беради, юксак маънавиятсиз ҳеч қандай ривожланиш бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлайди.

Маълумки, бозор иқтисодиётининг негизида бойлик орттириш, молу дунёни кўпайтириш иштиёқи туради. Асосий мақсад шу — одамларнинг пули кўпайсин. Пул, молу дунё, бойлик... Шўролар замонида биз молу дунёга, бойликка нафрат руҳида тарбия кўрдик. Тузукроқ яшайдиган, тузукроқ еб-ичадиган, кийимига оро берадиган одам назаримизда ёмон эди. Уни душман деб ҳисоблардик. Пулга менсимай қарардик. Қашшоқлигимиздан ор қилмас, гадолигимиз билан мақтанар эдик. Бугунга келиб аҳвол ўзгарди. Пул, молу дунё, бойлик, давлат одамзод учун зарур нарсалар экани аён бўлди. От айлиниб қозигини топади, деганларидек, биз 70 йил мобайнида унутилаёзган муҳим ҳақиқатни қайтадан кашф этдик. Кашф этдиг-у, лекин барибир масаланинг бир нозик жиҳати бор-да! Молу дунёга ружу қўйишни, пулга сажда қилишни, ҳар қандай йўллар билан бойлик орттиришга интилишни фақат коммунистлар қоралаган эмас-ку! Қолаверса, одамзод қадим-қадим замонлардаёқ молу дунё билан руҳият, маънавият ўртасида муайян зиддият борлигини, қай бир нуқталарда улар бир-бирига қарама-қарши туришини яхши билган. Улуғ донишманд Аҳмад Яссавий ва яна ўнлаб буюк мутасаввуфлар инсонни қайта-қайта огоҳ этиб, нафсини тийишга, ўткинчи ҳою ҳавасларга қўл бўлмасликка ундаганлар. Уларнинг ақидасига кўра, инсон ҳаётининг маъноси молу дунё йиғишда эмас, балки маънавий камолотга интилиб яшашда. Қанчадан-қанча Ғарб ва Шарқ даҳолари ўз асарларида ҳайрон қоларли ҳам-жиҳатлик билан молу дунё, пул инсонни тугал бахтиёр қилолмаслигини, маънавий қадриятларсиз инсон ҳаёти қуруқ еб-ичишдан иборат бўлиб қолишини тасвирлаб берганлар.

Китоблардан мисол келтириб нима қилдим, яхшиси, ўз бошимдан кечган бир воқеани айтиб берай. 60-йилларнинг охирида бир гуруҳ сайёҳлар билан Мисрга бордик. Албатта, Миср ажойиботлари, осору атиқалари бизни лол қолдирди. Қоҳирада бизни Умар Хайём номидаги меҳмонхонага жойлаштирдилар. У ўтган асрда қурилган ҳашаматли иморат бўлиб, жуда гўзал эди. У шундоққина наҳри Нил бўйида. Дарёдан эсган шабада қўлфи дилингизни очади. Меҳмонхона ёнида ажойиб боғ. Унда сархил мевалар пишиб, тагига тушиб ётибди. Ҳанда-лақдай-ҳанда-лақдай хурмолар ер билан битта. Бизга ўринлатиб хизмат қилдилар. Лекин ҳар бир хизмат учун пул тўлаш керак экан. Таксида бирор жойга борсангиз, ҳайдовчи сиздан олдин тушиб эшикни очади-да, таъзим қилиб туради. Унинг қўлига чойчақа тутқазингиз керак. Чамадонларингизни ўзингиз кўтарсангиз уят саналади, уни меҳмонхона хизматчиси хонангизга олиб кириб беради. Сиз эса пулини тўлайсиз, холос. Хуллас, ҳар қадамда — бер, бер, бер... Ҳар куни уч маҳал таом еймиз. Ҳар гал тўрт-беш хил овқат берилади. Тўртинчи-бешинчиси биз билмаган, кўрмаган мазасиз егулик бўлади. Еган ейди, емаган нарига суриб қўяди. Қисқаси, ҳаммаси жойида эди-ю, фақат бир нарса етишмас-ди — чойдан қийналиб кетдик. Икки кун ўтгач, мутасаддиларимизга айтиб, чой сўрадик. Бизнинг араб мутасаддимиз ресторан катталари билан гаплашди-ю, лекин бизга бушашиброқ: «Чой бўлади», деди. Аммо тушлиқда чой бўлмади. Биз илтимосимизни яна такрорладик. Араб мутасаддимиз яна гаплашди-да, «Чойни фақат бирорта овқатнинг ўрнига беришар экан», деди. Биз рози бўлдик. Бироқ кечки овқат вақтида яна чойдан дарак бўлмади. Тоқатимиз тугаб, ниҳоят, қайнаган доғ сув сўрадик — ҳаммамизда бир қути-ярим қути ҳинд чойидан бор эди. Доғ сувни ҳам бермадилар. Шунда мен ресторан хўжайинларидан бирига бундай таъна қилдим:

— Наҳотки, шундай катта ресторанда чой бўлмаса? Наҳотки, меҳмондан бир пиёла доғ сувни аясангиз? Одамгарчиликка ҳам роса хол қўйдиларингиз-ку!

Ресторан хўжайини туркча билар экан. Бийрон-бийрон жавоб берди:

— Афандим! Бизда ҳамма нарса бор: чой ҳам, қаҳва ҳам, ичадиган шоколад

ҳам... Фақат булар учун қўшимча ҳақ тўлаш керак. Сизларга тузилган менюда чой кўрсатилмаган.

— Ахир, чой кўрсатилмаган бўлса, меҳмондўстлик деган гап бор! Наҳотки, одамнинг қадри бир пиёла чойчалик бўлмаса?

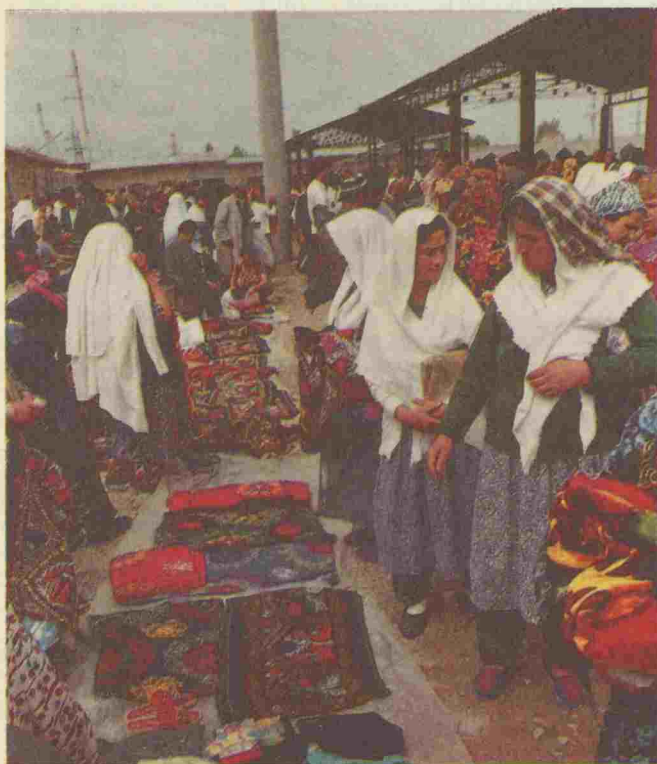
— Афандим! Буни «сервис» дейдилар. Бизда сервис бошқа, одамгарчилик бошқа! Марҳамат, уйимга боринг, истаган чойингизни дамлаб бераман...

Йўқ, ресторан хўжайинининг бунақа манзирати бизга ботмади, бунақа «сервис»ни танамизга сингдиrolмадик, ичимизда «Ҳаҳ, ярамас капиталист!», деб яниб, аламдан чиқдик.

Бунинг хатолигини энди тушуниб турибмиз — чиндан ҳам бозор, сервис, бизнес деган нарсаларнинг уз қонуниятлари бўлар экан, бу муносабатларда фойдага интилиш, сармояни кўпайтириш иштиёқи биринчи ўринда турар экан. Бизнес дунёсида пултопарлар, даста узунлар, бели бақувватлар, сал насага узилавермайдиган йўгонлар, қўлида жарақ-жарақ пул ўйнайдиган корчалонлар эътиборли одамлар саналар экан. Хуллас, бугун аён бўляптики, пулга ҳирс қўйишнинг, молу дунёга интилишнинг унча ёмон жойи йўқ. Лекин табиий бир савол туғилади: хўш, бу интилишнинг чегараси борми? Қанча молу дунё одамга кифоя қилади? Ёки бу жараён интиҳосиз давом этадими? Бирор одамга: «Сиз юз минг сўм ёки икки юз миллион сўм тўплабсиз, етар энди, бу ёғига йиққан давлатингизни еб ётаверинг», деб бўлармикан? Мабодо шундай дейилса, миллион сўм тўлаган киши маслаҳатга кўнармикан?

Бир ёзувчимиз асарида «Пулнинг тиши бўлганида ўзини ўзи еб қўярди» деган иборани ишлатган эди. Дарҳақиқат, овқат вақтида иштаҳа кўзгайди, де-

ганларидек, молу дунё йиғиш жараёнида одамнинг ҳирси жўш уриб кетиши мумкин. Ҳеч нарсаси йўқ одам кичкина бўлса ҳам, пачаққина бўлса ҳам бир машина ҳайдашни орзу қилади. Кейин «Москвич», «Жигули»ни хоҳлаб қолади. Бу орзуси ҳам ушалгач, «Волга», «Мерседес» ёки «Тойота»нинг пайига тушади. Ниҳоят, битта эмас, иккита машинаси бўлишни истайди. Ота-боболари, кўпчилик бўлганига қарамай, бир айвон, икки хонали уйда истиқомат қилган бўлса, ўғлига тўрт хонали уй кифоя қилмай қолади; аввал битта, кейин иккита участкани эгаллаш ҳаракатига тушади. Молу дунё йиғиш ҳирсига берилган бундай одамни давосиз дардга чалинган, деса бўлади. Эсингиздами, Бальзак бунақа одамни «Гобсек» қиссасида жуда ёрқин тасвирлаган эди: олтинларининг кучи билан бутун Парижни тиз чўкти-

ришга қурби етадиган Гобсек кечалари ўзи ёлғиз яшайдиган қулба эшигини ичидан беркитиб, деразаларининг пардаларини тушириб, олтин тангаларини бошидан сочиб яйрайди, уларнинг ярақлашидан, жарангидан чексиз ҳузурланади.

Албатта, бизнес дунёсига қадам қўйиб, бойиш йўлига кирган одам Гобсек ёки Қори Ишқамбалар йўлидан бормаслиги керак, чунки бу йўл — носоғлом одамнинг йўли; фақат пулга сажда қилиш, бу дунёнинг ҳамма муаммосини ҳал қилиб берадиган қудратни фақат пулда деб билиш, бойликни, молу дунёни ҳар қандай инсоний қадриятлардан юқори деб ўйлаш ўтмишда ҳам ҳеч кимни яхшиликка олиб келмаган, бугун ҳам олиб келмайди. Молу дунё орттириш йўлига кирган ҳар бир кимса бу йўлда ўз нафсини ўзи тия билиши, бевафо дунёнинг ўткинчи ҳою ҳавасларидан устун бўлмоғи, ўз эҳтиросларининг асоратига тушиб қолмаслиги керак. Бугунги дунёда бойлик тадбиркор инсоннинг фаровон яшашини таъминловчи асосий восита бўлмоғи керак, ундан ортгач эса, олижаноб мақсадларга, юксак гоёларга хизмат қилмоғи даркор. Ҳеч ким бойлигини нариги дунёга ўзи билан олиб кета олмайди, шунинг учун, тўпланган бойликни саховат йўлига, савоб йўлига сарфламоқ — мухташам қасрлар қурмоқ, жаннатасо боғлар яратмоқ, масжид бино этмоқ, масжидлар ёнида мактаб ёки болалар боқчаси тикламоқ, етим-есирларнинг бошини силаб, ҳожатмандларнинг ҳожатини чиқармоқ мол-мулкнинг қадрини оширади.

Мулоҳазаларимизга хулоса яасасак, бундай дейиш мумкин: бозор иқтисодиётида бойиш йўлига кирган одамнинг иштиёқига чегара қўйиб бўлмайди, у қанча кўп бойлик орттирса, шунча яхши! Фақат, бойлик орттиришнинг битта шарт бор — ҳеч ким бу ишда гирромлик йўлига кирмаслиги керак. Инсон бировларни алдаш, қон-қақшатиш ҳисобига бойимаслиги лозим, топган миллионларининг бирор сўми ҳаром бўлмаслиги шарт. Капиталистик муносабатлар шаклланаётган илк босқичларда майдонга келган муайян ақидалар бор: «Пулнинг ҳиди бўлмайди!», «Лўлининг эшагини сугору пулини ол!», «Пул топишда ҳар қандай восита жоиз!» Уйлайманки, биз қурмоқчи бўлган янги жамиятда бундай ақидаларга ўрин бўлмаслиги керак. Тадбиркор ўз фарзандларининг, оила аъзоларининг ва ҳамма одамларнинг юзига тик қарай оладиган виждони пок одам бўлмоғи даркор. Бунга эришмоқ учун эса одам пул санаш, ишнинг кўзини билишдан ташқари, бениҳоя билимдон, савияси юксак, ниятлари пок, бир сўз билан айтганда, теран маънавият эгаси бўлмоғи лозим.

* * *

Бозор иқтисодиёти бойлик орттиришга, кўпроқ пул ишлашга асосланган, шафқатсиз рақобат асосига қурилган бўлса-да, ҳайрон қоладиган жойи шундаки, бозор муносабатларида ҳалоллик ҳоким. Бунда фирма, корхона ёхуд концерннинг шаъни ҳамиша жуда юксак сақланади. Албатта, бозор дунёсида ҳам турли-туман фирибгарлар, қаллоблар, осон йўл билан пул топишга интилувчилар, сифатсиз молини алдаб тиқиштирувчилар бўлади. Лекин уларнинг фаолияти узоқ давом этмайди, бир-икки фирибгарликдан кейин барчасининг миси чиқади. Бир марта шаънига доғ тушган тадбиркор ёхуд фирма албатта назардан қолиб, синади. Фақат ҳалол фаолият юритадиган, иши билан сўзи бир, ҳамиша ваъдасининг устидан чиқадиганларнинг омади эса чопаверади. Бизнес дунёсида муносабатлар турли томонлар ўртасидаги ўзаро ишончга қурилган. Ҳалоллик, ишонч, сўз ва ишнинг бирлиги ишлаб чиқариш соҳасидаги кўпгина ортиқчаликларни йўқотиш, уни бекорчи чиқимлардан халос этиш имконини беради. Ёдингизда бўлса, шўро замонида ишлаб чиқаришни майиб қилган нарсалардан бири бюрократизм эди. Битта ишлаб чиқарувчининг устида унинг нонини туя қилиб берувчи ушлаб раҳбарлар, муовинлар, кузатувчилар, назоратчилар, кўриқчилар, ҳисобчилар ва яна аллақимлар бўлгувчи эди. Бундай тизим ишлаб чиқариш маҳсулотини жуда қимматлаштирар, меҳнат унумини ҳаддан ташқари

пасайтириб юборарди. Бизнесда ўзаро ишонч ва ҳалолликнинг устивор бўлиши социалистик ишлаб чиқаришни орқага тортувчи кераксиз звеноларни улоқтириб ташлашга имкон берди. Келинг, яхшиси, иккита мисол келтирай.

70-йилларда СССР Автомобил йўллари вазирининг мақоласини ўқиган эдим. У ёшлик пайтларида, муҳандислик дипломини янги олган кезларида Америка Қўшма Штатларида ишлаган экан. Қайсидир бир фирма унга буюртма бериб, йўл қуриш ҳақида шартнома тузибди. Қизиги шуки, қурилиш давомида биронта одам фирма номидан келиб, муҳандисдан: «Нима қиляпсан? Ишларинг тузукми? Қурилиш яхши кетяптими?» деб суриштирмабди. Ниҳоят, вақти-соати етиб, муҳандис йўлни битириб, фирмага хабар қилибди. Фирмадагилар: «Дуруст! Эртага эрталаб кутинг!» дебдилар. Муҳандис эртага казо-казолардан иборат комиссия келади, улар йўлни обдон текшириб қабул қилиб олади, кейин тантанали маросим — нутқлар, табриклар, қарсақлар, катта зиёфат бўлади, деб ўйлабди. Эртасига машинада бор-йўги битта одам келибди. У муҳандисга машинани бошқаришни таклиф қилибди, ўзи унинг ёнидаги ўриндиқда ўтирибди, портфелидан термос олиб, ундан пиёлага тўлдириб қаҳва қуйибди. Пиёлани қўлида тутганича «ҳайданг» дебди. Муҳандис қурган йўлини бошидан охиригача босиб ўтибди. Йўлнинг бир жойида пиёладаги қаҳва жиндай чайқалгандай бўлибди. Сафар тугагач, фирма вакили «йўл қабул қилинди» деган ҳужжатга қўл қўйиб берибди. Ҳужжатни муҳандисга берар экан: «Бояги жойни тузатиб қўясиз-да», дея писанда қилибди. Иш битган, ҳужжат муҳандиснинг қўлида, фирма ҳисоб-китоб қилишга мажбур. Хуллас, муҳандис йўлнинг чала жойини тузатмай жунайверса ҳам бўларди. Лекин шундай қилса, бир зумда бутун мамлакатга «фалончи муҳандис ишни чала қилар экан» деган гап тарқаларди биронта фирма унга ортиқ буюртма бермай қўярди. Муҳандис шўрлик умрбод ишсиз қоларди.

Иккинчи мисол буюк адиб Лев Толстойнинг невараси билан боғлиқ. Бу одам Австралияда яшаб, фермерлик қилар экан. Бир куни у телевидение орқали ишларидан гапириб берди. Унинг қанчадир сигири бўлиб, ҳар бири кунига 40 литрдан сут берад экан. Табиийки, фермер сутни заводга топширади. Мени ажаблантиргани шу бўлдики, завод билан келишувга мувофиқ у ҳар куни эрталаб сут тўла бидонларни фермадан икки чақиримча наридан ўтадиган катта йўл бўйига қўйиб келар экан. Маълум соатда юк машинаси келиб, бидонларни олиб кетар экан. На ҳаммол, на қоровул, на ҳисобчи, на бошқа бирон ҳайбаракаллачи... Ойда бир марта завод билан фермер ўртасида ҳисоб-китоб бўлар экан. Буни қарангки, бир неча йил мобайнида томонлар ўртасида бирон марта ҳам жанжал чиқмабди.

Буларнинг барини энг олий даражада уюштирилган ишлаб чиқариш муносабатлари деб атаса бўлади. Чиндан ҳам, ҳақиқий бизнес дунёси бир жойдан бир сўмга олган нарсани бошқа жойга олиб бориб икки сўмга пуллаш, бировнинг дупписини бировга кийгизиб, давлат орттириш эмас, балки ишлаб чиқаришни юксак савияда ташкил қилиш, ортиқча чиқимларга барҳам бериш, меҳнат унумдорлигини бениҳоя кўтариш йўли билан фойда қўришдир. Бу ўз-ўзича бўлмайди. Бунга эришмоқ учун бизнес дунёсига қадам қўйган одам бениҳоя ақлли, зийрак, топқир, ҳар томонлама зўр билимга эга бўлмоғи керак. Унинг тафаккури қанча теран, маданий ва маърифий савияси қанча кенг бўлса, бу — бизнес ишини муваффақиятли олиб боришга шунча ёрдам беради. Эслаб кўринг, Рокфеллер, Форд, Морган, Вестингауз, Дюпон каби бизнес дунёсининг ҳамма буюк намояндалари шунчаки топармон-тутармон, ишбилармон одамларгина эмас, чинакам олим одамлар эди. Уларнинг ҳар қайсиси муайян илм соҳасида, техника ва технология бобида оламшумул кашфиётлар яратган. Айни чоқда улар илмнинг қадрига етган ва унинг самараларидан жуда унумли фойдаланган. Шунинг учун ҳам ўз корпорациялари ихтиёрида кўплаб илмий-тадқиқот синовхоналари, турли институтлар очган ва уларнинг ривожини учун маблағларини аямаган. Бизнес дунёсида фундаментал илмларнигина эмас, ижтимоий илмларни, умумий маданий савияни оширишга ҳам катта эътибор берилади, чунки

маданий савиясиз, кенг билимлар захирасисиз ўткир фикр бўлиши мумкин эмас.

Шўролар замонида биз мақтанишга зўр берардик ва ҳамма соҳада капитализм дунёсидан ўзиб кетганимизни таъкидлаб керилардик. Жумладан, бизнинг мамлакатимиз дунёда энг саводхон мамлакат деб аталар, совет кишилари дунёда энг кўп китоб ўқийдиган одамлар деб ҳисобланарди. Ҳолбуки, аҳвол бутунлай бошқача экан. Китоб нашр қилиш ишлари, уни арзон ва сифатли чиқариш бизнес дунёсидан шу қадар илгарилаб кетган, матбаа технологияси шу даражада юксалганки, бизнинг уларга яқинлашимизгача ҳали етти қовун пишиги бор. Ёки мана бу далилга эътибор беринг: дунёдаги энг катта китоб дўкони Лондонда, Чаринг Кросс-Роуд кучасида жойлашган. Дўконнинг умумий майдони 7044 квадратли метр бўлиб, пештахталарининг узунлиги 48 чақирим келар экан! Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Улар фақат бир нарсадан далолат беради: илм-фансиз, илгор технологиясиз, юксак маданий ва маънавий савиясиз бозор иқтисодиётига асосланган жамиятни мутлақо қуриб бўлмайди, мабодо бунақа жамият қурилганида ҳам, у ўзимизнинг Чиял бозоримиз даражасидаги хонаки бир чайқов бозори бўлади, холос.

Чуқур мамнуният билан шуни таъкидлаш зарурки, бугун республикамызда янги жамиятнинг пойдевори барпо этилаётган бир шароитда Президентимиз Ислом Каримов бу ишда илм-фаннинг аҳамияти жуда катта эканини теран тушуниб иш юритмоқда. У киши Ўзбекистон Фанлар академиясининг олимлари билан учрашувда сўзлаган нутқида илм-фанни ва айниқса, фундаментал илмларни ривожлантириш заруриятини таъкидлади, бу ишда маблағни аямаслик кераклигини ўқтирди. Лекин таассуф қиладиган жойи шундаки, Президентимизнинг бу кўрсатмаларига айрим ҳолларда етарлича амал қилинмаяпти. Баъзи дўстларимиз бозор муносабатлари ҳукмрон шароитда фақат иқтисодиёт илмини, маркетинг қоидаларини, молия сирларини биладиган одамларгина керак, деб ўйлайди, чамаси, фақат шу йўналишдаги институтларга аҳамият бериб, қолганларини назардан қочириб қўймоқда. Масалан, шўролар замонида гуманитар илмларга эътибор йўқ эди, шу туфайли жамият маънавияти жуда оқсаб қолди ва ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайдиган талофатлар кўрилди. 80-йилларда бу хатони тузатишга киришилди-ю, аммо фурсат утган эди. Афтидан, утган ишнинг аччиқ сабоғи ибрат бўлмади, шекилли, яна гуманитар илмларга бир оз эътиборсизлик қилинмоқда.

Илм-фансиз ижтимоий ривожланишда юксак даражага эришиб бўлмаслиги ҳақида гапирганда яна бир ўткир муаммо кўндаланг бўлади. Бу — бизнес дунёсида болаларнинг ўрни масаласи. Сир эмаски, бугун бозорларда, кўча-кўйлардаги ёймачилар ёнида, дўконларда ёш-ёш болаларни учратасиз. Айрим мактабларда баъзи ўқувчилар ўзларининг пулга кўпроқ қизиқаётганини, илм ўрганишга ҳафсаласи қолмаётганини яшираётгани ҳам йўқ. Гоҳо кўрасизки, 12—15 яшар болаларнинг қўлида даста-даста пул, оғзида сақич, бурни кўтарилган, ҳеч кимни менсимайди. Ёшлар ўртасида ичкилик ичаётганлари, қимор ўйнаётганлари ҳам бор. Лекин китоб ўқийётганлари борган сари камайиб кетаяпти. Ўйлайманки, бозор муносабатлари ривожланган сари аҳвол ўзгара боради. Бундан ташқари, ўтиш давридаги муваққат қийинчиликлар, танқисликлар баъзи болаларни бозорга ундаяпти. Хўш, бу масалани қандай ҳал қилиш керак? Бу саволга жавоб топиш унчалик осон эмас. Болаларнинг бозорга боришини ман этиш билан иш битмайди. Биз — ўзбеклар жуда болажон халқимиз, ўғил-қизларимизни жондан ортиқ яхши кўрамыз, уларнинг баданига кирадиган тиканга ўзимизни тутиб беришга тайёрмиз. Бу яхши, албатта, лекин ҳаётда кўпинча шундай бўладики, фарзандларга бўлган меҳру муҳаббатимиз ҳар қандай чегаралардан чиқиб кетади. Биз уларнинг боши узра гирдикапалак бўлиб, уларни катта ҳаётнинг ҳар бир эпкинидан, ҳар бир шабадасидан эҳтиёт қилишга, қўлини совуқ сувга урдирмасликка ҳаракат қиламиз. Болалигида ҳовлига чиқиб қўшни болалар билан ўйнашига йўл қўймаймиз — калтак емасин, ёмон таъсирга бе-

рилмасин, деймиз, бирон оғир иш чиқиб қолса, «Бу ҳали ёш, уриниб қолмасин», деймиз-да, бу юмушни ўзимиз бажариб қўяқоламиз. Мактабдаги ишларига ҳам қарашиб юборамиз. Институтга киришда боладан ўн чандон ортиқроқ ташвиш чекамиз. Ниҳоят, келин топиб уйлантирамиз, қийналиб қолмасин деб, рўзгорини капкиригача бутлаб берамиз, иложи бўлса, квартиранинг ҳам, машинанинг ҳам калитини қўлига тутқазамиз. Буларнинг ҳаммаси яхши ниятлар билан қилинади. Аммо, охирида нима бўлади? Бир вақт қарасангиз, кўзингизнинг оқу қораси, севган жигарбандингиз сиз ўйлагандек эпчил, топқир, зийрак эмас, ўта ношуд, тўғри йўлда ўзини эплаб юролмайдиган, рўзгор тебратишдан ожиз, «берсанг ейман, урсанг ўламан» қабилидаги тайёр ошга баковул бир махлуқ бўлиб етишибди. На илож? Ўзингиз пиширган ош — ўргилиб ҳам ичасиз, айланиб ҳам. Чор-ночор кучдан қолгунингизгача сўлоқмондай ўглингизни елкангизда опичлаб юришга мажбурсиз. Албатта, бунақа «парникда ўсган», турмуш қозонида қайнамаган хомсемиз бола орзуларингизнинг ушалишига йўл бермайди. Фарзанднинг мустақил бўлгани, ўзини ўзи эплаб юргани, ўз аравасини ўзи торта билгани яхши. Бунинг учун эса у болалигиданоқ ҳаёт йўлларида юра бошлагани, унинг оддий ҳақиқатларини ўзи кашф этгани маъқул. Америкаликларда бир одат бор: болаларнинг уй юмушларини бажаришига ҳам ота-она муайян ҳақ тўлар экан. Бола ёшлик йиллариданоқ ўзига яраша бирон ишнинг бошини тутиб, беш-олти танга топиб келса, ота-она буни маъқуллар экан. Ўғил ёки қиз балоғат ёшига етиши билан ота-онасидан ажралиб чиқиб, мустақил ҳаёт кечири бошлар экан. Бундай турмуш тарзи, эҳтимол, бизнинг ўзбекларга унча тўғри келмас ва ҳаммага бу йўлни тавсия қилиб бўлмас. Лекин, ҳарҳолда, боланинг мустақилроқ ҳаракат қилиб, пул муомаласига ўрганишини, нарса ва буюмларнинг қадрига етадиган бўлишини маъқулламай бўлмайди. Фақат бунда ҳам гоятда ҳушёр турмоқ керак — болаларнинг бозорга иштироки эътиқодининг сусайиши, маънавиятининг пасайиши, ахлоқининг бузилиши ҳисобига бўлмаслиги лозим. Бунга эришиш йўлларини кўпчилик бир-галикда пухта ўйлаб, белгилаб чиқмоғи даркор.

* * *

Республикамизда бозор муносабатлари шакллана бошлади. Бу соҳада дастлабки самараларга ҳам эришдик. Одамлар онги ҳам бизнес дунёсининг ўзига хослигини, қўнуниятларини англаш томонга бурилди. Лекин шундоқ бўлса-да, нимадандир кўнгил тўлмаётир, аллақандай етишмовчиликлар борга ўхшайди, алланечук кемтиклар мавжудки, уларни зудлик билан бартараф қилмаса бўлмайди. Дуруст, бугун бозорлар гавжум; нарсалар, қиммат бўлса-да, етарли; ҳаммаёқда воситачи ва бошқа хусусий дўконлар. Лекин бозорда, дўконларда, ёймаларда нима сотиляпти? Уларнинг ичида Ўзбекистоннинг ўзи ишлаб чиқарган кенг истеъмол моллари қани? Ахир, буларнинг кўпи ўзимизда ишлаб чиқарилар эди-ку? Бугун ўзимизнинг товарларимиз ўрнини хориждан келтирилган нарсалар эгаллаб олган. Бунинг маъноси шуки, бизнинг маблағларимиз ўзимизга юк бўлмай, хорижга оқиб кетаверади. Ҳўш, нега энди уч-тўрт йилдан бери маҳаллий sanoat деймизми, кичик корхоналарми, ҳарҳолда, кенг истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган соҳа йўлга тушиб кетмаяпти? Нега хомашёмиз камчил? Нега қишлоқ хўжалигининг авжи паст? Албатта, мен бир иқтисодчи даражасида бу саволларга мукамал жавоб беролмайман. Менимча, ҳар қандай хўжалиқнинг тез суръатлар билан ривожланишига асос бўладиган иккита омил бор.

Буларнинг биринчиси — меҳнатни тўғри уюштириш. Бу масалада ҳам муҳтарам Президентимиз неча марталаб кўюниб гапирди. У, айниқса, қишлоқ хўжалигида меҳнат ёмон уюштирилганини, ҳали ҳам эскича тартиблар ҳукмрон эканини, кўп жойларда битта одам қиладиган ишда ўнлаб одамлар банд эканини таъкидлади. Дарҳақиқат, аҳвол шундай. Тараққий этган мамлакатларда эса қиш-

лоқ хўжалигида аҳолининг тўрт-беш фоизигина банд ва улар мамлакат аҳолисининг қолган 95—96 фоизини бемалол таъминлайдиган маҳсулот етказиб беради. Бунинг сирларидан бири шундаки, унда тўрт-беш фоиз одам ҳамиша меҳнатига яраша ҳақ олади. Меҳнатни ҳам уринлатади.

Инсон табиатида меҳнат қилиш зарурияти мавжуд. Фақат...

Тошкент вилояти ҳудудидаги Алимкент шаҳарчаси яқинида «Қаҳрамон» жамоа хўжалиги бор. Хўжалик бугдой ва пахта экади, сабзавот етиштиради, боғроғлари кўп. Лекин сўнгги беш-ўн йил ичида бу хўжалик пахта режасини бажармай қўйган эди. Пахта экиб парвариш қилинарди-ю, ҳосил етилганда уни йигиб-териби оладиган одамнинг тайини бўлмасди. Далада номигагина уч-тўрт хотин-халаж ва ёш-яланг кўришиб қўярди, кўпчилик эса тирикчилиги билан машғул бўлар эди. Уларга яхши гап ҳам, дўқ-пўписа ҳам қор қилмай қўйган эди. 1995 йилнинг кеч кузида ана шу қолхозга бордим. Не кўз билан кўрайки, далада одам кўп — пахта режаси тўлиб қолган бўлса-да, теримчилар бош кўтармай пахта теряпти. Бригадир билан «ҳорма — бор бўл» қилишдик. «Нечук одамлар теримга чиқиб қолибди?» деб сўрадим ундан. «Э, нимасини айтасиз, пахтага яхши пул тўланяпти. Хирмоннинг ўзида. Шунинг учун ҳамма иштиёқ билан ишляпти». Ҳа, одамларни ишлатишнинг бирдан бир йўли — меҳнат ҳақини ўринлатиб бериш. Деҳқон пахта топширса-ю, ҳақини олмаса, пилла тутса-ю, пулини кўрмаса, меҳнатдан ҳам путур кетади.

Бозор муносабатларининг тез ривожланишига сабаб бўладиган иккинчи омил — солиқ тизимидир. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатяптики, бу тизим пухта ўйланган бўлса, солиқ оғир бўйинтуруқ бўлиб, меҳнат қилувчиларни эзиб қўймаса, солиқ воситасида меҳнат қилган одамнинг ҳақи умарилмаса, ўша жойда хўжалик тез тараққий топади. Тарихдан бир мисол келтириш мумкин.

Мутахассисларнинг ёзишича, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Россия иқтисодиётида жуда катта юксалиш юз берган экан. 1894—1913 йиллар мобайнида рус саноатида маҳсулдорлик тўрт баравар ошган, 1909—1913 йиллар мобайнида янги ташкил этилган ҳиссадорлик жамиятларининг сони бир юзу ўттиз икки фоиз кўпайган, унга сарфланган сармоя эса тўрт бор кўпайган. Бунинг сабабларидан бири шунда эканки, бу даврда Россиядаги солиқ тизими анча юмшоқ бўлган. Жумладан, Франция ва Германиядагига қараганда тўрт баравар, Англиядагига қараганда эса саккиз ярим баравар кам бўлган.

Ҳарҳолда, солиқ масаласида англизларнинг бир доно нақлига амал қилинса, маъқул бўларди. Бир кўкаламзор майдон ёнига бундай эълон ёзиб қўйилган экан: «Майсазор топталмасин. Жарима — 5 доллар». Буни ўқиган бир одам майдон мутасаддидан сўрабди: «Жарима мунча оз?» «Жаримани оширсак, ҳеч ким майсани босмай қўяди-да, афандим», деб жавоб берибди мутасадди. Дарҳақиқат, топганининг кўп қисми солиққа кетса, ким ҳам тахта-ўқлоқ қилиб дўкон очарди?

Дуёнат заволи — савдода ёлгон сўз айтмакдур, нединким, кофир ва мусулмоннинг орасида савдода ёлгон сўз айтмоқ кўп ёмон феълдур... Дебдурларки, бозоргонликнинг асли — тасарруф ва турувватдур, нединким, булар молни омон сақламоққа сабаб бўлур.

КАЙКОВУСнинг «Қобуснома» асаридан

Муҳтарам журналхон, мана, иқтисодиёт илмидан узоқ бир одамнинг мулоҳазалари билан танишиб чиқдингиз. Эҳтимол, фикрларим бир оз пароканда, узуқ-юлуқ туюлгандир. Албатта, тилга олинган масалалар жуда жиддий ва ранг-баранг — уларни ҳатто мутахассис ҳам битта мақолада тўла-тўкис ёрита олмайди. Лекин, борди-ю, менинг мулоҳазаларим сизда ҳам бирон фикр уйғотса, нималаргадир эътиборингизни жалб қилса хурсанд бўлардим. Кўпдан кўён қочиб қутулмас, деган гап бор. Шоядки, ҳаммамиз ҳамжиҳатлик билан бош қотирсак, ҳар қандай жумбоқни ҳал қилишимиз мумкин бўлар.

ТАЪЛИМНИНГ ЯНГИ ЙЎЛИ

**Ўзбекистон Халқ таълими вазирининг ўринбосари
Муртазо СУЛТОНОВ билан суҳбат**

— Муртазо Султонович, биламизки, мамлакатимизда бозор муносабатларига ўтиш, эркин, демократик жамият қуриш борасида ўзига хос йўл танланди. Президент Ислам Каримов таклиф этган ва халқимиз қўллаб-қувватлаган, дунё жамоатчилиги эътиборини тортган машҳур беш тамойил Ватанимизда кечаётган ислохотлар характери ва йўналишини белгилаб берди. Бу жараён республика халқ таълими тизимида қандай суръат ва сифат билан бормоқда?

— Биз илгари «ислохот» сўзини, асосан, тузатиш, қайтадан бунёд этиш маъносида тушунар эдик. Аммо Ватанимизда кейинги тўрт-беш йил ичида юз берган ўзгаришлардан билдикки, ислохот гоят мураккаб жараён экан. У фақат тузиш ва тузатишни эмас, зарур фурсатда эски мулкдан фойдаланиш ва ҳатто уни асраб-авайлашни ҳам тақозо этар экан. Шу маънода сиз тилга олган беш тамойил ва Президентимизнинг «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг» деган оқилона ўғити янгича шароитда иш юришда жуда қўл келди.

Менимча, мамлакатимиздаги ислохотнинг асосий муваффақияти шунда бўлдики, биз йиллар давомида шакланган, озми-кўпми самара бериб келган тизимдан бирданига воз кечмадик, балки уни босқичма-босқич такомиллаштириш йўлини тутдик. Республикамизда 1991 йил сентябридан—мустақиллигимизнинг илк кунларидан таълим ҳақидаги қонун лойиҳаси бўйича тайёргарлик ишлари бошлаб юборилди. Бу қонун 1992 йил 2 июлда Олий Кенгаш сессиясида қабул қилинди. Қонун миллий таълимнинг янги йўналишини белгилаб берди. Бугунги таълим инсонпарварлик, демократик ва дунёвийлик хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу тизимда таълим олувчи ва таълим берувчининг шахсига бирдек ҳурмат-эътибор кўрсатилади. Яъни инсон шахси, унинг камолоти — асосий мезон.

Биласиз, боя тилга олинган тамойиллардан бири «Давлат — бош ислохотчи» деб аталади. Давлатнинг бош ислохотчилик вазифаси, айниқса, таълим-тарбия соҳасини янги изга солишда ёрқин намоён бўлди, десам, амин-

манки, адашмайман. Бу соҳага йуналтирилган маблағ кейинги йилларда умумий бюджет харажатларига нисбатан куйидаги миқдорда бўлди: 1990 йилда — 20,4 фоиз; 1991 йилда — 17,8 фоиз; 1992 йилда — 23,3 фоиз; 1993 йилда — 23,4 фоиз; 1994 йилда — 24,4 фоиз. Таққослаш учун айтай, Қозоғистонда бу кўрсаткич 1994 йилда 9,7 фоизни, Қирғизистонда эса 6,6 фоизни ташкил этган.

Ўқитувчиларга турли имтиёзлар бериш, уларни ижтимоий муҳофаза этиш борасида ҳам доимий ғамхўрлик қилиб келинмоқда. Тўрт йил мобайнида Президентимизнинг бюджет соҳаси ходимлари иш ҳақини оширишга доир йигирмата фармони чиқарилгани ҳам таълим тизими давлатнинг доимий эътиборида турганини кўрсатади.

Бугунги кунда барча ўқув муассаларига қўшимча маблағ излаб топиш имконияти яратилган. Мактабларимизни жаҳон андозаларига мос асбоб-ускуна билан жиҳозлашдан ташқари, уларга миллий анъана ва қадриятларимизга мос ўқув воситалари тайёрлаш йўллари ҳам қидирилмоқда. Чунончи, Тошкент шаҳридаги «Файз» корхонасида мактаблар учун замонавий мебеллар ишлаб чиқарилмоқда. Харитачилик фабрикасида глобуслар тайёрланмоқда. Илгари бун-

дай ўқув қуроли Россиядан келтирилар эди.

Мамлакатимизда мактабнинг янги шакли — лицейлар, санъат ва махсус фан мактаблари пайдо бўлганини, ўқув жараёнига кўплаб янгиликлар жорий этилганини яхши биласиз. Ватанимиз мустақилликка эришганига эндигина беш йил тўлмоқда. Аммо шу муддат ичида амалга оширилган ишлар кўлами гоёта кенг.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, бизда мактаб ислоҳоти фақат бир вазирлик зиммасига ташлаб қўйилгани йўқ. У умумжамиyat ишига айланди. Давлат барчасига бош бўлди. Умуман, мамлакатимизда янги инсон тарбияси мудом давлат эътиборида бўлиб келяпти. Истиқлолнинг илк йилларидаёқ юртимизда «Соғлом авлод учун» жамғармаси ташкил этилгани ва давлатимизнинг дастлабки ордени шу номда таъсис қилинганини эсга олинг.

Бултур Алмати шаҳрида ЮНЕСКО қошидаги Таълимни режалаштириш халқаро институти ташаббуси билан Марказий Осиё мамлакатларида таълимни маблағ билан таъминлаш масаласига бағишланган халқаро кенгаш бўлди. Унда минтақамиздаги олти давлат таълим вазирликларидан, бир талай халқаро ташкилотлардан вакиллар иштирок этди. Эътиборли жиҳати шундаки, мазкур кенгашда таълим борасида Ўзбекистонда амалга оширилаётган ўзгаришларга юксак баҳо берилди. Чиндан ҳам, айрим республикаларда маблағ ва мутахассислар танқислиги туфайли баъзан ойлаб мактаблар ёпилиб қолаётган бир даврда бизнинг мамлакатимизда таълим сифати яхшиланиб бораётгани ислоҳотлар йўли тўғри танланганидан далолатдир.

— Сир эмас, совет тузуми даврида «намунали мактаб» деган тушунча бўлар эди. Агар ўша тушунча нуқтаи назаридан қарасак, бугун қай даражада фаолият юритаётган ўқув даргоҳини намунали мактаб деб аташ тўғри бўлади?

— Ҳақиқатан ҳам, ўша замонларда «намунали мактаб» деган ибора тил-

дан тушмас эди. Аммо бундай баҳо, асосан, рақам кўрсаткичлари бўйича берилар ва бирорта мактабга социалистик мусобақа совриндори сифатида урин ажратилар эди. Шуни таъкидлаш керакки, бошқа соҳаларда бўлгани каби, маорифда ҳам сохта ҳисоботлар, қўшиб ёзиш ҳоллари ҳукм сурарди. Чунончи, 70—80-йилларда «2» баҳосиз ўқитиш ҳақида юқоридан кўрсатма берилган эди. Бунинг оқибатида айрим ўқувчилар фақат қоғоздагина тўлиқ маълумотли бўлди, амалда эса чаласаводлигича қолиб кетди. Айниқса, ўқитувчининг обрўсига анча путур етди. Касбидан воз кечганлар ҳам бўлди. Буларнинг барчаси ўша сиз айтган «намунали мактаб»нинг «обрў»сини сақлаймиз деб қилинган ишлар оқибати эди.

Боя айтдик, мустақиллик даврида халқ таълими тизимида талай ўзгаришлар бўлди. Энди сохта баҳо билан ҳеч ким обрў ололмайди. Энди қобилияти, билими, кучига ишонган, илмга чанқоқ ўғил-қизларимиз нафақат юртимизда, ҳаттоки чет элларда ҳам таълим олиш имкониятига эгадир.

Айниқса, мамлакатимизда иқтидорли болаларга катта эътибор берилмоқда. Бугунги кунда республикамизда 104 гимназия, 178 лицей каби янги турдаги мактаблар фаолият юритмоқда. Уларни ҳақиқий маънодаги намунали мактаб деб атаса ярашади. Умуман, гап мактабнинг қандай аталлишида эмас. Тасаввур этинг, Алишер Навоий ёки Заҳириддин Бобур бирор бир намунали мактабда таълим олганми? Йўқ. Намунали ўқувчилар ўртача ўқув даргоҳини ҳам намунали мактаб даражасига етказиши мумкин.

Мана, тўрт йилдирки, туманлар (шаҳарлар), вилоятлар ва республика миқёсида мактаблараро кўрик-танлов ўтказиб келинади. Бу тадбир янги ва яхши тажрибаларни умумлаштириш ва жорий этишда қўл келмоқда.

— Мамлакатимизда янги синф — мулкдорлар тоифасини шакллантиришга муҳим эътибор берилмоқда. Маънавият, маърифатга фидойилик

қадимдан мулкдор боболаримизга хос фазилат саналиб келган. Юртимизнинг Самарқанд, Бухоро, Хева, Тошкент, Қўқон сингари кўҳна шаҳарларида бунёд этилган аксари масжиду мадраса, мактаб ва хонақолар миллий бойларнинг хайр-саховати, маданиятидан далолатдир. Аммо бугунги мулкдорларимизда шу хусусият етишмаётгандек...

— Етишмовчилик, камчиликларимиз кўп, албатта. Биз ҳали катта йўл бошидамиз. Бунинг устига, ҳар бир ишимизни энг олий мезонлар асосида белгилашга киришдик. Табиийки, бирданига бу мезонлар даражасида ҳаракат қилиш осон эмас. Қолаверса, эски замон иллатларидан ҳам ҳали батамом қутулиб олганимиз йўқ. Топганини мактаб ёки боқча қуришга сарфлашдан кўра, номчиқарар тўй қилиш, қўша-қўша машина минишни афзал биладиганлар, таассуфки, топилиб туради. Аммо Ватан, халқ ишқиде ёнган тадбиркорларимиз кун сайин кўпайиб бормоқда. Улар топганини эл-юртга улашади ва кўпчиликнинг дуосини олади. Бир мисол келтирай. Яқинда Андижон вилоятидаги Хонобод ГЭСи директори ташаббуси билан шу корхона ҳисобидан 620 нафар ўқувчига мўлжалланган мактаб қуриб битказилди. Мактабга асбоб-ускуна олиб бераётган ёки таъмирлаш ишларига кўмаклашаётган саховатпеша ташкилотлар, корхона раҳбарлари ва мулкдорлар анча. Шунинг ўзиёқ таълим ислоҳоти давлат ишигина эмас, умумжамиyat иши эканидан далолат беради.

— Яқинда Самарқанд вилояти Челақ туманидаги Бўзговул қишлоғига бордим. Бир йилча муқаддам қишлоқ аҳли ҳашар йўли билан янги мактаб биносини тиклабди. Ҳозир унда ўқиш-ўқитиш ишлари йўлга қўйилган.

— Бу ҳам халқимизнинг маориф, маданиятга чанқоқлигидан далолат.

— Ўрта таълим масканларида замонавий техник воситалар кенг жорий этилмоқда, тест синовлари даядил қўлланмоқда. Бу жараёнда, сизнингча, ўқитувчининг ўрни, вазифаси

тишни ўрганиш — бугунги кунда ҳар бир ўқитувчи зиммасига юкланган вазифадир.

— Бозор муносабатларига ўтишимиз билан «тадбиркор раҳбар» деган тушунча ҳам пайдо бўлди. Таълим тизимида кечаётган ислохотлар тақдири, мактабларимизнинг моддий-техникавий асосини мустаҳкамлаш кўпроқ шундай кишилар фаолиятига боғлиқ, албатта. Улар янги шароитда қандай иш юритмоқда?

қандай? Айтмоқчимизки, ибрат тимсоли бўлган инсон ўрнини кўпроқ техника эгаллаб олмаяптими? Ёки бу масалага бугунги дунёга хос технократик тараққиётнинг табиий натижаси деб қарамоқ лозимми?

— Ҳақиқатан ҳам, бугунги кунда нафақат олий ўқув юртларида, балки мактаб имтиҳонларида ҳам тест усули қўлланмоқда. Бунда ўқитувчининг нуфузи пасаймайди, аксинча, янада ортади. Чунки саволларни ўқитувчи дастур асосида тузади ва машинага жойлайди, қолаверса, машина ўқувчи билим савиясини нисбатан баҳолайди. Унинг чин инсоний фазилат ва салоҳиятини барибир, аввало, ўқитувчи аниқлайди.

Ўқувчиларнинг фақат билим асосида олий ўқув юртларига кираётгани кишини қувонтиради. Аммо тарбия, шифокорлик соҳаси бўйича машина имтиҳон олиши кифоя эмас. Бу ўринда ўқишга талабгор қалбини, иқтидорини, касбга меҳрини белгиловчи махсус мезон тақозо этилади.

Ўқитувчилар малакасини ошириш институтлари ўқув режасига барча тоифадаги тингловчилар учун информатика асослари ва ҳисоблаш техникаси бўйича дарс соатлари киритган. Компьютер билан мулоқот, ундан фойдаланиш қуникмаларини ҳосил қилиш, айниқса, ЭҲМ тилида дастур яра-

лари халқ таълими раҳбарларидан ҳам иқтисодчи, ҳам тадбиркор, ҳам ишбилармон бўлиб иш юритишни талаб этмоқда. Яна бугунги ислохотлар жараёни таълим муассасаларини қисман бўлса-да, ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш йўлига ўтишга ҳам ундамоқда. Шу боис таълим-тарбия масканларига ҳўжаликлардан ер бериляпти, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, ўқув устaxonаларида халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш ташкил этилаётир. Тадбиркор раҳбар бу каби соҳалардан салмоқли даромад кўриб, уларни ўз ташкилоти эҳтиёжига сарфламоқда. Бундан ташқари, мактаб, болалар боқчалари ва бошқа халқ таълими муассасаларига алоҳида ҳисоб рақамлари очишга ҳам рухсат берилган. Уларнинг сони йилдан-йилга ортиб бормоқда.

Минг шукрим, ҳар йили барча мактаблар янги ўқув мавсуми арафасида фаолиятга тахт ва шай этиб қўйилмоқда. Ўтган йили мамлакатимизда кўшимча 134 янги мактаб биноси ишга туширилди. Юртимиздаги тинчлик ва барқарорлик шарофати ўлароқ таълим масканлари йил сайин янгича сифат касб этиб бормоқда.

*Муртазо ҚАРШИБОЙ
суҳбатлашди.*

Мустақиллик туфайли мамлакатимизда миллий онг ва шахснинг миллий ўзлигини англаши муҳим аҳамият касб этди ва бу масалаларни ўрганиш, уларнинг моҳиятини тадқиқ этишга эътибор кучайди.

Фалсафа илмида миллий ўзликни англаш масаласига турфа хил таърифлар берилган. Уларда миллий ўзликни англаш халқларнинг этник бирлигини ҳамда бошқа миллий тузилмалардан тафовутини идрок қилиш экани; унинг воситасида умумий ва индивидуал баҳо бериш, ижтимоий позиция, кишиларнинг ўз ижтимоий этник бирлигига ҳам, бошқа бирликларга ҳам фаол муносабати ҳосил қилиниши ёки миллий мансублик эҳтиёжлари илмий асосланган бўлса, бу ҳол миллий ўз-ўзини англаш деб тушунилиши; миллий ўзликни англаш илмий-сиёсий тус олса ва ижтимоий ҳаракат учун қўлланма даражасига етса, у миллий мафкура деб аталиши таъкидланади.

Кўриниб турибдики, ушбу таърифларда ўринли фикрлар баён этилган. Шу билан бирга, улар аниқлик киритиш ва чуқурлаштиришни ҳам тақозо этади. Масалан, шу пайтгача илмда шахснинг миллий ўзлигини англаши билан миллатнинг (этник бирликнинг) миллий ўзлигини англаши гуё бир нарса деб тушунилади. Аслида бундай эмас. Бизнингча, шахснинг миллий ўзлигини англаши деганда, аввало, муайян миллатга (этник бирликка) мансубликни, мазкур миллатнинг инсоният тараққиётидаги тарихий ўрнини билиш; миллий қадриятларга садоқат, ўз миллати — этносининг бугунги кундаги эҳтиёж ва манфаатларини англаш; унинг келгусидаги тараққиёт йўлини билиш ҳамда шу мақсад сари виждонан ҳизмат қилиш тушунилади.

Таърифларимиздан аён бўлмоқдаки, шахснинг миллий ўзлигини англаши тушунчаси миллатнинг миллий ўзлигини англаши тушунчаси таркибига киради. Чунки миллат муайян шахслардан таркиб топади ва миллатнинг манфаатлари унинг реал омиллари — шахслар воситасида шаклланади.

Шахснинг миллий ўзлигини англаши тушунчаси ҳам бир талай таркибий қисмлардан иборат. Аммо бу таркибий қисмлар ҳамда уларнинг намоён бўлиш қонуниятлари ҳали махсус ўрганилган эмас. Биз уларни юқорида баён этилган жараён қонуниятларига мос тарзда талқин қилдик ва номладик.

Шахснинг миллий ўзлигини англашининг энг биринчи таркибий қисми муайян миллатга (этносга) мансубликни идрок этишдир. Бундай идрок этиш миллий ўзига хосликни фақат маданиятда, аънава ва урф-одатларда деб эмас, балки характер ва руҳиятда ҳам деб билади. Буларнинг барчаси «хусусий» миллий англашнинг юзага келиши омили вазифасини утайди.

Бошқа этносларнинг мавжудлигини англаш эса ниҳоятда оддий сабаб билан боғлиқ: ҳар қандай миллат ва элат бошқа миллат ва элатлар билан алоқа қилмай яшай олмайди. Миллий тараққиётда мазкур ботиний қонуниятни тан олмаслик ва қобикқа ўралошга интилиш ҳар қандай миллий тузилманинг истиқболлини хиралаштириб қўяди, ривожланиш имкониятларини чегаралаб ташлайди.

Бошқа этносларнинг мавжудлигини англаш миллий бирликнинг «хусусий», «шахсий» обрў-эътиборини пасайтирмайди, аксинча, ўз имкониятларини ўзгаларники билан қоғиштириб кўриш, уларнинг мақбул ҳаётий тажрибасини ўрганиш ва қўллашга даъват этади.

Шундай қилиб, миллий бирлик ва бошқа этносларнинг мавжудлигини тушуниш шахснинг ўзлигини англаши тушунчаси таркибида муҳим ўрин тутади ва муайян этник бирликнинг миллий маънавий қиёфасини саклаган ҳолда ривожланишига имкон беради.

Шахснинг миллий ўзлигини англаши тушунчаси таркибидаги кейинги унсур — ҳар бир миллатнинг инсоният тараққиётидаги ўз тарихий ўрнини англашидир. Бу жараён қандай самара беради?

Насроний илоҳиётчи А. Августин: «Ғафлатда ётган халқни уйғотиш учун аввало унинг тарихини уйғотиш керак»,

ЎЗНИ АНГЛАГАН ҒОЛИБ

дейди. Дарҳақиқат, тарихидан беҳабар одам кўзи ожизга ўхшайди — қаяққа етакласангиз ўша ёққа кетаверади. Тарих — буюк тарбиячи. Онг-шуури заифлашган, гурури топталган халқ бу ҳазинадан тўлиқ баҳраманд бўлиши зарур.

Шахснинг миллий ўзлигини англаши тушунчаси таркибида миллий қадриятлар — тил, дин, туғилиб ўсган жой, маданиятга садоқат муҳим ўрин тутди. Миллий қадриятлар миллий ўзликни англашнинг шаклланишида базис вазифасини бажаради. Бироқ собиқ Совет Иттифоқи раҳбарияти ва унинг жойлардаги «байналмилалчи» гунаҳлари ўтказиб келган «миллий сиёсат» худди шу базисни тан олмади. Миллий қадриятларга содиқлик миллий ўзликни англашнинг шундай қудратли, барқарор унсурики, буни ҳисобга олмаслик кўпгина тарихий воқеаларни ҳамда халқ ҳаракатларини нотўғри тушунишга сабаб бўлар экан. Масалан, миллатнинг бош белгиси бўлган тил масаласига диққат қилайлик. Кўп йиллик нотўғри миллий сиёсат оқибатида ҳатто ниҳоятда қадимий ва бой тиллар ҳам ривожланишдан қолди, миллатнинг бирламчи белгиси мақомини йўқота бошлади. Чунки улар беистисно амал қилиши керак бўлган соҳалар — сиёсат, иқтисодиёт, илм, маданият ва тарбияни рус тили эгаллади. Бошқа тиллар, жумладан ўзбек тили ҳам кўча-кўйда, оилада, кўпроқ қишлоқ жойларда қўлланадиган даражага тушиб қолди. Тил ҳаракат қиладиган доиралар торайгани сари миллий ўзликни англаш қамрови ҳам қисқара борди.

Шахснинг миллий ўзлигини англашнинг тўртинчи муҳим унсури миллат эҳтиёжлари ва манфаатларини тушуниш, унинг ривожланиш йулларини билиш бўлиб, у миллий бирликни ва бошқа этнослар мавжудлигини, миллатнинг инсоният тарихий тараққиётидаги ўрнини тасаввур этиш ҳамда миллий қадриятларга содиқлик туйғуси шакллана бориши жараёнида вужудга келади. Миллатлар этник бирлик сифатида маълум хусусиятларга кўра бир-биридан фарқланиб турар экан, ер юзидаги турли минтақаларнинг табиий-жуғрофий шароитларида тафовутлар ҳукм сураб экан, миллий манфаатлар ҳам сақланиб қолади. Миллий ўзликни англаш кучайгани ва мустақамлангани сари уни рўйбга чиқариш воситалари доираси ҳам кенгайиб боради.

Жўрақул БАҲРОНОВ

Шахснинг миллий ўзлигини англашнинг бешинчи унсури — миллий тараққиёт йўлида виждонан хизмат қилишдир. Маълумки, этник бирлик англашдан, миллий манфаатларни ойдинлаштириб олмасдан туриб, миллий мустақиллик ва миллий тараққиёт ҳамда унга хизмат қилиш масалаларидан баҳс юритиб бўлмайди.

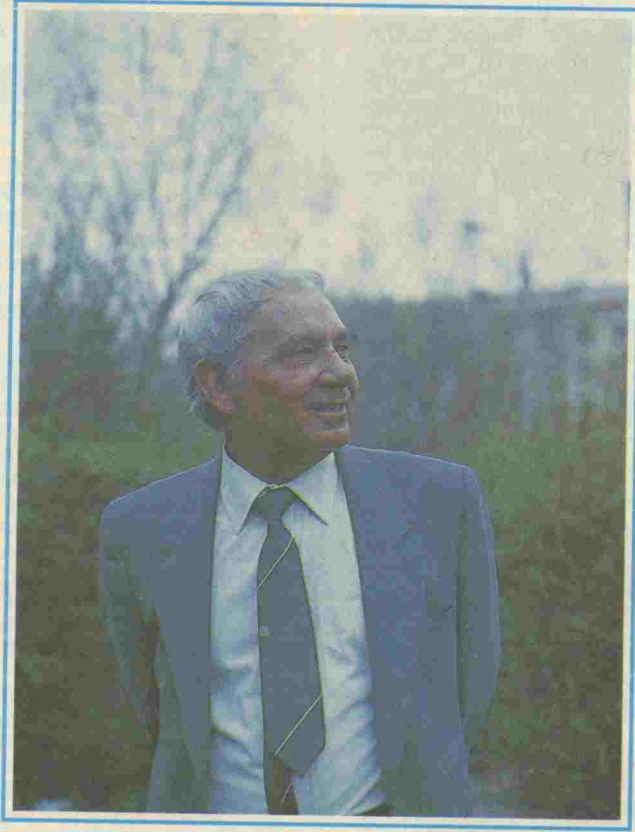
Ватанимизда мустақилликка қон тўкилмасдан эришилди, аммо курашсиз эмас. Энди халқимиз олдида мустақилликни мустаҳкамлаш, истиқлолни ҳимоя этиш вазифаси турибди. Улуғ манзилларни кўзлаган жамиятга, табиийки, комил инсонлар керак. Миллий тараққиётнинг тақдирини ўтмиши, қадриятлари, миллати билан фахрлана оладиган, келахатка ишонч ила қарайдиган маърифатли мутахассислар ҳал этади.

Ватан тушунчаси, Ватан меҳри, Ватан туйғуси фақат миллий заминга эга бўлган тақдирдагина чинакам моҳият касб этади.

Ватанпарварлик нафақат ўз-ўзини англашнинг, балки миллий тараққиётга виждонан хизмат қилиш тушунчасининг ҳам узвий бўлагидир.

Мустақилликни мустаҳкамлашнинг муҳим омили — миллий онгнинг ўсувидир. Унга эса миллий ўзликни англаш воситасида эришилади.

Алқисса, шахснинг миллий ўзлигини англаши жараёни муайян қонуниятларга эга. Тарихий, сиёсий, фалсафий, ижтимоий, иқтисодий, руҳий, мафкурарий, маънавий омилларнинг бу қонуниятларга таъсири эса алоҳида мақолага мавзу бўлади.

Муҳтарам журналхон! Мажалпамизнинг утган сонларидан бирида устоз Асқад Муҳторнинг «Уйқу қочганда...» деб номланган «тундалик»нинг дастлабки қисмини ўқиган эдингиз. Мазкур миниатюрапар ориф жамоатчилик ўртасида илқифир уйғотди ва биз унинг давомини сўраб муҳтарам муаллифимизга мурожаат этдик.

«Тундалик»нинг навбатдаги қисми — иккинчи дафтари ни эълон қилар эканмиз, мутафаккир адбимизни қутлуғ ёши билан астаҳидил муборақбод этамиз.

Донишмандлик ва сабот чўғи сунмасин!

Асқад МУХТОР

УЙҚУ ҚОЧТАДА...

(Тундалик)

Бизнинг даҳшатли цивилизациямиздан ташқари ҳамма замонларда шоир ва шеърый сўзнинг нечукдир гайритабиий бир илоҳий куч билан боғлиқлигини тан олганлар. Мен шоирни пайгамбар деб атаган Пушкиннигина кўзда тутаётганим йўқ. Шоирнинг қалб бойлиги реал ҳаётий вазиятлардан устунлигини Гегель ҳам айтади. Шеллингнинг ёзишича, шеърый сўз туғдирган идеал дунёнинг бизга объектив дунё бўлиб кўриниши инсоннинг Илоҳ ҳақидаги абадий тушунчаси билан боғлиқ. Файласуф Новалис айтадики, «Шоир ва авлиё азалдан бир булган, лекин чинакам шоир ҳали ҳам авлиё ва чинакам авлиё ҳали ҳам шоирдир». Навоийнинг шеърый сўз ҳақидаги сатрларига қулоқ солинг:

*Чун бу насим эсди азал тоғидин,
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.*

Бошқа уринда у шоирнинг «кўнгил Каъбаси»ни оламнинг қибласига ўхшатади ва илтижо қилади: «Ё раб, ани (сўзни) халқ дилафрузи эт!»

Шоир салоҳиятини илоҳий кучга боғлаш тарих қаърига кирган сарингиз баландроқ янграйди. Юнон асотирларида Квасир деган илоҳий жонзод тилга олинади. Шундай доно эканки, дунёда у жавоб беролмайдиган бирорта савол йўқ экан. Шоирлар шоир булиш учун шу донишманд жонзоднинг қонидан қушиб асал ялар эканлар...

ИБРАТНОМА

Хуллас, бу масала энг муқаддас китоблардаги «Аввал калом, у — Илоҳдан-дур!» деган ҳикматга бориб тақалади. Оллоҳ Одам Отага: «Ҳамма нарсани ўз номлари билан айтгил!» деб буюрган. Номлар, яъни сўзлар эса танзиҳ ва ташбеҳлардан — шеъриятдан иборат. Ўлжас Сулаймоновнинг айтишича, оқил ва ҳалол одамлар (жумладан, шоир ва олимлар) қадим туркларда бир сўз билан — «чалаби» деб, яъни «тангрисимон» деб аталганлар. Ҳомердан олдинги минг йиллардан — азалдан эсан бу насим! Ахир, ҳатто Ўрхун битиклари бармоқ вазнида ёзилган! Қуръони каримнинг шеърий сўз билан нозил бўлгани эса бу ақиданинг яна бир исботидир.

Наполеон, Ҳитлер, Кеннеди каби кўп зотларнинг қиладиган ишлари ва тақдирларини уч юз-беш юз йил олдин айтиб берган авлиё Нострадамус ҳам башоратларини катрен деган шеърий услубда ифодалаган.

«Ҳақиқат, эзгулик, гўзаллик» деган «учлик»ни Рабиндранат Тагор Кантдан олган, дейдилар. Бу — хато. Бу «учлик» асли қадимий ҳинд адабиётига хосдир. Шеърий сўз ва умуман, санъатдан завқ олиш илоҳий ҳис экани, инсондаги тасаввур сеҳри азалий муқаддас ҳодиса экани Санскрит эстетикасининг асоси бўлган. Шива — рақс рамзи; Кришна — назму наво тангриси; табиат — эзгулик; Ганг — фалақдан оқиб тушади; ҳамдуна — хонумон; тангри Вишну ва Рама — содиқ донишманд; сигир — муқаддас... Буюк эпосларнинг табиат ва худоларга бундай боғлиқлиги бадий сўзнинг илоҳий эканига ишончдан эмасмиди? Наҳотки, бу азалий ишончда жон бўлмаса?! Наҳотки, бунинг ҳаммаси эскириб қолди?..

* * *

Таржима, айниқса, шеъриятда шартли нарса. Чунки шеърнинг ўзини ўгириш мумкин-у, миллий жанрни, шеърни қабул қилиш тарзини, анъаналарни, шеърга қарашни... яна кўп нарсаларни таржима қилиш, ҳатто тушунтириш ҳам амримаҳол. Масалан, Японияда, Малайзияда «танка», «пантун», «хайку» билан классик бўлганлар бор. Бизда бу турларнинг ҳамма талабларини (ўттиз бир ҳижо, тоқ сатр, яширин қофия ва бошқаларни) бажариб, эътибор қозониб қуринг-чи! Гап шаклдагина эмас, миллатнинг руҳий ўзига хосликлари, дунёқараш, зеҳнияти, нафис ва оний таассурот, мунг, ҳасрат, соғинч, сал киноя... яна айтаверсак, шеъриятга сингиган, лекин таржима қилиб бўлмайдиган талай жиҳатларда ҳамдир.

Хайкунавис ҳеч қачон сиёсат ё ижтимоий соҳага қалам урмайди, у — табиат ва инсонни кузатувчи, шу тарзда руҳга таъсир этувчи донишманд. Унинг ўқувчиси оддий майса баргига ё шабнам томчисига маҳлиё бўла биладиган одам...

* * *

Умар Хайём майни куйлаган. Аммо бунинг Абу Нувоснинг ҳамриятлари, Ману-чеҳрнинг мусамматлари ва кўп сонли соқийномалар билан аралаштирмаслик керак. Хурсандчилик майхўрлиги бошқа, аламзадалиқ майхўрлиги бошқа. Хайём кайфи бениҳоя аламли ва фожеий кайф: инсон ўлимга маҳкум, у бир лаҳза бўлса ҳам лаззат излаши керак. Чинакам шодлик лаҳзаларни гулдек узиб эмас, Данте айтган абадий сўлмас гулзорга кўз тикиб яшайди. Абадий сўлмас гулзор эса — умид. Хайёмда инсоннинг худодан бўлак умиди йўқ.

Хайём рубоийлари — фоний банданинг жавобсиз фарёдларидир.

* * *

Сукротнинг «Республика»си, Форобийнинг «Мадинатул-фозила»си, Томас Мурнинг «Утопия»си, Кампанелланинг «Қуёш шаҳри», Беконнинг «Янги Атлан-

тида»си, Кабенинг «Икарияга саёҳати»... Дунёда шундай ўнлаб асарлар бор. Булар — ижтимоий утопиялардир. Диний-ахлоқий, фанний-техникавий ва севгимухаббат утопияларини айтмайсизми! Булар — инсон орзу-хаёлининг эзгу парвозлари. Бизнинг «утопия» — «хаёлпарастлик» деган атамаларимиз уларни ерга уради. Аслида, булар одамзоднинг идеал излашидир. Идеал эса ҳар қандай тараққиётнинг гарови.

* * *

Донжуанлар, фаустлар, мажнунлар, прометейлар, исқандарлар, жюльетталар кўп бўлган. Лекин уларни фақат Байрон ва Пушкин, Ҳёте ва Ҳейне, Навоий ва Низомий, Эсхил ва Шекспир номлари билан боғлаймиз. Бошқа муаллифларда булар ҳаётда ёки тарихда бўлган нарса каби қабул қилинади. Фақат даҳолар қўлига тушгандагина «факт» муаммога айланади. Биз энди буни классика деб атаймиз.

* * *

«Гулистон»да ишлар эдим. Маҳмуд Саъдий деган ходимимиз бозорда китоб айирбошлаётган экан, милиция ушлаб олиб кетибди. У жуда билимдон, китобхўр; биз уни Шайх деб атар эдик... Менинг илтимосим билан милиционер идрога келди, ёшгина лейтенант экан.

Гапни узоқдан бошламоқчи бўлдим:

— Ибн Сино Бухоронинг китоб растасида Форобийнинг Арастуға шарҳларини топиб олганда хурсандчилигидан бир зумға ҳушини йўқотган экан...

— Форобий деган шоирни эшитганман, у ҳам сизда ишлайдими?

— Йўқ, бизда фақат Шайх Саъдий ишлайди.

Ҳазил-мутойиба ўтмади. Аниқ гап қилдим:

— Бу йигит уйланганида келинни кухняга тушириб келган. Чунки уч хонали уйининг ҳамма хоналари лиқ тула китоб бўлган. У шунақа китоб жинниси.

— Жинниликка справкаси борми?

* * *

«Нур алан-нур» деган яхши ибора бор. Уни кўпинча «Нур устига аёло нур» деб нодонларча бузиб ишлатадилар.

«Устувор» — мустаҳкам, пойдор, давомли деган сўз. Биз уни устунлик, яъни «приоритет» маъносида ишлатамиз: «устувор йўналишлар», «қонун устуворлиги»... «Устун йўналишлар», «қонун устунлиги» деб, оддийгина ўзбекча ва тўғри гапиришга нима етсин!

«Кўча одамлар билан гавжум», дейдилар. Ваҳоланки, «одамлар билан гавжум», «қўйлар билан гавжум» деб бўлмайди. Чунки «гавжум»нинг ўзи «одам кўп» дегани.

«Фаолият кўрсатишни амалга оширдилар», «шарофати натижасида», «рақобат кураши», «устидан кулди»... Бундай «нодир» кашфийтларни санайверсангиз, сон мингта. Ёшларнинг, айниқса, мухбирларнинг тилдаги пала-партишликларидан ҳар гал ранжийман. Ахир, тилимиз — шаклланган буюк тарихий тил. Ҳеч бўлмаса, унинг оқ сочли бобо ёшини ҳурмат қилиш керак. У юз йил эмас, беш юз ёки минг йил эмас, ўн беш, ҳатто йигирма асрлик тарихга эга.

Ўн олти аср олдин тошга уйиб ёзилган Ўрхун битикларини ўқинг: «Отим Элтуғон Тутук. Бан тангри элимга элчи эртим. Олти боғ будунга бег эртим... Тангридаги кунга, ердаги элимга бўкмадим, айрилдим...»

Қандай содда, тиниқ жумлалар! Фақат ҳозирги тилда бир-иккитагина кичик изоҳга муҳтож: «тангри эл» — давлат, империя; «будун» — халқ; «бўкмадим» — тўймадим.

«Бүгүң зотун эмеспек, эмне калб маңкур...»

* * *

Тарихдан маълумки, шиъа ва суннийлар ўртасида кўп низолар, ҳатто қонли тўқнашувлар ҳам юз берган. Аммо, менинг кузатишимча, маърифатли темурийлар даврида бундай мазҳабий ихтилофларда муросаи мадора ва ҳатто бета-рафлик майли устун бўлган. Бунга далиллар сероб.

Чунончи, Мағриб юриши пайтида Амир Темур тасаввуфда «Қосими Анвар» номини олган машҳур шиъа алломаси Шайх Саййид Муъиниддин Алини қабул қилади. Хуросонда катта нуфузли бу зоти шарифнинг суҳбати Амир Темурга шу қадар ёқиб қоладики, унинг илтимоси билан Соҳибқирон Кичик Осийёда олинган минглаб асирларни уй-ўйларига қайтариб юборади.

Сўнг Қосими Анвар Шоҳруҳ билан низода айбланиб, Самарқандга келиб қолади ва суннийларнинг ашаддий муҳолифи бўлишига қарамай, Мирзо Улуғбекнинг илмий даврасида катта обрў қозонади.

Охириги темурийлардан Султон Ҳусайн ҳам, бошқа ободончиликлар қатори, Хўжахайрондаги «Имом Али мақбараси»ни муҳташам Мозори Шарифга айлан-тирган...

Бунда гап Темурнинг она томонидан гўё ҳазрат Алига бориб тақалишида эмас, албатта. Бу гап деярли афсона. Мазҳабий ихтилофлардаги муросаи мадорани темурийзодаларнинг маърифий-маданий ва инсонийлик даражаси билан изоҳлаш керак.

* * *

Ажабки, етти-саккиз йилдан бери бирорта ҳам асар ўзбекчадан русчага таржима қилинмабди. Бу соҳанинг билгичлари умуман йўқолиб кетди.

Алам қиладиган жиҳати шундаки, мен ўн йиллаб Москвада ҳам, Тошкентда ҳам шу ишнинг мутасаддиларидан бири бўлганман. Ўзбек асарларини рус тилига таржима қилишга бағишланган анжуманларда мутахассислар, ёзувчилар қатнашар эди.

«Шўролар тарқаб кетди...» дерсиз. Гап унда эмас, ўзбек асарларини рус тилига ўгириш Улуғ Пётр давридаёқ бошланган. Пётр топшириғи билан Тоболга келган офицер шу ерлик битта мулла ёрдамида Абдулғозихоннинг «Шажарайи турк» асарини таржима қилади. 1730 йилда эса Т. Кер шу асарни туркийдан тўлиқ русчага ўгиради. Умуман, «Шажарайи турк» энг кўп таржима қилинган асарлардан. Уша даврлардаёқ уни машҳур шоир В. Тредиаковский, кейин Н. Чернишевскийнинг дўсти Г. Саблуков (у Чернишевскийга арабий, форсий ва туркийдан таълим берган), А. Туманский ва яна кўплар таржима қилган. Таржимонларга Иброҳим Халфа, Али Козимбек сингари туркийзабон олимлар кўмак берганлар. «Қутадғу билик» (В. Радлов), Яссавийнинг «Ҳикматлар»и, Машраб ғазаллари (Н. Микошин), «Бобурнома» (Н. Пантусов), Махтумқули шеърлари ва бошқалар рус тилига XIX асрдаёқ қисман таржима қилинган эди. Ундан кейинги даврларда бу ишнинг нақадар кенг ривожланиб кетганини яхши биласиз.

Маданиятнинг шундай анъанавий ва миқёсли бир соҳаси йўқолиб кетса-я! Мен буни тушунишдан ожизман...

* * *

Мумтоз лирикада маҳбубанинг тасвири албатта қошу кўз, яноғу дудоқ, холу зулфдан бошланади. Нима учун шундай?

Маълумки, тасаввуфда бандаи солиҳнинг йўли шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларидан иборат. Маҳбубанинг жамоли — ваҳдатул-вужуд йўлидаги орзу. Аммо, тасаввуф мураккаб. Унинг дунёвийликка мойил сулуқлари (Ғиждувоний, Нақшбандий тариқатлари) ҳам кўп. Реал маҳбуба бўлмаса, унинг илоҳий рамзи қайқдан келиб чиқарди? Шоир ботиний назар билан дунёвий маҳбубанинг қалбига, сир-синаотига, ҳис-туйғуларига интилади. Бу (илмул-яқин) эса,

аввало, юзни очиш (мукошафа), кейин кўзни кўриш (муъайяна) ва сўнгра ақл кўзи билан ғайбни, яъни сирли ҳисларни туюш (мушоҳада) босқичларидан иборат. Нажмиддин Кубро инсоний муҳаббатнинг бу илмини «басира» деб атайди. Ваҳдатул-вужуд сингари бу орзу ҳам ушалавермайди, албатта. «Кўр» шоирларнинг кўплиги (Ҳомер, Рудакий, Ал-Мааррий, Шамсиддин Закий...) балки шундандир? Афсоналар эса уларни чинакам «сўқир»га чиқарган бўлиши ҳам мумкин...

* * *

Утган рус ҳамда Ғарб адабиёти ва санъатида ҳамма асарлар бир турда анъанавий инсоний эди: Пушкин, Тургенев, Бальзак, Флобер, Бах, Чайковский, Достоевский, Толстой, Рембрант, Репин, Жек Лондон, Гончаров, Марк Твен, Чехов...

Эндиликда ўша буюк асосий Санъат парча-парча бўлиб бўлиниб кетди: авангардизм, футуризм, символизм, декадентлик, модернизм, сюрреализм, акмеизм, имажинизм, иррационализм, абсурдизм, ультраизм, фрейдизм, кубизм, экзистенциализм, экспрессионизм, импрессионизм, абстракционизм...

Кўйинг-чи, ҳамма «изм»лар бор, фақат гуманизм ғолиб чиқса бас... Шундай бораверса, у бутунлай тугаб кетса эҳтимол...

* * *

Рассомми, мусаввирми?

Қуръони каримда Оллоҳнинг номлари бирма-бир саналиб «...ал-Ҳолиқу ал-Мусаввир» дейилади. Демак, У инсонни тупроқдан яратувчигина эмас, руҳият ва ҳислар билан безаб, тасвир қилувчи ҳамдир. Ҳаким Санойи у ҳақда бундай ёзади:

*«...3-онки гил мазлумаст ва дил равшан,
Гили ту гулханаст ва дил гулшан».*

Яъни: тупроқ — зулмат, дил эса равшан; тупроғинг ўт-олов, дил эса — гулшан.

Бу жиҳатдан, расм солиб, шакл берувчи рассомдан кўра, дил ойнасига расм солиб, руҳият ва туйғулар билан равшан этувчи мусаввир атамасини қўллаш, чамамда, маъқулроқ.

* * *

Вақт ўтиши билан биров ақллироқ бўлади, биров — каттароқ.

* * *

Шеърни таҳлил қила бошласалар, ғашимга тегади. Баҳорги соф ҳавонинг кимёвий таркибини ҳам текшириш мумкин. Аммо, ундан кўра, шундай кўкрак тўлатиб нафас олган яхшироқ эмасми?

* * *

Бизда ҳозир бор-будимизни рад қилиш авж олган. Ваҳоланки, тап-тақир ерда ҳеч вақо пайдо бўлмайди. Эски мафқуранинг таъсири бор деб, ҳамма нарсани инкор қилишнинг ўзи ҳам бир мафқура эмасми? Биз бадииятнинг барча намуналарини ардоқлашимиз керак.

Бадииятдагина эмас, илмда, фалсафада ва динда ҳам энг буюк ва табарруқ сиймолар шундай қилганлар. Ҳатто гайридинлар ибратли меросни тан олганлар. Яҳудийлар ўз динларига Миср маъжусийларининг барча қадриятларини

қабул қилганлар. Форобий, Беруний каби алломаларимиз бош эгиб ҳурмат қилган унлаб афлотунлар мусулмон эмас эди-ку?!

* * *

Мўъжиза — сир — билим — ҳақиқат. Булар шу тартибда бири бирини инкор қилади ва бир-бирисиз яшаёлмайди.

* * *

Биз Шарқ адабиётининг Ғарбга, айниқса, мумтоз шеърятга таъсири ҳақида қандайдир тор, пароканда бир тарзда фикр юритамиз. Тўғри, кўп номлар, асарлар, қиёслашлар («Лайли ва Мажнун» — «Ромео ва Жульетта») бизга маълум: Гюгонинг «Шарқ тароналари», Ҳётенинг «Шарқ девони», Байроннинг шарқона дostonлари, Адам Мицкевичнинг «Қирим сонетлари», Пушкиннинг «Қуръондан иқтибос», «Богчасарой фаввораси» асарлари, Сергей Есениннинг «Форс тароналари» туркуми, Михаил Лермонтовнинг Кавказ дostonлари; Ҳофиз, Саъдий, Фирдавсий, Жомий, Навоий ва бошқа улуг зотларга кўплаб бағишловлар, тақлидлар... Санаб битиргисиз. Лекин, таъсир нега бу қадар бепоён? Шарқ даҳосининг сеҳри нимада эканини англаш учун ушбу ҳодисани кенг миқёсда, адабий оқим ва усулларнинг ҳаракат жараёнида тадқиқ этиш керак.

Шарқ шеърятини — муҳаббат ва меҳр тўла, гўзал ва ҳассос, юксак бадиий рамз ва ташбеҳларга бой, эркин, инсоний, теран фалсафий, анъанавий романтик шеърят. Қадимдан шундай. У асрлар давомида Ғарб адабиётининг романтик руҳини бир неча бор қутқариб қолди. Ғарбда аввал эллинизм таъсиридаги романтика жонланди. Лекин, бу юксак ва бақувват эстетик оқимни дастлаб хоч (салиб) юришлари, қилич-қалқонли рицарлар, инквизиция гулханлари, қонли қиргинлар бугиб ташлади. Энг содиқ романтиклар Шарққа суяниб қолдилар. «Кучли ориентал оқим тирик эди», дейди Гегель. «Бу табиий дунё шахсни қутқарди», дейди Руссо. Романтика яна оёққа туриб, авжга минганда эса, унга шартли қолипларга солинган шафқатсиз классицизм ва рационализм доғмалари халақит берди. Кузатишларимизга қараганда, Ғарб романтикасини бу балолардан ҳам ўша «табиий дунё», ўша «ориентал оқим», яъни Шарқнинг беназир гўзал, эркин, романтик шеърятини сақлаб қолди...

Бу — мавзунинг биргина жиҳатига шаъма, холос. Миқёсли мулоҳазаларга туртки керак...

* * *

Боласини йўқотган она юраги ёрилиб ўлиши мумкин. Номуси, иззат-нафси топталган қизнинг бошидан керосин куйиб, ўзига ўт куйганини кўп эшитганмиз. Таҳқирланган, тухматга учраган одам аламдан ўзини осиб ўлдиради... Энди айтинг, тан яраси ёмонми ё дил дардимиди?

* * *

Кузатишимча, одамлар гапираётган гапнинг, тахминан, етмиш-саксон фоизи ортиқча экан. Кимдандир эшитган эдим: бир товушни талаффуз қилиш учун фалонча энергия сарф бўлади, деб. Ундай бўлса, ҳарф ва рақамлар бу жиҳатдан ҳам жуда катта иқтисодий-молиявий кашфиёт экан. Бўлмаса, масалан, «учта уй» дейиш ўрнига фикрни тушунтириш учун ўша учта уйни кўчириб-қутариб келтириш керак бўларди... Свифтнинг бир сатираси эсимга тушади. Лапут бойлари энергияни тежаш учун, айтиш керак бўлган нарсаларни ўзлари билан олиб юришармиш. Ҳангомалашгани борганда хизматкорлари ҳамма лаш-лушларини елкалаб келишар экан...

Албатта, бу — сатира. Аммо мен шу ўринда ҳам санъатни ўйлайман. Биз мазмун ва шакл ҳақида кўп гапирамыз. Аслида, бунинг биринчиси — мантиқий тафаккур, иккинчиси — ҳиссий тафаккур. Иккинчиси (нарсалар ва ҳаракатлар) биринчисидан олдин юради. Иккаласининг бирлиги бадиий образ бўлади.

Японларда матнсиз, «безабон» кинофильмлар кўп бўлади, кузатганмисиз?

... Бу менинг касал бўлиб, тилдан қолганимдан кейинги (сизга худо кўрсатмасин!) уйқусизлигимда миямга келган пала-партиш фикрлар. Кечирасиз.

* * *

Биз нимаики ёзсак, кимдандир иқтибос оламиз. Фалон донишманд бундай деган, фалон классик ундай деган... Улуғларнинг «афоризм»ларини бутун-бутун китоблар ҳолида нашр этамыз. Ваҳоланки, уларнинг кўпи аллақачон ҳеч қанақа «суянчиқ»қа муҳтож бўлмаган, ҳаммага маълум оддий ҳақиқатлар. Бу дидактик консерватизм оригинал тафаккур ривожига халақит бермайдими? Мен улуғларга қарши эмасман, аммо ўз фикрлаш салоҳиятимизни ҳам ишга солишимиз керак-да! Улуғлар айтган деб, оддий ҳақиқатларни мақола ва китобларимиз, шiorларимизда такрорлайверамизми? «Соф ҳаво ҳаммамизга керак!» деб ҳеч ким алвонларга катта қилиб ёзиб қўймайди-ку?!

* * *

Тасаввур ҳам бир инстинкт. Лекин бу — олий савқи табиий. У идрокдан ташқарида ногоҳ пайдо бўлиб, ниманидир қамрашга интилади-ю, нима экани, номи ҳали онгда йўқ. У ҳали хира бир ички сезим. Аммо мавжудлиги аниқ, уни фақат кўчма маънода, образли ё рамзий тарзда белгилаш мумкин.

Ҳайвоний инстинкт хавф-хатарни олдиндан пайқагандай, ижодий тасаввур ҳам узоқдаги фикрни гўё бир ўзгарувчан булут парчаси каби кўнгил кўзгусида

Дўстлар гурунги. Асқад Мухтор ва болқор шоири Қайсин Қулиев.

күриб, гоҳ чақмоқ сингари ўтли чизиклар, гоҳ қандайдир этюдлар, қиёфалар, композициялар, тақдирлар тарзида шакллантира бошлайди. Бироқ, идрок тасаввурни тўла қабул қилмаслиги ҳам мумкин. Олий инстинкт сезими кўпинча ҳалиги ўзгарувчан булут парчасидай тарқаб ҳам кетади.

Тубан инстинкт такрорланиб пайдо бўлади. Олий инстинкт эса балқиб-нурланиб юзага чиқади. Иккаласи ҳам кучли, жасоратли бўлиши мумкин. Аммо, иккинчисигина баъзан катта ғоя, доҳиёна ҳақиқатга эврилади.

* * *

Тасаввуф ҳақида гапирилганда, у кўпинча пантеизмга, неоплотонизмга қиёс қилинади. Ундай бўлса, нима учун бу оқимларга амал қилган Данте, Петрарка асрлардан бери улугланди-ю, тасаввуфга бунча қора чапланди? Француз маърифатчилиги бутун оқим сифатида кўкларга кўтарилди-ю, нима учун бизнинг жадидларга «буржуй мафкурачилари» деган (гуё «йўқсил маърифатчилари» ҳам бўладигандай!) қора тамға босилди?

Менимча, бу ва бу сингари камситишлар бизларга мустамлака деб қарашнинг аломатлари эди.

* * *

Танқидчи ва адабиётшунослар асосан асар ҳақида гапирдилар. Ёзувчи ҳақида эса...

Ваҳоланки, асар ёзувчидан униб чиқади; фарзандидай унда туғилади, улғаяди, камол топади; у фарзандини авайлайди, ҳимоя қилади. Асар — ёзувчининг тақдири; керак бўлганда ёзувчи қурбон бўлишга ҳам тайёр. Унинг бу ғайритабиий садоқати, ёзмасдан туролмаслиги, руҳиятга, фалсафага, мушоҳадага мойиллиги, шахси, феъли, услуби, қарашлари, дарди, қийналишлари ҳеч кимни қизиқтирмайди. Ёзувчи ўз шахси ва ўзгаларнинг шахси билан бирикиб кетган — асар унинг субъекти. У бошқа ишда ҳам ишлаши мумкин (ёзувчи ҳеч қачон бадавлат бўлмаган), аммо унинг моҳияти, эҳтироси — ижод. Қобилияти қанча катта бўлса, шунча катта куч сарф қилади. У — беихтиёр фидойи; ҳам бахтиёр, ҳам бахтсиз — бу унинг иродасига боғлиқ эмас.

Бу ҳақда кўп гапириш мумкин, аммо танқидчилар...

* * *

Амир Темури Ҳофиз Шерозий билан учрашганда шоирнинг машҳур мисраларини эсга олиб: «Ҳали сенмисан жононнинг битта холига Самарқанду Бухорони бағишлаб юборган?!» деб дарғазаб бўлганмиш, деган гаплар юради. Бу — ақлга сиғмайдиган уйдирма.

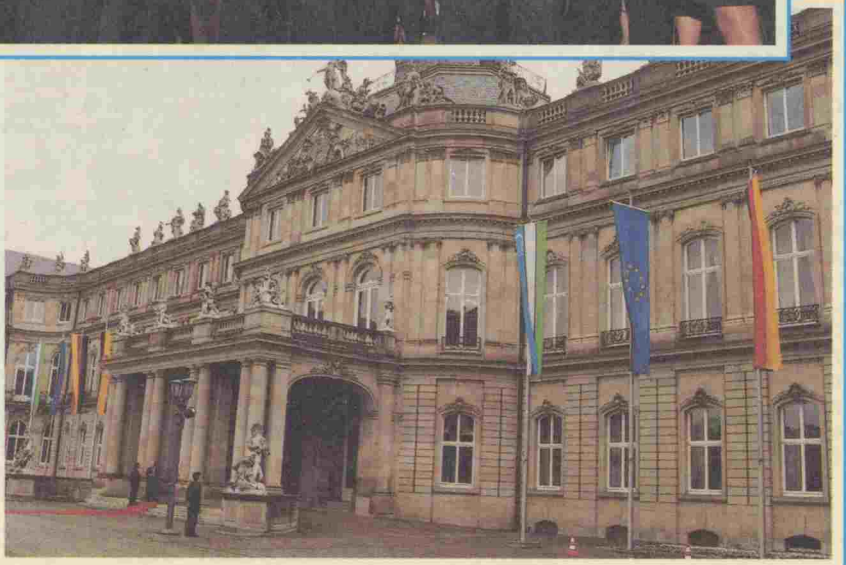
Аслида, бу аввалига дўстона ҳазил-мутойибадан бошланган жиддий суҳбат бўлган. Бу ўша, шоирнинг дастлабки жавобидан ҳам кўриниб турибди: «Саховат, тақсир, азбаройи сахийлигимиздан шундай юпун бўлиб ўтирибмиз-да!..»

Шоир оддий хаттотлик билан кун кўради.

Ҳофизнинг Амир Темури билан учрашуви бежиз эмасди. Машҳур шерозлик унча-мунча ҳукмдор билан учрашавермаган. Ҳатто Бағдод султони Аҳмад Жалойир, Бенгал султони Гиёсиддин, султон Маҳмуд Баҳманий ва бошқа ҳукмдорларнинг тақлифларини рад этган. У буюк лирик шоир бўлиш билан бирга, бевоқиф ижтимоий мавзулардаги фожеий, аламли асарлари билан ҳам машҳур бўлган; Хурмуз кўрфазида ҳинд кемасининг ҳалокати тўғрисидаги, икки ўғлининг бевақт ўлими ҳақидаги, ҳукмдорлар томонидан ноҳақ бадарга қилинган бир дўстини ёқлаб ёзган жасоратли ғазаллари шулар жумласидандир. Табиийки, шуҳратли шоирнинг бу жиҳати ҳам Соҳибқиронни қизиқтирган. Шунинг учун профессор А. Арберри «Мумтоз форс адабиёти» китобида бундай дейди: «Бу икки буюк шахснинг учрашуви адабиётдагина эмас, тарихда ҳам жуда муҳим воқеа эди».

ДУНЁГА БУЙЛАЉТГАН ЮРТ

Erben der Seidenstraße

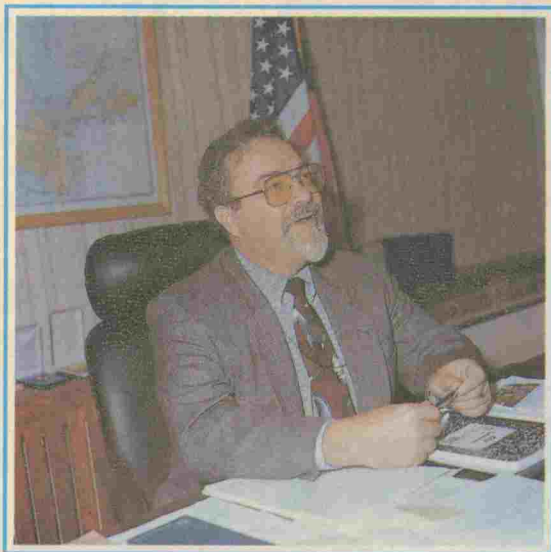
USBEKISTAN

Кўрғазмада Туронзамин халқларининг уч минг йиллик ҳаёти, анъана ва удумларини асос эттирувчи ноёб жиҳозлар намойиш этилади. Уларнинг тарих ва тақдиридан ҳикоя қилувчи эсдалик китоби томошабинлар уртасида қўлма-қўл бўлиб кетади.

Erben der Seidenstraße

USBEKISTAN

Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг Германия Федератив Республикасига 1995 йил ноябрь ойида қилган расмий ташрифи арафасида мазкур мамлакатнинг Штутгарт шаҳридаги «Линден музей»да «Булок Йпак йули» ворислари, Ўзбекистон» кўрғазмаси ташкил этилди. Унинг очилишида Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов ва Германия Президенти Роман Герцог иштирок этди.

Америка Қўшма Штатларининг Ўзбекистондаги Фавқуллоҳ ва Мухтор элчиси жаноб Стенли ЭСКУДЕРО билан суҳбат

ДЕМОКРАТИЯ — ТЕНГЛИК КАФОЛАТИ

— Элчи жаноблари, биламизки, ривожланаётган мамлакатлар барча соҳада Америка тажрибасига таянишга ҳаракат қилади. Сизнинг мамлакатингиз бамисоли озодлик ва фаровонлик рамзига айланган. Албатта, бу — четдан қараган кишининг хулосаси. Аммо, айтинг-чи, оддий Америка фуқароси ўз Ватани ҳақида қандай фикр юритади?

— Менимча, ҳар бир америкалик мамлақати эришаётган ютуқлардан фахрланади. Бу ўринда мен ташқи ва ички ҳаётимизда қўлга киритилаётган муваффақиятларни назарда тутяпман. Биз Буюк Британия ва Овруподаги бошқа мамлакатлар сингари иқтисодий масалаларга фалсафий нуқтаи назардан ёндашиб, юксак тараққиётни таъминладик. Дастлаб бизда муҳим

аҳамият берилган эркин бозор иқтисодиёти бугунги кунда юксалиш йўлида фаол ва самарали ҳаракат қилаётган мамлакат ва минтақаларда ҳам ижобий натижалар бермоқда. Айниқса, у Японияда тез тараққий топди. Ёки Олмониянинг тажрибасини эсга олинг. Шарқий ерларнинг қўшилиши катта маблағ талаб этганига қарамай, бу мамлакат жаҳоннинг қудратли давлатларидан бири бўлиб қолмоқда. Бунга ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, маҳсулот сифати ва уни малол келмайдиган нархларда сотиш воситасида эришиляпти. Узини жаҳон иқтисодиётининг ажралмас бўлаги деб билган ҳар бир мамлакат, корхона ёки бирор бир киши эркин бозор муносабатлари шароитида фақат меҳнат орқали муваффақиятга эришиши,

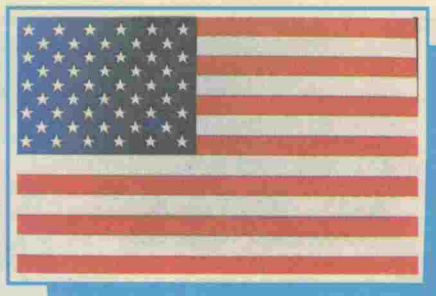
давлатманд бўлиши мумкин. Барча америкаликлар ҳаётга ана шундай муносабатда бўлади ва шунга ишониб яшайди. Бизнинг мамлакатимиз инсон ўзлиги, шахсий эркинлиги жамиятнинг тараққий этишига бевосита таъсир этадиган муҳим омил деб қарайди.

— Америка жамияти тараққиётининг моҳияти асосан нимада акс этади? Мамлакатингизда фуқароларни бирлаштириб турувчи умумий бир мақсад борми?

— Бу масала мазмунан жуда чуқур бўлганидан фалсафий ва тарихий ёндашувни тақозо этади. Мен Қўшма Штатларнинг тузилиши ва шаклланиши ҳақидаги тарихга батафсил тўхталмоқчи эмасман. Бу тарих бизнинг ўтмишимизга қизиққан ҳар бир инсонга яхши маълум. Америка Қўшма Штатларидек давлатнинг вужудга келиши учун қарийб икки юз йил керак бўлди. Бу муддат ичида Америка 1860 йилги қонли фуқаролар урушини ҳам бошдан кечирди. Назаримда, америкаликларнинг ўз қадриятларига содиқ бўлиб қолишга сидқидилдан интилгани юксалишнинг муҳим омил бўлган. Бу қадриятлар Американинг мустақиллик баённомасида мукамал ифодасини топган. Мазкур ҳужжат муаллифи Томас Жеферсондир. Унда ҳар бир инсон дунёга келиш, озод ва бахтли яшашга ҳақли экани қайд этилган. Бу уч тамойил кейинги йилларда мумкин қадар бойиб ва кенгайиб борди, йиллар мобайнида мамлакатдаги муваффақиятларнинг калити бўлиб келди.

Биз демократия ҳаракатдаги нарса эканига ва у муттасил ўзгариб боришига амин бўлдик. Конституциямизга назар ташлайдиган бўлсак, унинг мана бундай афзаллик хусусиятига шохид бўламиз: барча моддаларни турли шароитга мослаб талқин этиш мумкин. Қомусга бир неча бор ўзгаришлар киритилди. Ҳозир айнан неча бор қўшимча киритилганини аниқ эслолмайман, бироқ илк таҳрирда ҳам анча мукамал бўлган бу ҳужжатга дастлабки қўшимча «Ҳуқуқлар рўйхати» деб аталгани ёдимда.

Такрор айтаман, Қомус лойиҳаси эълон қилинган 1789 йилда биз фақат қишлоқ хўжалигига ихтисослашган кичик бир мамлакат эдик. У ҳозирги ҳудудимизнинг бир бўлагини

ташқил этарди, холос. Замонавий саноат ўзлаштирилмаган, бугунги телеалоқа маркаслари, электроникадан дарак йўқ эди. Буларнинг барчаси кейин кашф этилди. Қомус эса ҳамон ўша-ўшалигича қолмоқда. Буларнинг барчаси, аввал таъкидлаганимдек, Конституциянинг қўлланиш имкониятлари кенглигидандир. Бу ҳужжатнинг универсаллигини тузатиш киритувчилар аввал-бошданок тан олганлар. Олий суд уни ҳуқуқий жиҳатдан қайта куриб чиқиш назариясини яратди. Бу — Олий суд Қомусни изоҳлаб бериши лозимлигини англатади. У Конституцияни шарҳлар экан, қонунчиликнинг бугунги ҳолатига таъсир этади. Масалан, Олий суд қайсидир қонунни қазмун жиҳатдан Конституцияга зид деб топиши мумкин. Шунингдек, Конституция 15—20 йил аввал англалмаган, бироқ бугунги кунда англаётган маънони ҳам очиб беради. Конституциямизнинг афзаллиги ҳам ана шундадир.

Саволингизда таъкидланган иккинчи масалага келсак, ҳали айтганимдек, унга жавоб бериш жуда мушкул. Бунга «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб бериб қўя қолиш ҳам мумкин.

Ҳар қандай жамиятда ҳам умумий мақсадлар бўлади. Уларга кўпчилик амал қилади. Миллий манфаатлар ифодаси бўлган бу мақсадларга бир тану бир жон бўлиб эришиш — барчанинг кўнглидаги орзу.

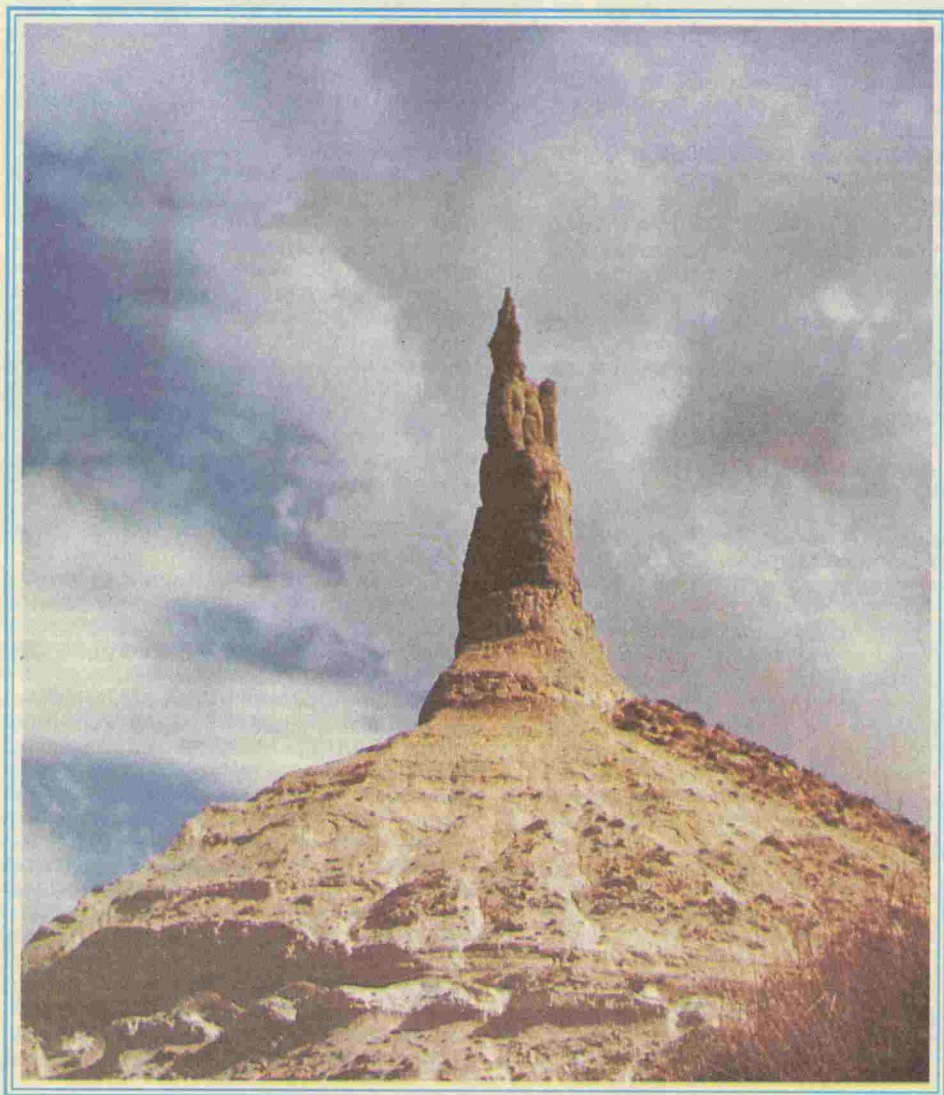
Мен муайян хусусиятига кўра мамлакатни бирлаштирадиган бошқа бир мақсад мавжуд, деган бўлардим. Чунончи, ҳар бир америкалик меҳнат қилиш, мақсад ва қизиқишларини олга суриш ҳуқуқи қонун билан кафолатланганини ҳис этиб яшайди. Энг муҳими — жамиятнинг фуқаро манфаатларига мос йўлдан ривожланишидир. Бу ҳол умумий манфаатларга эришиш

борасида барчани бирлаштиради. Чунки ўз манфаатини ўзгалар манфаатидан устун қўйишга ҳеч ким ботинолмайди. Демокриманки, ҳар бир киши ўзи севган касб-кор соҳасида муваффақият қозонади. Буларнинг барчаси мамлакатнинг умумий фойдасига хизмат қилади. Бундай ҳолат ҳамма ўз ишидан баробар фойда олишини аңлатмайди. Омад кимгадир кулиб боқади, кимнидир четлаб ўтади. Давлатнинг вазифаси эса ана шу ҳолни бир қадар мувофиқлаштиришдан иборат. Ушанда омадлилар омадсиз-

лардан кўра кўпроқ бойиб кетмайди, бахти чопмаганлар тушкунликка тушиб қолмайди. Улар омадларини яна синая кўриш имкониятига эга бўлади-лар.

Буюк ихтирочиларимиздан бири Эдисоннинг чироқни кашф этиш йўлидаги изланишлари неча бор натижасиз тугаган. Аммо у мақсадига етгунча асло тинчимаган. Жамиятимиз ҳам ана шундай интилишлар асосида тараққий эта борган, десам ишонаверинг.

— Испан шоири Гарсиа Лорка Нью-

Табиат даҳоси билан яралган мўъжизалар ҳар ерда бор.

Йорк ҳақида «Тасаввурга сигмайдиган меъморлик ва ақлдан оздирадиган даражада шиддатли маром, геометрия ва дилгирлик. Инсон ҳам, машиналар ҳам ана шу маромнинг, дақиқаларнинг қулларидир...» деб ёзган эди. Шоирнинг фикри қай даражада тўғри ё нотўғри — бизга қоронғи. Бироқ, айтишларича, Америкада ҳамма нарса пул билан ўлчанар эмиш. Шундай экан, «капитализм» деганимиз жамиятни бора-бора маънавий қашшоқ қилиб қўймайдими?

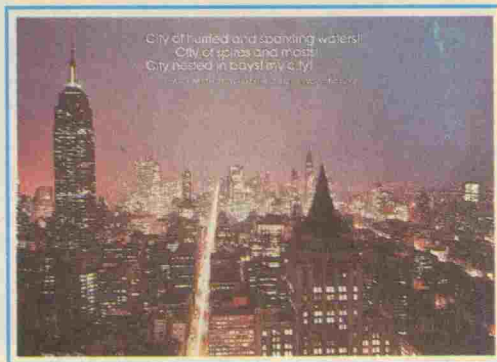
— Аввало, мен сиз айтган шоирнинг Кўшма Штатлар ҳақидаги фикрига қўшилолмайман. Америкада ҳамма нарса пул ҳал қилади, деган гапга эса мутлақо қаршиман.

Йўқ, мен пулнинг мавқеини асло камситмоқчи эмасман. Бизнинг жамиятимизда ҳам ундан турли мақсадларда фойдаланадилар. Шоирнинг суръатнинг ақлдан оздирар даражада шиддатли экани ва дам олиш, аланлашга вақт йўқлиги ҳақидаги кечинмалари ҳам ҳақиқатга мос эмас. Юртдошларимиз дам олишсиз ишлаганларида борми, бугунги тараққиёт даражасига эриша олмаган бўлардилар. Назаримда, жаноб Лорка бунга тўғри англай олмаган кўринади.

Дилгирлик масаласига келсак, 260 миллионлик аҳолиси бўлган мамлакатда бундай ҳол юз бериши эҳтимолдан холи эмас. Аслини олганда, жамиятда бир қадар қайғу, бир қадар фожиа, унча-мунча омадсизлик ҳам бўлиши керак. Албатта, мамлакатда ҳамма нарса рисоладагидек, дейиш мен учун-ку қувончли бўлар эди. Бироқ мутлақ мукамалликкача ҳали анча бор. Ютуқларга эришишимиз омили — хатоларни тан олишимизда. Лекин камчиликларни бартараф этиб, тузатганимиз билан яна янгилари пайдо бўлаверади. Чунки, айтганимдек, демократия — узлуқсиз жараён. Бирор муаммо хусусида ўйлаб, уни ҳал этсангиз, бошқалари пайдо бўлади. У баъзан амалга оширилган ишнинг оқибати сифатида пайдо бўлиши ҳам мумкин. Бу — давомли ҳолат. Шу боис гоҳида ўзингизни улкан конвейер олдида тургандек ҳис этасиз.

Такрор айтаман, мен Америкада ҳамма нарса пул билан ўлчанади, деган гапга қўшилолмайман.

Бизда фақат сотиш эмас, намоёиш этишга мўлжалланган ҳақиқий санъат

асарлари ҳам мавжуд. Яқинда Тинч океани соҳилида гаройиб бир томоша бўлди. Одамлар гуё улкан матодаги чизиклар сингари мутаносиб тизилиб турдилар ва ўзлари ҳам санъат асарига айландилар. Бироқ уларга бу иш учун биров пул бергани йўқ. Улар бу ишни бирор бир илинжда қилмадилар. Бу томоша инсонларнинг қалб туйғулари намоёиши бўлди. Мен бундай кишилар ҳамма мамлакатда ҳам мавжуд, маънавий тушунчаси ҳамма ерда ҳам бор, деб ўйлайман.

Аммо бизда маънавий жиҳатдан қашшоқлашиб қолишдан қўрқув ҳисси ҳам йўқ эмас. Маънавий қашшоқлик баъзан диннинг жамият ҳаётидаги ўрнини тушуниб етмасликдан пайдо бўлади.

Мамлакатимиз бўйлаб сафар қилсангиз, кўпдан-кўп черковларни кўрасиз. Ҳозирга қадар аксари кичик шаҳарларимиздаги энг баланд бино черковдир. Улар орасида нафақат Америка, балки Оврупо меъморлиги намуналари сирасига кирувчи бинолар ҳам бор. Масалан, Вашингтон ибодатхонаси готик меъморлик намунаси ҳисобланади. Вашингтондаги аёллар ибодатхонаси эса америкача черков меъморлигининг ажойиб намунасидир.

Мамлакатимизда бошқа динга эътиқод қилувчилар учун ҳам етарли шарт-шароит яратилган. АҚШда, жумладан, мусулмонларнинг минглаб масжидлари бор. Юртимизнинг мусулмон аҳолиси кўпайиб, ўсиб борапти. Бизда буддавийлар, ҳиндулар ибодатхоналари ҳам мавжуд. Менинг назаримда, улар маънавиятнинг юксалишига хизмат қилади.

Маънавият — Американинг тараққиёти учун муҳим омил. Унинг ўзи ҳам

жамиятдаги узгаришларга мос равишда узгариб бормоқда. Биздаги маънавий жамиятдаги бу узгаришларни, инсонлар туйғуларини ўзида ифодалаши билан фарқланади. Бу аслида, жаноб Лорка айтганидек, маънавий қашшоқлик эмас, балки тадрижий узгаришдир.

— Америкаликлар қонунни юксак қадрлайди ва унга қатъий амал этиш билан ном қозонган. Лекин Сизнинг юртингизда дунёнинг турли ўлкаларидан келган одамлар яшайди. Маълумки, ҳар бир миллат вакилининг ўзига хос яшаш тарзи, анъанаси бор. Бундай ҳолатда қонун устулигига қандай эришилмоқда?

— Биз, америкаликлар қонун билан идора қилишнинг афзаллигига, унинг ҳар нарсадан устун эканига қаттиқ ишонамиз. Қонун — адолат дегани. У воқелик узгариши билан узгариб боради. Ҳамонки, қонунга сўзсиз итоат этиш ҳақида гап кетар экан, бир мисол келтирай. Бир пайтлар Американинг собиқ Президенти Ричард Никсонга унинг шахси қонундан юқори эмаслигини эслатишга тўғри келган эди. Бунинг натижасида у қонунни суиистеъмол қилаётганини тушуниб, истеъфога чиқди.

АҚШда молиявий жиҳатдан ночор айланувчиларга давлат адвокат ёллаш шароитини яратади. Шу далилнинг ўзиде Америка ҳуқуқ тизими қай даражада инсонпарвар эканини кўрсатади. Ҳар бир айланувчида оқловчи ёллаш имконияти мавжуд. Мамлакатимиздаги кўплаб муҳожирлар ҳам шундай ҳуқуқдан фойдаланадилар.

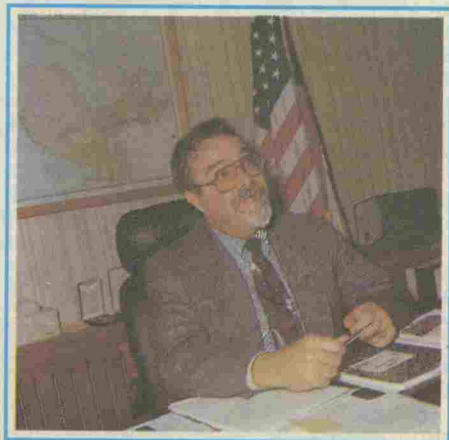
— Америка — демократия мамлакати, дейдилар. Сиз шахсан ўзингиз «демократия» деганда нимани тушунасиз? Осиёда ёки Африкада ҳам америкача демократияни жорий этса бўладими? Америка фильмларини кўриб, одам кўрқувга тушиб кетади. Уларда асосан гиёҳвандлик, жиноятчилик, фоҳишабозликдан иборат ҳаёт тасвир этилади. Бу иллатларнинг кенг тарқалишига ўша демократия айбдор эмасми?

— Демократия мен учун — тенгликни кафолатловчи сиёсий тузум, ҳамма жойда қўллаш мумкин бўлган инсон ҳуқуқлари деганидир. Мен бу ҳуқуқларнинг барчасини санаб ўтирмайман. Зеро, улар кўп. Бироқ тузум бу ҳуқуқларни мамлакатда ва жамият-

да рўй бераётган узгаришларга мос ҳолда кафолатлай борса, демократия энг амалий демократияга айланади. Бизнинг демократиямиз ҳаммабопми? Ҳа, у ҳаммабоп. Қонунлар мажмуасида танининг рангидан, ирқидан, этник қод қилаётган динидан, қайси миллатга мансублигидан қатъи назар, ҳар бир америкаликка тегишли барча ҳуқуқлар кафолатланади. Масалан, менинг бувим мексикалик бўлган. Мен америкалик иккинчи авлод вакилиман. Гўдаклигимда оиламиз жуда камбағал яшаган. Ҳуқуқларимдан фойдаланганим, эркин бозор муносабатлари тузумида жон куйдириб ишлаганим туфайли элчилик мартабасига эришдим.

Кўпгина мамлакатларда Америкадагидек фақат инсоннинг ўзигагина боғлиқ бўлган бундай имкониятлар йўқ. Бизда кўп нарса шахсий ташаббусга боғлиқ. Қўшма Штатлар бундай имкониятларни яратиб, имтиёзларни кафолатлар экан, биз мамлакатимиз демократиясини энг олий ва энг афзал деб тан олаверамиз.

Гиёҳвандлик, фоҳишабозлик ва жиноятчиликка келсак, бундай иллатлар ҳар қандай мамлакатда ҳам мавжуд. У ерларда демократия давлати ёки мустабидлик тузуми ҳукм сураётганининг аҳамияти йўқ. Масалан, Россия ёхуд Хитой тўғрисида ўйлаб кўрайлик. Куба ё бошқа давлатда бўлсангиз ҳам шундай иллатларга дуч келасиз. Бу иллатларнинг мавжудлиги номи қайд этилган давлат шаънига танқид деб қаралмаслиги лозим. Ўша иллатларнинг мавжудлиги ҳукуматнинг қандай

ишлаётганини ҳам баҳоламайди. Бу иллатлар айрим инсонларнинг қанақалигини билдиради, холос.

Хуш, демократия бундай ҳолларга эркин йўл очиб берадими? Йўқ! Бизнинг мамлакатимизда бундай нохуш ҳолатларга қарши чораларни кузда тутовчи қонунлар мавжуд. Улар амал қилмоқда. Ҳукумат ҳар йили бу муаммоларни бартараф этиш учун юз миллиард долларлаб маблағ сарфлайди. Узил-кесил муваффақиятга эриша олмаётганимизнинг сабаби эса ушбу муаммоларни ягона назорат остига олишга интилишимизда бўлса керак. Ягона назорат фуқароларнинг эркинлиги ва ҳуқуқларини чегаралашни талаб этади. Биз эса бундай ишга йўл қўёлмаймиз. Инсон ҳуқуқлари биздагичалик юксак қадрланмайдиган мамлакатларда ҳам бу муаммолар мавжудлигини яна таъкидлайман.

— Ҳамонки, гап демократия ҳақида кетаётган экан, руҳсатингиз билан яна бир савол берсам. Гоҳо айрим сиёсий доираларнинг Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари камситилмоқда, бу мамлакатда ҳақиқий демократия йўқ, деган гаплари қулогимизга чалинади. Марказий Осиё минтақасини, ундаги вазиятни яхши билган киши сифатида Ўзбекистондаги демократия ҳақида нималар дея оласиз?

— Мен Ўзбекистонда демократия шаклланиш, оёқланиш жараёнида, деган бўлардим. Бу мен учун гоят умидбахш ҳодисадир. Ўзбекистон яқиндагина мустақил давлат бўлди. Сиз узоқ йиллик истибдоддан сунг ўз тақдирингизга ўзингиз ҳўжайин бўлдингиз. Мамлакатда ҳали демократия сиёсати, эркин бозор сиёсати, демократик бошқариш тажрибаси йўқ эди. Турган гапки, инсон ҳуқуқларига оид қарашларни ижро этиш кўникмаси ҳам бўлмаган. (Биз бу ҳуқуқлар бутун дунё буйича универсал бўлиши керак, деган фикрдамиз). Эндигина тикланиш йўлига кирган мамлакатлардан бу соҳада катта тажриба тўплаган Франция, Олмония, АҚШда бўлгани каби демократияга амал қилишни талаб этиш нодонлик бўлур эди. Энг асосийси — Ўзбекистондаги ҳозирги вазият, аниқроғи, воқеалар йўналиши ҳақида тўғри ҳукм чиқариш. Мамлакатингиз раҳбарияти демократия, эркин бозор муносабатлари миллат, мамлакат келажаги, равнақи учун не-

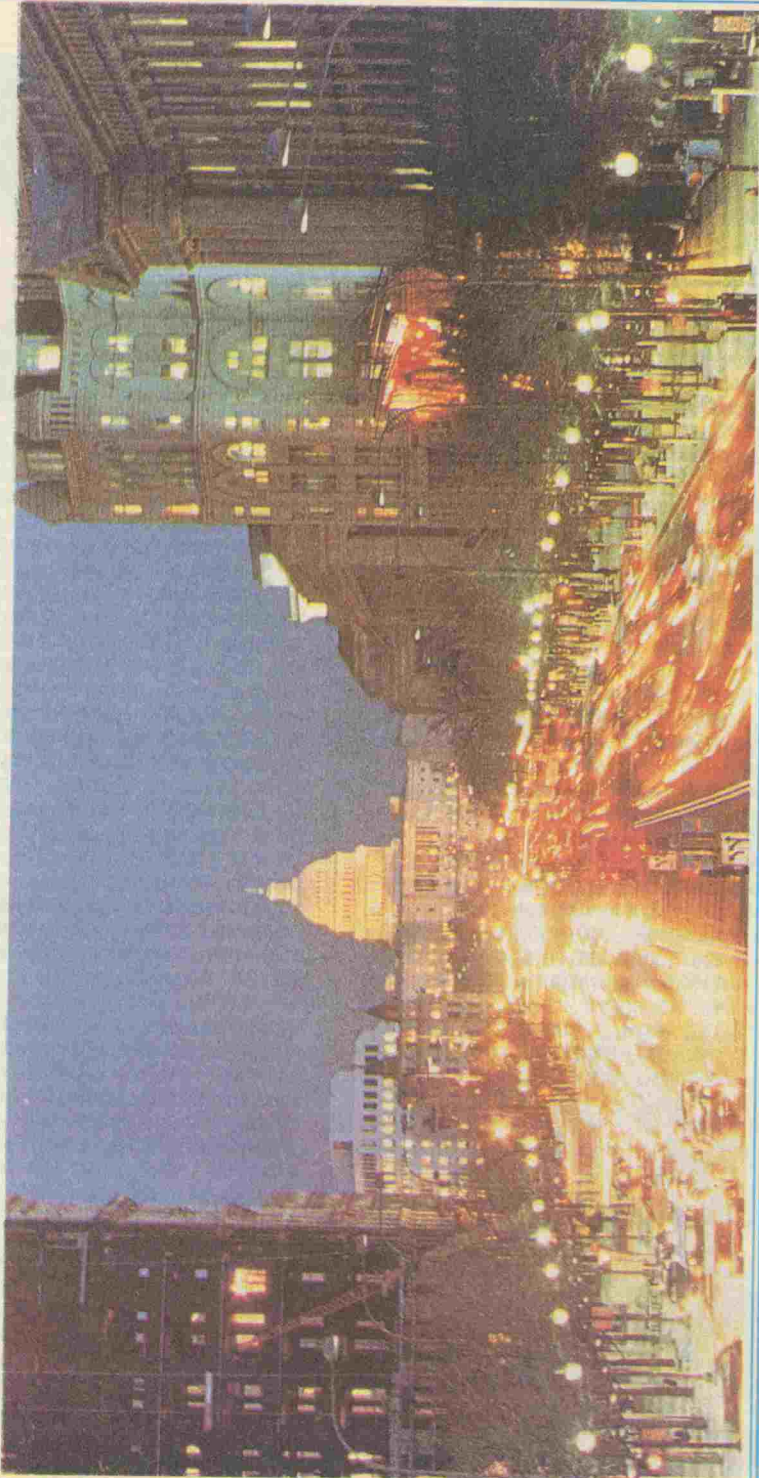
чоғлиқ муҳим эканини яхши тушунади. Шунинг билан бирга, ижтимоий барқарорликнинг аҳамиятини ҳам тўғри англайди.

Ислохотлар бир кунда амалга ошадди, деган тушунча мавжуд жойда одамлар ҳам, ҳукумат ҳам ислохотлар моҳиятини тушуна олмаслиги хавфи муқаррар бўлади. Демократияни бир кунда қарор топтиришга уриниш барқарорликка путур етказиши ҳеч гап эмас. Бу ҳол шунинг учун хатарлики, у демократик йўналишни йўқотиб қўйишга, демократик тартибларни беқор қилишга сабаб бўлиши мумкин. Мамлакат шундай тартибсизлик ва бошбошдоқлик оғушида қолар экан, бу юртнинг истиқболи ҳақида бирор нарса дейиш қўйин.

Ўзбекистонда кечаётган жараёнлар, менинг тушунишимча, бошланган ислохотларни охирига етказишга йўналтирилган.

Мана, Сиз ўз Конституциянгизга эга бўлдингиз. У анча эркин, анча гарбона Конституциядир. Энди эса қонунларингизни қайтадан, замон талаблари асосида кўриб чиқиш, янги Конституцияга мувофиқлаштириш жараёнидасиз. Зеро, совет ҳукумати давридаги қонунлар гайридемократик бўлгани маълум. Бунга Сиз айбдор эмассиз, албатта. Ўзбекистоннинг божхона ҳақидаги эски қонунини олинг. Унда мамлакатга кемалар келганда нималар қилиш зарурлиги тўғрисида йирик-йирик боблар бор. Ваҳоланки, Ўзбекистон ҳеч қандай денгиз йўлига эга бўлмаган қуруқликдаги мамлакат; кемалар мамлакатингизга ҳеч қачон келолмайди, ахир. Совет давридаги қонун Ўзбекистон учун эмас, бошқа жой учун ёзилган ва бу

Баширнинг уяғанап оғушуга

борада сизларга ҳеч қачон маблаг ҳам ажратилмаган.

Бугунги кунда Ўзбекистон янги талабларга мос келмайдиган қонунларни қайта ишлаш, мамлакатингиз манфаатларига мос шаклга келтириш, уларни Конституция ва демократик ислохотлар билан мувофиқлаштириш борасида саъй-ҳаракат қилмоқда. Қўшма Штатлар, Оврупо мамлакатлари ҳам, хоҳиш ва истакларингизга кўра, бу масалада баҳоли қудрат ёрдам бермоқда.

Аммо ҳали демократик ислохотлар муваффақияти ҳақида гапиришга эрта. Мен бу муваффақиятга тезроқ эришингиз тарафдориман. Нега деганда, ҳаёт доим ўзгаришда. Сиз ҳаёт муаммоларини, йўл қўйилган камчиликларни тезда тан олиб, ҳал этиб борсангизгина муваффақиятга эришасиз. Биз бу иш билан икки юз йиллик тараққиёт давомида шугулландик. Бу жараён қайси нуқтадан бошлаб ҳақиқий демократияга айланади — бир нарса дейиш қийин. Негаки, демократия ҳар мамлакатда ҳар хилдир. Масалан, АҚШ, Франция, Олмония, Япония, Испанияни кузатсангиз, уларда демократиянинг ўзига хос беш тури мавжудлигига гувоҳ бўласиз. Улар турлича лойиҳалаштирилган, турли йўллар билан қўлга киритилган, турлича изҳор қилинганга қарамай, барчаси моҳиятан ягона мазмунга эгадир. Мен улардан бирортасини бошқасидан устун қўймаган бўлардим. Ҳар ким демократияга эришишнинг ўз усулини, ўз йўлини топиши керак. Ўзгалар бу ишда кўмаклашиши мумкин, лекин ҳар бир мамлакат, жумладан Ўзбекистон ҳам, ўз демократия йўлини ўзи шакллантириши даркор.

— Дунё жамоатчилиги Американи Колумб кашф этган деб билади. Сиз ўзбек халқи тарихи ва тараққиётидан яхши хабардор инсон сифатида бу фикрга қандай қарайсиз?

— Албатта, Американи кашф этганлардан бири Колумбдир. Бироқ мен Американи илк бор Колумб кашф этган, дегувчилар билан баҳслашишга тайёрман. Скандинавиялик денгизчилар Колумбдан 500 йил илгари океан ортида бўлган; Хитой денгизчилари ҳам Колумбдан анча олдин қитъамиз соҳилларига етиб келганини исботловчи далиллар бор. Олимлар хитойликлар ишлатган танга ва тошлар-

ни топганлар. Ҳатто қадимги мисрликлар ҳам океанни кесиб ўтиб, ғарбий соҳилларгача келган, деган тахминлар мавжуд.

Энди кашшоф Колумбга келсак, айтиш кераки, аввало, у илк бор Американи ўзлаштиришни бошлаб бергани муҳим. Фақат шунинг учунгина Американи биринчи кашф этган киши сифатида тан олинади ва қадрланади. Сизнинг буюк аждодингиз Абу Райҳон Беруний ҳам океан ортида қитъа борлигини биринчи бўлиб тахмин қилганидан воқифман. Менимча, ул зот илмий ишлар, изланишлар, ҳисоб-китоблар воситасида, сайёраларнинг самодаги ҳаракатини кузатиш натижасида шундай хулоса чиқарган. Ҳарҳолда, бу ҳақда озми-кўпми хабардорман. Чунки мен умримнинг кўп қисмини дунёнинг шу бўлагига, Марказий Осиёда, хусусан, Эрон, Покистон ва Ҳиндистонда ўтказдим.

Оддий америкалик Ўзбекистон ҳақида, унинг олимлари ҳақида кўп нарса билмас керак, чунки америкаликлар ҳам, бошқалар каби, энг аввало, диққат-эътиборини ўз муаммоларини ҳал этишга қаратган. Уларнинг асосий вақти ўз юмушларига сарф бўлади. Бироқ Америкада Марказий Осиё минтақаси, жумладан, Ўзбекистонни ўрганиш билан шугулланаётган кўплаб илмий тўғарак ва жамиятлар, до-рилфунунлар бор. Бу тадқиқот муассасалари мамлакатингизни ўрганиш бўйича дастурларга эга. Улар ўзбекистонлик аллома, шоир ва ёзувчиларнинг жаҳон маънавият хазинасига, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги алоқалар ривожига қўшган ҳиссасини юксак қадрлайдилар.

Бир замонлар, айниқса, сомонийлар ҳукмронлик қилган, муғуллар билан жанглар кечган, шунингдек, Амир Темурдек буюк зот давлатни идора этган даврларда бу минтақа жаҳоннинг эътиборини ўзига қаратган. Илгари Ғарбдаги тараққиётдан кўра кўпроқ бу заминдаги исломий маданият ривожини ўрганиш муҳим эътиборда турган. Бироқ Америка Қўшма Штатларида Марказий Осиёнинг минтақа сифатидаги беқиёс аҳамиятини ва Ўзбекистоннинг бу ердаги ўрнини энди тушуниб етмоқдалар.

Амирқул КАРИМ суҳбатлашди.

УЧИҶЧИ ОЛАМ

Эр юзида биринчи оилани Одам Ота ва Момо Ҳаво тузган, дейдилар. Муҳаббат тарихи ҳам биринчи Отамиз ва биринчи Онамиздан бошланади, десак янглишмасак керак. Муҳаббат қадим нарса, лекин уни ҳар бир юрак ёшартиради, деганида шоир минг бора ҳақдир. Маълумки, оила жамиятнинг энг муҳим ва бирламчи заррасидир. Жамият ана шу зарралардан ташкил топади. Бироқ у шунчаки

са, поклик бўлади. Барча иллатларнинг ибтидоси нопокликдадир.

Сир эмас, бутун жаҳон адабиётида ишқ-муҳаббат ва вафодорлик куйланган энг буюк асарларда севишганлар қисмати фожиаи хотималанади. Мисол тариқасида халқ ижоди намунаси бўлмиш «Тоҳир ва Зухра» достонини, замонавий адабиётимиздан «Утган кунлар» романини, Ғарб адабиётидан «Ромео ва Жульетта» тра-

Поклик — миллий

Оила, никоҳ ва маънавиятга доир баъзи мурожаатлар

зарра эмас, тирик вужудлар иттифоқидир. Ҳар бир тирик вужуднинг ўзи бир олам. Эр ва хотин — икки тирик вужуд — икки оламнинг ўзаро иттифоқидан иборат учинчи бир туташ оламдир.

Шўролар замонида расмий мафкура мумтоз адабиётимизни асосан гулу булбулни, ишқ-муҳаббатни куйлашда, ёр васлини васф этишда камситар, ҳаётни бир томонлама тасвирлашда айблар эди. Масала моҳиятига чуқур ёндашсак, маълум бўладики, асли бу камситув ва айбловнинг ўзи бир томонлама экан. Халқ оғзаки ижоди, мумтоз адабиётимизнинг энг сара асарларида ишқ-муҳаббат, вафодорликнинг мадҳ этилиши бежиз эмас. Бунинг замирида икки тирик вужуд — икки олам қўшилувидан ҳосил бўлмиш оила чин севги асосига қурилиши, ўзаро садоқат бўлиши зарурлиги пинҳондир. Зеро, садоқат бўл-

гедиясини қайд этиш мумкин. Бундай асарларда фожеавий севги тарғиб қилинмайди, балки инкорни инкор этиш йўлидан бориб, ишқ-муҳаббат тантанаси тасдиқланади: ошиқ-маъшуқлар ҳалок бўлса-да, севгиси тилларда достон бўлиб қолаверади, тиллардан тилларга, эллардан элларга ўтиб юраверади, вафодорликка чорлайверади. Демак, ишқ-муҳаббатни куйлаш — ижтимоий аҳамиятга молик савоб ишдир. Мутафаккир ижодкорлар гулу булбулни куйлашни ана шундай тушунган бўлсалар ажаб эмас. Ишқ пирларидан бири Фузулий шоир Қайс тилидан Мажнун бўлиб ёзмишлар:

*Ё раб, балойи ишқ ила қил ошно
мани,
Бир дам балойи ишқдан этма жудо
мани.*

илоҳий аҳд

Сўзнинг боши — Қуръони мажид-дир. Сўз эса ижроси билан гўзал. Де-мак, сўзга амал қилмоқ жоиз. Ислом дини милодий саккизинчи асрнинг илк йилларидан бошлаб халқимиз турмушига, шу жумладан, маънавий ҳаётига чуқур сингиб кетди. Уламолар Қуръони каримга кўплаб тафсирлар битдилар. Бугунги кунда бир миллиарддан ортиқ миллату элат вакиллари яшаётган ислом дунёсида эътироф этилган олти буюк муҳаддиснинг тўрт нафари Турон тупроғида камол топгани ҳам маънавий ҳаётимизда ислом дини чуқур томир отганига яққол да-

Абдуқаҳҳор ИБРОҲИМОВ

тикланиш куртаги

лилдир. Маълумки, ҳадиси шарифнинг муайян қисми одоб-ахлоқ, тарбия, оила ва никоҳ каби маънавият масалаларига доирдир. Қуръони карим ва ҳадиси шариф асосида тасниф этилган мусулмон қонунчилиги — шариат бўйича ҳам кўпгина пешво уламолар юртимизда таваллуд топгани бежиз эмас. Зотан, диёримизда маънавиятга азалдан катта эътибор бериб келинган. Шу уринда бир мисол келтирсак. Улуғ фикшунос Бурҳониддин Марғилоний қаламига мансуб «Хидоя» асари 4 жилдга жамланган 53 китобдан иборат. Шулардан икки китоб махсус никоҳ ва талоқ масалаларига бағишлангани оила жамиятда негиз мақомида эканини тасдиқлайди.

Барча нарса жуфт-жуфт яратилган экан, жуфт бўлиб яшаш — табиат тақозосидир. Лекин оила бўлиб яшаш жами мавжудот орасида фақат одам наслига хосдир. Оила никоҳдан бош-

ланади, никоҳ энг аввало Арши аълода ўқилур, кейин эса ерда, деган нақл беҳудага айтилмаган.

Никоҳ — илоҳий аҳд, оила — муқаддас, бу — ота-боболаримизнинг азалий тушунчаларидир. Каломи Оллоҳнинг «Бақара», «Ол-и Имрон», «Нисо», «Моида», «Анъом», «Анфол», «Наҳл», «Ал-исро», «Нур», «Анқибут», «Луқмон», «Азҳоб», «Ёсин», «Ғофир», «Шуро», «Аҳкоф», «Ва-з-зориёт», «Мумтаҳана», «Талоқ», «Таҳрим» сураларида оила ва у билан боғлиқ масалалар ҳақида турли даражада сўз юритилган. 114 сурадан иборат Қуръони каримнинг 20 сурасида оила ва у билан боғлиқ масалалар ҳам тилга олиниши инсоний жамиятда пок жуфтлик нақадар зарур эканини кўрсатади. Бу ўринда фақат йигирма сурани алоҳида ажратиб олишимиз, бошқа сураларда оила мавзуи тилга олинмаган, деган маънони англамайди, албатта.

«Хотинларингиз зироатгоҳингиздир».¹ Бу сўзлар билан Қуръон эр-хотинликдан биринчи муддао фарзанд талаб қилиш эканига ишора этмоқда. 226-оят: «Хотинларидан қасам билан юз ўгирган кишилар учун тўрт ой муддат бор. Агар (шу муддат ичида хотинларига) қайтсалар (жоиздир). Зеро, Оллоҳ шубҳасиз мағфиратли, раҳмлидир». 227-оят: «Ва агар талоқ қилишни қасд қилган бўлсалар, бас, албатта, Оллоҳ эшитувчи, билгувчидир». Яъни, хотинига яқинлашмаслик-

либ, талоқ тушади. 228-оят: «Талоқ қилинган аёллар уч ҳайз муддатида ўзларини кузатадилар». Яъни, ислом талоқ қилинган аёлга насл-насаблар аралашиб кетмаслиги учун уч ҳайз мобайнида ўзини кузатиб, бошқага турмуш қурмай туришни буюради. Шу муддат ўтгач, ҳомила йўқлиги равшан бўлади ва у аёл эрга тегиши жоиздир. Агар ҳомиладор экани маълум бўлса, бола туғилиб, нифос муддати ўтгандан кейин бошқа турмуш қуриши мумкин. Мана шу кутиш вақти «ид-

ка қасам ичган кишилар тўрт ой ичида уларга яқинлашиши мумкин. Бу ҳолда никоҳ боқий ҳисобланиб, улар қасамини бузгани учун муайян каффорат (эваз, жарима) тўлайди. Агар шу муддат ичида яқинлашмасалар, муддат тугагач, никоҳ ўз-ўзидан бузи-

да» деб аталади. Шу идда асносида эр қилган ишидан пушаймон бўлиб, ярашишни истаса, бунга унинг ҳаққи бор. Энди эр-хотиннинг оилавий ҳаётидаги бурч ва ҳуқуқлари тенг бўлиб, фақат эрнинг имтиёзи унинг оила бошлиғи экани билан изоҳланади.

¹ Қуръони карим, «Бақара» сураси, 223-оят. «Чулпон» нашриёти, Тошкент, 1992 йил. Алоуддин Мансур таржимаси. Бундан кейинги изоҳлар ҳам шу китобдан келтирилади.

«Бақара» сурасининг 229-оятда ёзилишича, эр хотинини қайта никоҳга олиши мумкин бўлган талоқ икки мартадир. Сўнгра оилани яхшилик билан сақлаш ёки чиройли суратда ажралиш лозим. Шариат ҳукмига кўра оила никоҳ билан тузилиб, агар эр-хотиндан биронтасининг вафот қилишидан бошқа қандайдир сабаб билан ажралишга тўғри келса, талоқ билан бузилади. Лекин исломда талоқни, оилани бузишни Тангри суймаслиги таъкидланади. Талоқ қилиш ҳуқуқи эркакка берилган, чунки табиатан эркаклар аёлларга нисбатан оғир-босиқ, ҳар бир ишнинг оқибатини ўйлаб қиладиган ва оилага мушкул-осон кунларда сабр-тоқат билан бош бўладиган кишилардир. Бундан ташқари, уч мартагача қайта ярашишга рухсат берилган, чунки гоҳо аччиқ устида уйламасдан қилинган талоқдан кейин эр ҳам, хотин ҳам надомат қилиб қолиши мумкин, мазкур рухсат шундай пушаймон ҳолатида ёрдамга келади. Лекин ажралиш аниқ бўлган ҳолда ҳам ислом «чиройли суратда ажралиш»га, яъни эр-хотин бир-бирини беҳурмат қилмай, хусусан, аёл кишининг бошқалар назарида шаъни-ни топтамай (унга кейин бошқа эркак харидор бўлиши мумкинлигини эътибордан қочирмаслик лозим) ва унга никоҳ сабабли берилган махр — ўзини эрига бағишлагани учун инъом этилган эваздан бирон нарса олиб қолмай ажралишга буюради. Шу билан бирга, 229-оятда таъкидланадики, агар хотин эри билан яшай олишига кўзи етмасдан ундан талоқ қилишни сўраса ва бу талоқ учун муайян миқдорда эваз тўлашини айтса, эр бу тўловни қабул қилиши жоиздир. 230 ва 231-оятти карималарда маълум этилганки, талоқ қилинган аёл идда муддати битиши билан бошқа эрга тегишга ҳаққи бор. Шунинг учун хотинини талоқ қилган эркак унинг иддаси тугамай туриб яна қайтадан никоҳга олиши мумкин. Аммо масаланинг бошқа томони ҳам бор. Айрим кишилар хотини билан бирга яшаш учун қайта никоҳга олса, баъзи бир кимсалар уни бошқа турмуш қуришдан тўсиш учун никоҳга олади ва шу

йўл билан хотинини талоқ олиши учун эваз тўлашга мажбур қилади. Бундай кимсалар ўзига зулм қилувчи, деб ҳисобланади. 233-оятти каримада буюрилишича, шариат ҳукмига кўра она, агар ўзи истамаса, боласини эмизтишга мажбур қилинмайди. Балки эр бирор энагага ҳақ тўлаб эмиздириши лозим бўлади. Лекин болалари сабабли ота ҳам, она ҳам зарар тортмаслиги лозим, яъни эрга хотини томонидан тоқатдан ташқари талаблар қўйилмаслиги керак. «Бақара» сурасининг 187-оятда ўқтирилишича, хотинлар эрларининг либосидир, эрлар ҳам хотинларининг либосидир, яъни эр-хотин бир-бирига киши либосга муҳтож бўлгани каби муҳтождир.

Қуръони каримнинг тўртинчи сурасида бошқа суралардагига нисбатан аёлларга оид шариат ҳукмлари кўп ва батафсил баён этилгани сабабли унга «Нисо» номи берилган. Унда эр-хотин ўртасидаги алоқалар, уларнинг бир-бири олдидаги ҳуқуқ ва бурчлари ҳамда эр оилада бошлиқ экани ва бу ҳуқуқдан у қандай фойдаланиши лозимлиги ҳақида йўл-йўриқлар берилди. Сўнгра оила доирасидан жамият миқёсига чиқиб, жамият мустаҳкам бўлиши учун кишилар ўртасида бирдамлик ва меҳр-шафқат, холислик ва бағрикенглик барқарор бўлиши зарурлиги ўқтирилади. Ушбу суранинг 3-оятда, жумладан, бундай дейилади: «Сизлар учун никоҳи ҳалол бўлган аёлларга иккита, учта, тўрттадан уйланаверингиз. Энди агар (улар орасида) адолат қила олмасликдан қўрқсангиз, бир аёлга (уйланингиз)». Исломдаги бу қонун Қуръон нозил бўлган даврда кенг тарқалган кўпхотинликни тартибга солиш учун жорий қилингандир. Чунки ислом келишидан илгари бир эркак кўл остида ўнлаб аёллар ҳар қандай ҳуқуқ, адолат ва ҳурмат-эътибордан маҳрум бўлган ҳолда кун кўрар эди. Ислом жорий бўлгач, бу саноқ энг кўпи билан тўртта бўлиши мумкинлиги ва албатта ўртада адолат барқарор туриши шарт экани қонун қилинди. Лекин барибир ҳақли суратда шундай савол туғилади: модомики адолат мурод экан, нима сабабдан бир эркакка фақат биргина аёл

билан турмуш қилиш амр этилмади? Ислом уламолари ушбу саволга бундай жавоб қиладилар: маълумки, ислом — воқеий диндир, яъни у инсонларни покиза ҳаёт кечиришга даъват қилишда ғайривоқеий йўлларни тутмайди. Бинобарин, бу қонунда ҳам воқеий-инсоний ҳаёт назарда тутилган. Биринчидан, асрлар давомидаги тажрибалар кўрсатишича, ўғил боладан кўра қиз бола кўпроқ туғилади. Иккинчидан, аёл киши эркак кишидан кўра узокроқ умр кўриши ҳам воқеий ҳақиқатдир. Учинчидан, турли фожиалар, хусусан, уруш ва тўқнашувларда асосан эркаклар ҳалок бўлади. Кўряпмизки, инсоният оламида мудом аёлларнинг саноғи эркакларникидан ортиқ бўлади. Демак, бир эркак фақат бир аёлга уйланиши мумкин, дейилса, эркаклар саногидан ортиб қолган аёлларга зулм қилинган бўлур эди, яъни бу аёллар бекалик, танмахрамлик ва оналик ҳуқуқидан махрум бўлиб қолар эди. Натижада жамиятда нопоклик ва маиший бузуқликлар юзага келарди. Шунинг учун ислом моддий имкониятлари бўлган кишиларга, агар адолат қила олишнинг уддасидан чиқсалар, биттадан ортиқ аёл билан турмуш қуришга рухсат беради ва шу билан бирга, аёлларга адолат қилмай, фақат шахвоний нафсини қондириш учунгина кўп хотин олишга ружу қўйган кимсалар учун охиратда ашаддий азоб борлиги ҳақида огоҳлантиради.

Шу суранинг 19-оятда ёзилганки, «Эй мўминлар, сизлар учун хотинларни мажбуран ҳолда мерос қилиб олиш дуруст эмасдир». Ислом келишидан илгари бирон аёлнинг эри ўлса, марҳум эгаларидан бири у аёлни мажбурий ҳолда хотин қилиб олиши лозим эди. Ислом бу номақбул одатни ман қилди. Бундай одат туркий халқлар орасида ҳам мавжуд бўлиб, яқин-яқингача давом этарди. Бу номақбул одатдан қутилишимизни ислом дини шарофатидан бири дейиш мумкин. Кўпни кўрган отахон ва онахонларимиз муросалари келишмай ажралишган фарзандларини юпатиб бундай дейишганига шоҳид бўлганмиз: «Чала тақдир экан. Ажралиш мусибат

эмас. Худо хоҳласа, ҳали яна ўз бахтингни топиб кетасан». Бу насиҳат аслида Қуръони каримга асослангандир. Мазкур суранинг 130-оятда бундай дейилади: «Бордию эр-хотин ажралиб кетсалар, Оллоҳ иккаласини ҳам Ўзининг кенг карами билан беҳожат қилиб қўйгай. (Яъни ҳар иккисига ҳам аввалги турмушдан яхшироқ эр ёки хотин насиб этиши мумкин) Оллоҳ фазлу карами кенг ва ҳикмат эгаси бўлган зотдир».

Шариат бўйича, жинсидан қатъий назар, инсонлар ҳуқуқан тенгдир. Одамлар яхши ишлари учун мукофотланади, ёмон қилмишлари учун жазоланади. «Наҳл» сурасининг 97-оятда бу ҳақда бундай дейилади: «Эркакми ё аёлми — кимда ким мўмин бўлган ҳолда бирон яхши амал қилса, бас, Биз унга покиза ҳаёт инъом этурмиз ва уларни узлари қилиб ўтган амалларидан чиройлироқ ажр-савоблар билан мукофотлаймиз».

«Нур» сурасининг асосий мавзуси — исломий жамиятдаги ахлоқ-одоб қонун-қоидаларидир. Унда мусулмонларнинг бир-бири билан ўрнатиши лозим бўлган муносабатлардан тортиб, исломий оилаларнинг ичида барпо қилиниши зарур бўлган тоза иқлим ва покиза муҳит йўл-йўриқларигача батафсил баён этилади. Шунингдек, бу сурада жамиятнинг фисқу фасоддан тоза тутиш, насл-насаблар аралашиб кетишидан сақлаш ва инсонларни ахлоқий тубанликдан асраш учун Оллоҳ Таоло фарз қилиб қўйган айрим жазо чоралари, жумладан, зинокорликка, тўхматкашликка қарши исломий жазо чоралари ҳам зикр этилади. Бу билан ислом динида киши учун бировнинг молини ноҳақ олиш қандай ҳаром саналса, бировнинг ор-номусига тегиш ёки ноҳақ обрўсини тўкиш ҳам шундай ҳаром экани ўқтирилади.

Шу суранинг иккинчи оятда бундай дейилади: «Зинокор аёл ва зинокор эркак — улардан ҳар бирини юз даррадан урингиз. Агар сиз Оллоҳга ва охират кунига иймон келтиргувчи бўлсангиз, Оллоҳнинг (бу) ҳукмида (яъни зинокорларни дарралашда) сизларни уларга nisбатан раҳм-шафқат (тўйгулари) тутмасан! Уларнинг азоб-

ланишига бир тоифа мўминлар гувоҳ бўлсинлар!» Бу ҳукм — буйдоқ ёки тул ва бева (яъни оиласиз) зинокорларнинг жазосидир. Агар оилали эркак ва хотинлар зинокорлик қилса, жазо-си тошбўрон қилиб ўлдирилмоқдир.

Мазкур суранинг тўртинчи оятида бундай дейилади: «Покиза аёлларни (зинокор) деб бадном қилиб, сўнгра (бу даъволарига) тўртта гувоҳ келти-ра олмаган кимсалар(ни) саксон дар-ра урингиз ва ҳеч қачон уларнинг гу-воҳликларини қабул қилмангиз! Улар фосиқ, итоатсиз кимсалардир». Маълумки, жамият интизомини издан чиқарадиган нарсалардан бири миш-миш тарқатишдир. Исломи динида миш-миш тарқатиш, бировни беҳуда бузуқликда айблаш фосиқлик деб ата-либ, қаттиқ қораланади ва бундай кимсаларга мазкур оятда қайд этил-ган жазо берилади ҳамда улар гувоҳ-ликлари ўтмайдиган ёлгончилар деб эълон қилинади.

«Талоқ» сурасида сўз, асосан, та-лоқ ва унинг қонун-қоидалари устида боради. Шунингдек, ушбу сурада ид-да ва унинг турлари ҳамда иддадаги аёлни жой ва нафақа билан таъмин-лаш тартиблари ҳам баён этилади. Мазкур суранинг биринчи оятида бун-дай дейилади: «Эй пайғамбар, қачон-ки сиз (яъни мўминлар) аёлларингиз-ни талоқ қилсангиз, уларнинг идда-ларида (яъни поклик пайтларида) та-лоқ қилингиз ва идда санангиз! Пар-вардигорингиз бўлмиш Оллоҳдан қў-рингиз! (То иддалари тугагунча) улар-ни (ўзлари яшаб турган) уйларидан ҳайдаб чиқармангиз ва улар ўзлари чиқиб кетмасинлар. Фақат улар очиқ фаҳш ишни (яъни бузуқчилик ёки бе-ҳаёлик каби қилиқларни) қилсаларги-на (яшаб турган уйдан ҳайдаб чиқ-рилур). Бу — Оллоҳнинг қонун-чега-раларидир. Кимки Оллоҳ чегаралари-дан тажовуз қилиб ўтса, аниқки, у ўзи-га зулм қилибди, Сиз билмассиз, эҳ-тимол, Оллоҳ бу (талоқ) дан кейин бирор ишни пайдо қилур».

Юқорида — «Бақара» сурасининг 228-оятини ҳақида сўз борганида айтил-ганидек, талоқ қилинган аёллар уч ҳайз муддатида идда сақлаб ҳомила-дор бўлган-бўлмаганини кузатадилар.

Агар бирон аёл ҳайз кўриш пайтида талоқ қилинса, у мана шу ҳайзидан ташқари яна уч ҳайз идда сақлаши лозим бўладики, бу ўша аёлга зулм қилиш демакдир. Чунки у идда муд-дати тугаши билан бошқа эр билан турмуш қуриш ҳуқуқига эга. Мазкур ҳолатда эса талоқ қилинган аёл яна ортиқча бир ҳайз муддатида идда сақ-лашга мажбур бўлади. Умуман, оила-сиз эркак ва аёлларнинг кўпайиши жа-миятда бузуқлик ва нопокликнинг авж олишига сабаб бўлгани учун ислом дини оилаларнинг бузилиб кетишига имкон қадар йўл бермасликка, агар бузилган чоғда иложи борида тезроқ ярашишга ёки бошқа турмуш қуриш-га даъват этади. (Бу ҳақда ҳали мах-сус тўхталамиз.) Шунинг учун бирин-чи оятда талоқ хотинлар идда сақ-лайдиган поклик пайтида лозим экан-ни ҳамда иддани аниқ ҳисоб-китоб қи-либ бориш буюрилади. Ушбу ҳукм-нинг яна бир ҳикмати шундаки, аёл киши ҳайз кўриб турганида одатда эри унга поклик онларидегидек рағбат қилмайди, бинобарин, ундан ажралиш ҳам эр учун у қадар қийин эмасдек туюлиши мумкин. Шу сабабдан Қуръ-он эркакларга, агар улар хотинлари-дан ажралмоқчи бўлсалар, аёлларни пок ва марғуба пайтида талоқ қи-лиши мумкин эканини билдиради. Бун-дан ташқари, ушбу оятда талоқ қи-линган аёлларни, модомики улар бу-зуқлик, беҳаёлик қилмас эканлар, то идда муддати тугамагунча эрлари уй-дан чиқариб юбориш дуруст эмасли-ги баён этилган. Бу ҳукмдан мурод, биринчидан, идда сақлаётган аёл ма-на шу идда муддати асносида талоқ қилган эрининг ҳукмида эканини, яъни бошқа эрга никоҳланиши дуруст эмас-лигини билдириш бўлса, иккинчидан, агар аёл уч талоқ қилинмасдан бир ёки икки талоқ этилган бўлса, жаҳл устида «Талоқ» деб юборган эри ҳар куни кўриб тургани сабабли, меҳр кўз-да, деганларидек, яна унга мойил бў-либ, эр-хотиннинг қайтадан ярашиб кетиши ҳам осонлашишидир. Шунинг учун ҳам оят ниҳоясида: «Сиз билмас-сиз, эҳтимол, Оллоҳ бундан (талоқ-дан) кейин бирон ишни пайдо қилар», дейилади.

«Талоқ» сурасининг иккинчи оятида, жумладан, бундай дейилади: «Энди қачон (талоқ қилган аёлларининг идда) муддати битиб қолса, бас, уларни яхшилик билан олиб қолингиз (яъни қайта никоҳингизга олингиз ёки ҳаққи маҳриларини бериб) ажрашингиз. Ва (ярашиб олиб қолаётган ёки ажрашиб кетаётган чоғингизда ўзингиздан (яъни мусулмонлардан) бўлган икки адолат соҳибини гувоҳ этингиз ва (гувоҳ бўлгувчилар) гувоҳликни Оллоҳ учун тўқис адо қилингиз». Қуринадики, ажралишда ҳам, ярашишда ҳам Оллоҳ эру хотинга яхшилик билан иш туттишни буюрмоқда!

Мазкур суранинг еттинчи оятида, жумладан, бундай дейилади: «Бой-бадавлат киши ўз бойлигидан (яъни ойлигига ярашадиган) нафақа берсин. Кимнинг ризқи танг қилинган (камбағал) бўлса, у ҳолда Оллоҳ ўзига ато этган нарсадан (яъни ўз ҳолига яраша) нафақа берсин». Жумхуриятимизда ҳозир амалда бўлган оилага тааллуқли қонун-қоидалар ҳам ана шу илоҳий фармонларга айни мосдир, яъни кўп ёки озлигидан қатъий назар, маошларнинг муайян қисми қатъий равишда алимент тарзида бериб борилади.

Шу ўринда, талоқ қилиш ҳуқуқи фақат эркак кишига берилган экан, ҳўш, аёл киши эридан ажрашмоқчи бўлса, нима қилиши керак, умуман, унинг ўз истаги бўйича эридан ажралишга ҳаққи борми, у ҳақда Қуръони каримда йўл кўрсатилганми, деган саволлар тугилиши мумкин. «Бақара» сурасининг 229-оятида бу борада қуйидагидек йўл кўрсатилган: «хотин (эридан ажралиш учун) эваз қилиб берган нарсада (яъни хотиннинг эваз беришида, эрнинг шу эвазни олишида) улар учун гуноҳ йўқдир». Демак, хотин эри билан яшай олишига кўзи етмасдан ундан талоқ қилишни сўраса ва бу талоқ учун муайян миқдорда эваз тўлашини айтса, эр бу эвазни қабул қилиши жоиз экани ҳам баён қилинади.

Талоқ қилиш ҳуқуқи фақат эркак кишига берилган экан, бу — бир имтиёз эмас, балки унинг зиммасига юкланган катта масъулиятдир. У катта оила раҳбари сифатида оила учун жа-

вобгардир. Тўғри, аёл киши эридан жавобини беришини сўраши мумкин. Бироқ мана бу каби жиддий асослар бўлгандагина уларни ажратиб юборишга йўл қўйилади: эр эсини танимайдиган даражада телба бўлса; танасига оқ доғ тушган ёки битмас тан жароҳати бўлса; аёл фарзанд кўришни истаса-ю, эркак бепушт бўлса, бундай ҳолларда эр хотинининг жавобини бериб юборишга мажбур. Бошқа ваз жабилан аёл киши эридан талоқ талаб қилишга шаръий асос йўқ.

АЁЛНИНГ ЖОНИ ҚИЛОҒИДА

Оила, никоҳ ва маънавият хусусидаги сўзимизни ҳадисларга асосланиб давом эттиришдан аввал «ҳадис» атамасининг луғавий маъносига қисқача тўхталиб утамиз. Маълумки, ислом оламида энг мўътабар китоб Қуръон ҳисобланса, ундан кейин ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллоллоху алайҳи вассаламнинг ҳадислари туради. «Ҳадис» арабча сўз бўлиб, билдириш, хабар бериш, сўзлаш, нақл этиш каби маъноларни англатади. Истилоҳ, атама маъносида ҳадис фақат Муҳаммад расулиллоҳ сўзларига нисбатан ишлатилади.

Ҳадиси шарифнинг муайян қисми ахлоқ-одобга доир. Аёллар одоби тилга олинган ҳадислар ҳам анчагина. Қуйида шулардан айримларини қисқача шарҳлаб утамиз.

«Кимгаки Оллоҳ Таоло солиҳа хотин насиб этган бўлса, диннинг ярмига ёрдам қилибди, қолган ярмига ўзи тақво этсин». Эрни эр қиладиган ҳам хотин, қаро ер қиладиган ҳам хотин, деган мақолни эсласак, бу ҳадис шарҳига хожат ҳам қолмайди.

«Хотинларнинг барокатлироғи — уйланиш харажатлари енгилдир». Демак, ҳаддан ташқари дабдабали тўй қилиб, қарзга ботиб, хонадонидан кутбаракани кетказишдан наф йўқ.

«Хотин киши қовурғадан яратилган. Агар сен қовурғани тўғрилайман де-

санг, синдирасан, мураса қилу у билан яша». Демак, аёлни аёл деб билиб, унинг турли харҳашаю инжиқликларига, ноз-фироғу эркаликларига, таманноларига чидамоқ, қисқаси, бир гапдан қолмоқ керак.

«Хотин кишига энг ҳаққи кўп киши — эридир, эркак кишига энг ҳаққи кўп киши — онасидир». Чиққан қиз чийириқдан ташқари, дейди халқимиз. Тарбияли, оғир-босиқ, оқилад она турмушга чиққан қизига ҳар гал курганида «куёвимни ҳурмат қил» деб тайинлаб туради. Келини билан ўгли ўртасида гап қочганида келинининг ёнини олади, келинининг ўрнига қизини қўйиб кўради.

«Хотин-қизларнинг номусини ҳимоя қилиш, уларни қизганиш — иймондандир. Қизганмаслик эса мунофиқликдандир». Тили бошқа, дили бошқа кимсани мунофиқ дейилади. Рашк — севги соқчиси!

«Оллоҳнинг ҳалол қилган нарсалари ичида Унга ёмон кўрингани — талоқдир». Демак, ҳуда-беҳудага оғиздан талоқ сўзини чиқариб юборавермаслик керак экан.

«Эркаклар хотинларга итоат қилганларида ҳалокатга учрайди». Бу огоҳлантириш жиловини кўлдан бериб қўйган эркакларга нисбатан айтилган бўлса керак. Отанинг жилови онанинг кўлига ўтиб қолган оилаларда болалар тарбияси ҳам кўнгилдагидек бўлмайди.

«Эркак кишининг жамоли — тилидир». Аёлнинг жони қулоғида бўлади. Ширин сўз — жон озиғи!

«Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомла кишига айтилади». Демак, муслмончилиқнинг шартларидан бири жуфти ҳалоллига хушмуомала бўлиш экан. Хотинига ширин сўз айлаган киши ўзгаларга ҳам хушмуомалада бўлади.

«Агар бирор кишини бирор инсонга сажда қилмоққа буюрмоқлигим

Ҳали инсон қўлларида тош,
Унсиз кўкка топинган чоғда,
Сиз — зулматда порлаган қуёш,
Яралдингиз хаёлий богда...

мумкин бўлса эди, хотинларни ўз эрларига сажда қилишга буюрар эдим». Одам одамга итоат қилишига рухсат этилган, лекин бирининг иккинчисига сажда қилиши мумкин эмас. Фақат Яратганга сажда қилинади. Бу ўринда хотин киши эрини ҳурмат қилиши зарурлиги кўзда тутилмоқда.

Энди милодий XII асрда улугъ фиқҳ Бурҳониддин Марғилоний тасниф этган «Ҳидоя» («Ҳидоя фи фурул ал фиқҳ») китобида тилга олинган бир масала — «Кафоат» хусусида қисқача тўхталамиз. «Кафоат» сўзининг луғавий маъноси тенглиқдир. (Хидая. Ком-

ментарии мусулманского права. Том 1. 152—155 стр. Издательство «Ўзбекистан». 1994 г. Ташкент.) Қонун тилида эса «Кафоат» атамаси эр ва хотин ўртасидаги тенгликни билдиради. Никоҳда икки томон тенг ва бир-бирига муносиб бўлиши шарт. Гулни сассиқ алаф билан бирлаштириб бўлмайди. Гар шундай қилинмаса, эрнинг хотиндан, хотиннинг эрдан кунгли тўлмайди. Келин ва куёв насл-насабда, ижтимоий мавқеда, билим-савияда, дид-фаросатда, иймон-этиқодда, мулкдорликда бир-бирига яқин бўлиши аълодир. Лекин келин бироз қуйи даражада бўлса, ҳеч боки йўқ. Чунки эр — оила раҳбаридир. Лекин аксинча бўлса, келин ўзини камситилган ҳисоблаши мумкин. Бунинг устига, куёвнинг оила раҳбари сифатидаги мавқеига путур етади. Кўпни кўрган, тажрибали ота-оналар қуданда қилишда узоқни кўзлаб иш тутишлари бежиз эмас, албатта.

ТҲҲ ВА ТҲҲЧИЛИК

Халқимиз саховатли халқ. Топганини эл-юрт олдига қуйсам дейди. Уни тўйсеварликда айблаб бўлмайди. Гар айбласак, ўз-ўзимизни камситган бўламиз. Тўйсеварликни саховатпешалик фазилатларидан бири деб қарамоқ керак. Тўйсиз, яъни жамоатдан яширин ҳолда «оила» қурилайтган жойларда қуйди-чикди кўп эканини бир эсланг! Ҳа, тўю маъракаларимизга тил теккизиш инсофдан бўлмайди. Лекин тўй баҳонасида сохта обрў олиш илинжида кимошарга исрофгарлик қилаётганларни ҳам оқлаб бўлмайди-да. Хўп, бор одам топар, йўқ одам нима қилади? Шу боис ҳар ким кўрпасига қараб оёқ узатмоғи, матосига қараб тўн бичмоғи керак. Келин боланинг Оврўпоча кўйлаги ҳам рўдапо, ҳам ортиқча харажат боиси. Бир марта кийилади-ю, кейин мита босмасин, деган ташвиш туғдиради, холос. Миллий либосларга нима етсин! Улар тўйдан кейин ҳам кунга ярайди.

Кейинги пайтларда «ЗАГС тўйи» деган тўйчиқ пайдо бўлган эди. Эндликда ростакамига тўйга айланиб кетаётир. Дабдабали тўй-ҳашамларга сарф этилаётган маблағлар қаердан келяпти ва қайси йўллар билан топиляпти — буни текшириш маъмурий ва ҳуқуқ-тартибот ташкилотларининг иши, албатта. Лекин улардан етаётган маънавий зиён-заҳмат ҳаммани ташвишга солмаса, хўжакўрсин дабдабабозликлар тобора кучайиб кетаверади.

«Оллоҳдан кўрқишлик — ҳамма ҳикматнинг боши», дейилади бир ҳадиси шарифда. Оллоҳдан кўрқувчи, унга итоат этувчи банда оилада ҳам, жамиятда ҳам ҳалол яшайди, ҳаромга қўл урмайди. Оилани мустаҳкамлашда ҳуқуқий, шунингдек, диний билимлар тарғиб-ташвиқотининг аҳамияти ҳам катта. Шариатга доир, оила ва никоҳ масалаларидан баҳс этувчи, ёшларни жисмонан ва руҳан турмуш қуришга кўмаклашадиган дунёвий ва диний китоб ва китобчаларни нашр этишга жиддий киришиш лозим. Ойнаи жаҳонда беҳаё фильмлар кўрсатилишига барҳам бериш вақти аллақачон етди.

Шўролар даврида (ҳозир ҳам) домла-имом томонидан никоҳ хутбасини ўқитмай турмуш қурган келин-куёв бўлмаган ҳисоби. Туғри, илгари пинҳона никоҳ ўқитиларди. Ҳозир мутлақо ошқора. Лекин ЗАГСдан ўтиш «Бахт уйи»да, никоҳ ўқитиш масжид ва хонадонларда бўлмоқда. Шу икки маросимни бирлаштириш ва бир жой — «Никоҳ ва оилавий маросимлар уйида» ўтказишни давр тақозо этмоқда. Бу амалдаги Конституциямизга ҳам зид эмас.

Тошкентнинг Кўкча даҳасидаги «Исломобод» марказида худди шундай қилиб келинмоқда, келиннинг шаръий маҳри белгиланиб, бу ҳақда унга васиқа топширилмоқда. Ҳаёт муракаб, турмуш турли тасодифлардан холи эмас. Эҳтиёт чораси сифатида кафолатнома керак. Мабодо турмуш бузилса, ёш она кўлида боласи билан бошпанасиз қолмайди. Бу ташаббусни бутун жумҳурият буйича кенг ёйиш мақсадга мувофиқдир. Умуман, келин тушириш орзусида ёнган ота-оналар тўй бошлашдан

олдин келин-куёвнинг, тугилажак невараларнинг етарли ва қулай бошпанази бўлиши ҳақида қайғуришлари лозим. Ёшларни мулкдор бўлиш руҳида тарбиялаш, уларга шахсий мулк муқаддас ва дахлсиз эканини тушунтира бориш керак. Моддий жиҳатдан етарли таъминланган, керакли уй-жойга эга оилаларда қўйди-чиқдилар нисбатан кам эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Бундай оилаларда келажагимиз бўлмиш болалар соғлом ўсмоқда, мактабларда билимларни ўзлаштиришлари ҳам яхши.

Болалар тарбиясида отанинг қаттиққўллиги, онанинг меҳрибонлиги ҳал қилувчи омиллардандир. Оиладаги умумий соғлом иқлим, билим савияси, иймон-этиқодлилиги; дунёвий ва диний илм-маърифатдан хабардорлиги; нималарни биринчи даражада, нималарни охириги ўринда кўриши; етакчи ғоянинг қаёққа йўналгани; пулга ва пулдорликка, моддий ва маънавий бойликка муносабати ва шу каби кўпгина нарсаларга ҳам боғлиқдир, албатта.

Ҳозир жумҳуриятимизда 23 миллионга яқин аҳоли яшамоқда, шундан 10 миллион 800 минг эркаклар, 12 миллиондан ортиғи хотин-қизлардир. Демак, диёримизда аёллар эркаклардан анча кўпдир. Миллатнинг давомийлиги учун масъул зот бўлмиш аёлларнинг маънавий қиёфаси қайси томонга қараб ўзгармоқда — бу ҳаёт-мамонт масаласидир. Маънавиятсиз моддий фаровонликка ҳам, умумтаракқиётга ҳам эришиб бўлмайди. Маънавий қашшоқлик миллий таназзулга сабаб бўлади. Нопок аёлдан покиза фарзанд дунёга келмайди. Мустақиллик шарофати билан диёримизда яна аёлларнинг шарафли касби — отинойилик аста-секин буй кўрсатмоқда. Ҳозир пойтахтимизнинг турли даҳаларида Эътиборхон, Озодахон, Саидахон сингари ўнлаб отинлар фаолият юритмоқдалар. Олий ёки ўрта махсус ўқув юр்தларини тамомлаган, дунёвий билимдан ташқари диний билимдан ҳам яхшигина хабардор бу зиёли аёллар маҳалла йиғинларида, турли маърака ва зиёфатинг анжуманларида фаол қатнашмоқдалар. Эътиборли

жойи шундаки, замонавий отинларимиз ўзбек, рус ва араб тилларини билади. Янада қувонарлиси шуки, илғор аёлларимиз инглиз тилининг оламари мавқеи тобора ошиб боришини тезда илғаб олиб, шу тилни фарзандларга ўргатиш учун саъй-ҳаракатни бошлаб юборганлар. Чунончи, Кўкча даҳалик инглиз тили муаллимаси Ҳурриятхоним уйда қўшни қизларга жамоатчилик асосида инглизчадан сабоқ ўргатмоқда.

Замонавий отинойилар фаолиятини жумҳурият миқёсида кенг тарғиб қилиш, зарур бўлса, уларга керакли шарт-шароит яратиб, тегишли адабиёт ва қўлланмалар билан таъминлаш лозим, деб ҳисоблаймиз. Бу масалани Халқ таълими вазирлиги, Хотин-қизлар кўмитаси, «Соғлом авлод учун» ва «Маҳалла» жамғармалари эътиборига ҳавола қиламиз. Диний ишлар кўмитаси ва «Мовароуннаҳр» мусулмонлари диний идораси ҳам етук отинлар тайёрлашга эътиборни кучайтирса мақсадга мувофиқ бўлур эди. Зотан, аёллар даврнинг томир уришини, замонанинг қаёққа қараб боришини билиш борасида эркакларга нисбатан сезгирроқдир. Миллатнинг давомийлиги учун табиатан масъул қилиб яратилган аёлларда миллат қайғуси кучли. Чунки улар, энг аввало, онадир!

ТИЖОРАТ ВА...

Афсуски, шундай оналар билан бир қаторда бошқа тоифадаги аёллар ҳам бор эканидан кўз юмолмаймиз. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида тижорат ишларига тан тижорати ҳам кириб боргани сир эмас. Бу ҳол ориятли халқимизга иснод келтирмоқда. Нопоклик битта бўлса-да, кўп! Унга бефарқ қараб туриб бўлмайди. Кўрмаганнинг кўргани курсин, деганларидек, чайқовчилик билан шуғулланиб, чет элларга қатнаб, олди-сотти қилиш йўли билан қули мўмай пул кўрган айрим енгил табиат аёллар ўзларини ўзи моддий жиҳатдан таъминлашидан ҳовлиқиб кетмоқда, ойликка қараган жуфти ҳалолани мен-

симай қўйиб, ажрашиб, боши очиқ хотин бўлиб олмоқда. Сунги икки-уч йил ичида боши очиқ хотинлар нисбатан кўпайди. Бу ҳолга ижтимоий иллат деб қараш керак. Чунки бирники мингга, мингники туманга уради. Бу ҳақда жамоатчилик ташвишга тушмаётгани, матбуот, радио ва телевидение етарли даражада бонг урмаётгани кишини ажаблантиради.

Мени кўпдан бери бир масала ўйлантиради, кези келди шекилли, ўшанга алоқадор мулоҳазамни ҳам айтиб ўтай.

Маълумки, ҳар қанча билимдон, тақводор бўлмасин, дин пешвоси, агар оилали бўлмаса, раҳбарлик лавозимига тайинланмайди ҳам, сайланмайди ҳам, ҳатто маҳалла масжидига ҳам имом бўлолмайди. Мабодо имом бўлиб қолса, намозхонлар унга иқтидо қилмай, бу масжидни тарк этадилар. Рисоладаги эридан атайин ажрашиб, боши очиқ бўлиб олиб, ўзи хон, куланкаси майдонлигича ялло қилиб юрган аёл кишининг бирор ташкилотга раҳбар бўлишга маънавий ҳаққи бормикан? Ахир, жамоадаги маънавий муҳит унинг хатти-ҳаракатига қараб шаклланади-ку? Узингиз ўйланг, боши очиқ хотин бўлмиш ЗАГС мудирасининг ёш келин-куёвга қарата «Қўша қаринглар!» дейишида бирор маъно борми? Ёки ёш авлодининг соғлом камол топиши учун давват этилган муассасага боши очиқ хотиннинг етакчилигидан ким ҳам ибрат оларди?

Раҳбар оилавий ҳаёти билан ҳам қўл остидагиларга намуна бўлса нур устига нур. Ундан бошқалар ибрат олсин-да! Бунинг учун оилани муқаддас деб билмоқ зарур.

Ҳаж сафарига аёл киши бирор маҳрам одамисиз (эри, ака-укаси, жияни ва шу кабилар) юборилмайди. Чет элларга тижорат билан тез-тез қатнаб турган аёлларга нисбатан ҳам шу тартибни қўллаш лозимга ўхшайди, токи ориятли халқимиз шаънига доғ тушмасин. Умуман, ўзи уйда ўтириб, хотинини савдога йўллаб қўйган эркакларнинг ҳамияти қандайлигини тушуниб бўлмайди. Яна бир муҳим масала шундаки, чет эл фуқаролари жум-

хуриятимизга тижорат ишлари, қўшма корхоналар очиш зарурати билан келиб, йиллаб бўйдоқ яшаб қолаётир. Уларнинг оилавий аҳволини ҳисобга олувчи ҳуқуқий қоидалар жорий этилса, деган мушоҳадамиз бор. Улар узок муддат яшайдиган бўлсалар, марҳамат, оиласини ҳам олиб келсин.

Хурматли аёлларимиз ҳамма соҳада ва ҳар қандай лавозимларда ишлашга ҳақли ва муносиб. Бу борада ҳеч бир тўсиқ бўлиши мумкин эмас. Лекин савдо-сотик билан шахармашаҳар, чет элма-чет эл кезиб юриш аёлларимизга, айниқса, гулдек қизларимизга унчалик ярашмайдиган ҳунар деб биламиз. Аёл киши ўзига аёл сифатида қараса, табиат ато этган аёллик салоҳиятини тан олиб яшаса, бундан эркак зотининг ҳам гурури ортади.

ЖОҲ ВА РҲҲ

Ҳап бозор иқтисодиётига ўтишда эмас, ҳар бир нарсани шунга тақаб, ундан нолиш ярашмайди. «Замонани сўкманглар, чунки Оллоҳнинг ўзи соҳибзамондир», дейилади бир ҳадиси шарифда. «Бойликнинг яхшиси — дил тўқлигидир», дейилади яна бошқасида. Ҳамма ҳап ана шу дил тўқлигида, қалб поклигида, виждоннинг софлигида... «Кимки ички кўринишини яхшилаसा, Оллоҳ унинг ташқи кўринишини яхшилайдиган», дейилади тагин бир ҳадиси шарифда. Ички кўринишни яхшилаш учун қалбни поклай билиш керак. Одам — ҳодис, у билиб-билмай қилиб қўйган гуноҳлари учун Оллоҳга тавба-тазарру қилиши, эси борида этагини ёпиб, бозқа гуноҳ ишларга қўл урмаслиги лозим. Зеро, Оллоҳ кечиргувчи буюк зотдир, осий бандаларининг гуноҳидан ўтиб юборса ажаб эмас.

Ҳар ким гуноҳи учун ўзи жазо олади, биргаликда қилган гуноҳи учун ҳам баб-баравар жазоланади — гуноҳини шериги бўйнига юклай олмайди. Шу уринда бир ривоятни эслаш жоиз бўлиб қолди. Айтишларича, савол-жавоб пайтида вафот этган бир осий банданингу гуноҳини Жасади Жонига тўнкаб-

ди, Жони эса Жасадига юклашга ури-нибди. «Ҳамма гуноҳ ишларни Жасад қилган, оғзи бировнинг ҳақини еган, қўллари бировнинг нарсасини ўғирлаган, оёқлари кўнгил кўчаларига етаклаган, мен эса бу ишларни қилмаганман», дебди Жон. «Мен бир тошдек ерда ётган эдим. Ичимга Жон киргач, тирилиб ҳаракатга келдим. Нимаки қилган бўлсам, Жон туфайли бўлди, шу сабабли барча гуноҳлар Жоннинг буйнига ёзлиши керак», деб ўзиникини маъқуллабди Жасад.

Шунда бир фариштага қозилик қилиш буюрилибди. Фаришта эса қуйидаги ҳикоятни айтиб берибди:

Икки киши анвойи мевалар гарқ пишиб ётган бир боққа кириб қолибди. Уларнинг бири кўр, иккинчиси шол экан. Сўқир киши мевалардан узиб ейишни истар экан-у, лекин кўзи ожизлиги сабабли уларни ушлаб ололмас экан. Шол эса чиройли-чиройли меваларни кўриб турса-да, бироқ жойидан қимирлай олмас экан. Шунда кўр шолга бундай дебди: «Кел, менинг елкамга миниб, дараклар остига бор, шунда мевалардан узиб, ўзинг ҳам ейсан, менга ҳам бера-сан».

Кўр ва шол шу тариқа биргалашиб бировнинг богидан ўгринча мева ебди ва иккаласи ҳам гуноҳкор бўлибди. Табиийки, улар қиёмат куни бир хил жазо топади. Фаришта нопок ишни биргаликда қилгани учун Жасад ҳам, Жон ҳам баб-баравар айбдор, дея ажрим чиқариб берибди. Қиссадан ҳисса шуки, оиланинг, умуман, жамиятнинг ҳар бир аъзоси, хоҳ у эркак, хоҳ аёл бўлсин, шерикликда қилган шу ноҳож иши учун теппа-тенг жазо тортади.

Ҳаёт мураккаб ҳодиса. Ҳаммининг ҳам турмуши силлиқ кечавермайди. Тақдир тақозоси билан эркак киши шаръан икки марта уйланди, аёл киши икки марта турмушга чиқди, дейлик. Хўш, уларнинг охирати нима бўлади, у дунёда улар қайси рафиқлари ва рафиқалари билан бирга яшайдилар? Бу саволга жавоб тоғиш ниятида исломий китобларни кўздан кечирдик, замонамизнинг пешво уламолари билан суҳ-

батлашдик. Натижада қуйидаги ҳуло-сага келдик: Кимки бу дунёда қайси оиласи билан тинч-тотув, тотли яшаган бўлса, жаннатда ҳам ўша оиласи билан абадий бирга бўлади.

Мақоламиз сўнгида жон ва руҳ масаласига тўхталиб ўтамиз. Хўш, жон нимаю руҳ нима? Ровийларнинг айтишича, фаришталарда жон, руҳ бор-у, лекин тан йўқ. Шу боис улар кўзга кўринмайдилар. Ҳайвонларда тана, жон бор, бироқ руҳ йўқ. Улимидан кейин, яъни танасидан жон чиқиб кетгач, улардан ҳеч нарса қолмайди, йўқликка учрайди.

Одамда эса тан ҳам, жон ҳам, руҳ ҳам бор. Хўш, жон билан руҳ ўртасида қандай фарқ бор? Кўпчилик жон билан руҳни бир нарса деб тушуниб келади. Сабаби шуки, аслида жон билан руҳ сўзлари лугавий жиҳатдан ҳам, маъно жиҳатдан ҳам бир-бирига яқиндир. Аммо улар аяман бир тушунчани билдирмайди. Буюк аллома Абу Ҳомид Ғаззолийнинг айтишларича, одамда жисмоний жон ва қалбий жон бўлади. Одам вафот этгач, ундаги жисмоний жон тугайди, жонсиз жасади тупроққа айланиб кетади. Лекин одам шу билан батамом тугаб, йўқликка учрамайди. Одам жисмонан вафот этади, холос. Ундаги қалбий жон жасадини тарк айласа-да, мангу яшаб қолаверади. Қалбий жон бу — руҳдир. Халқ ибораси билан айтганда, арвоҳдир. «Мархум ва мархумаларнинг руҳини яхши аъмоллар билан, дуои фотиҳа билан шод этайлик. Арвоҳ хотира қилайлик», деган даъватларнинг моҳияти ана шундадир! Руҳнинг борлигига ишониш — охират борлигига ишонидир. Охиратга ишонган одам ёмон ишларга қўл урмайди, эзгу амаллар қилишга интилади, ўлимдан ҳам қаттиқ кўрқмайди, охиратга ишонганидан у дунёдаги мангу ҳаётига ишонади. Улуғ мутафаккир шоир Юсуф Хос Ҳожиб ҳам «Қутадғу билиг» асарига одамда олти эмас, еттита сезги аъзоси бор, еттинчи аъзо ботиний бўлиб, қалбдир, деган. Қалб — иймон, виждон маскани. Иймонимиз саломат, виждонимиз пок бўлсин, ҳаммамиз Оллоҳнинг суюкли бандасига айланайлик.

Моддий Ватан тушунчаси ислом аҳлининг, йирик аллома ва шайхларнинг, хусусан, тариқат намояндаларининг тахаллусида акс этади. Масалан, Хожа Аҳмад Яссавий — Ясси шаҳридан; Хожа Абдуллоқ Гиждувоний — Гиждувондан; Шайх Ҳасан Басрий — Басрадан; Имом Исмоил ал-Бухорий — Бухородан; Имом Исо ат-Термизий, шайх Ҳаким Термизий, Абу

Мирзо КЕНЖАБЕК

Бакр Абу Варроқ Термизий — бари Термиздан; ҳазрати хожа — Шоҳ Баҳоуддин Нақшбанд Бухорий — Бухородан; Мавлоно Жалолиддин Румий-Балхий — Балхда туғилиб, Рум мамлакатада яшаб утганлар. Бундай тахаллуслар буюк зотларнинг қайси жойдан эканини билдириш билан бирга, уларнинг Ватанга бўлган муҳаббат ва эҳтиромини ҳам англатади.

Асп ВАТАН ҚАЙҒУСИ

Аммо инсон тан ва руҳдан иборат бўлганидек, оламлар ҳам носут ва лохутдан иборатдир.

Носут дегани — ер олами, жисмоний дунё, моддий борлиқ, одам ва бошқа жонзотлар яшайдиган сайёра. Баъзан кучма маънода шариат ва зоҳирий (суратий) ибодат ҳам носут деб сифатланади.

Лохут дегани — осмон олами, руҳлар дунёси, илоҳий-самовий маъво, моддий дунёга келгунга қадар ва моддий дунёдан кетгандан сўнг руҳлар турадиган макон, тариқатда солиқнинг Оллоҳ билан бирлашуви — илоҳиётга сингиб кетиши (фанофиллоҳ) содир бўладиган манзил.

Ватан гоёсининг тасаввуфдаги талқинидан олдин Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг таржимаи ҳолига назар ташлайлик.

Албатта, биз — дунё аҳлининг таржимаи ҳол ҳақидаги тушунчамиз ҳам дунёвийдир. Яъни биз вужудимизнинг ер оламидаги кечмишини айтиб ўрганганмиз. Масалан, фалон йилда туғилдим, фалон йили фалон мактабга бордим, фалон йилда фалон ўқув юртини битирдим каби. Аммо, «Фалон йили ўлдим» деб ёзишнинг иложи йўқ, чунки ўлимдан кейинги ҳаётини айтиш илмидан дунё аҳли бенасиб. Лекин, валиларга туғилишдан олдинги кечмишини сўзлаш мумкин бўлганидек, ўлимдан кейинги ҳаётини билдириш ҳам мумкиндир. Бизнинг муҳаббатимиз эса, дунёвий мазмунда бўлса ҳам, таржимаи ҳолимизга «сиғмади». Улкан Ернинг бир парчасида, масалан, Узбекистонда мавжуд бўлган собиқ мустамлака тузуми — худосизлик жамияти руҳий ҳаётни рад этди.

Руҳ фақат Оллоҳнинг ишидир, бу борадаги илм ҳам ёлғиз Унга аён. Ле-

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

кин, Тангридан хос ҳурмат кўрган каромат аҳли, хусусан, Хожа Аҳмад Яссавийдек авлиё тарихига бундай зоҳирий ёндашиб бўлмайди. Ул зотнинг таржимаи ҳолида руҳ кечмиши ҳам баён этилади. Аслида Одам Отадан кейинги барча инсонларнинг таржимаи ҳоли «Алмийсоқ» куни — Тангри Таоло билан қиёматгача дунёга келадиган бандалар уртасидаги ахдлашув онидан бошланган. Хожа Аҳмад Яссавий шеърий тарзда сўзлаган таржимаи ҳолида аввал Ҳақ элчиси Муҳаммад алайҳиссалом Меърожда — осмон оламида ул зотнинг руҳини кўрганини баён этади:

Меърож узра Ҳақ Мустафо руҳум кўрди...

У маҳал Хожа Аҳмад Яссавийнинг руҳи ҳали танига кирмаган, демак, моддий-жисмоний шаклда туғилмаган эди. Шунинг учун ҳазрат пайғамбаримиз ҳайратланиб Жаброил фариштадан сўрадилар:

Ҳақ Мустафо Жаброилдан қилди савол:

— Бу нечук руҳ, танга кирмай топди камол?

Сунгра ул зот «Раҳим ичра пайдо бўлдим, нидо келди», деб она қорнида пайдо бўлганларини сўзлайдилар.

Хожамизнинг тўрт юз йилдан кейин чиқиб ҳазрат пайғамбаримизга уммат бўлиши, халққа йўл кўрсатувчи йўлбошчига айланиши, ўн тўрт минг мужтаҳид ул ҳазратга хизмат қилиши баён этилади.

«Раҳим ичра пайдо бўлдим», дейишлари шайхнинг ер оламида пайдо бўлишлари, яъни туғилишларидан олдинроқ бошланган таржимаи ҳолидир. Кейин ерга тушишлари айтилади:

Тўққиз ою тўққиз кунда ерга туштум,

Тўққиз соат туролмадим, кўкка учтум.

Яссавий кўкда Арш поясини қучиб, намоз ўқиб йиғлаганини айтадилар. Бу дунёда — носут оламида тўққиз соат ҳам тура олмаганининг сабаби Асл Ватан гоёсига бориб тақаладиким, буни сўнроқ баён этамиз.

Йўл-йўлакай шуни айтиш лозимки, туғилишдан олдинги ва ўлимдан кейинги ҳаётни сўзлаш — ҳазрат пайғамбаримиздан мерос фазилатдир.

Ҳазрати Хожанинг таржимаи ҳоли бундай давом этади: бир ёшида арвоҳ (руҳлар) ҳазратга улуш беради; тўрт ёшида Муҳаммад алайҳиссалом ҳадяси — хурмо у кишига насиб этади; беш ёшдан бошлаб тоат қиладилар; ўн уч ёшда нафс ҳавосини қўлга олиб, ўн тўрт ёшда монанди тупроқ бўладилар; ўн саккиз ёшда чилтан билан шароб ичиб, ўн тўққизда ул кишида етмиш мақом зоҳир бўлади. «Чилтан» дегани авлиёлар жамоаси бўлиб, қирқ нафар, қирқ тан маъносини билдиради. «Гиёсул-луғат»да айтилишича, Ҳақ Таоло дунёни уларнинг вужудида қоим этгандир, улар аслида жами етмиш шахс — қирқтаси Шомда, қолганлари бошқа ерларда экан.

Хожа Аҳмад Яссавий йигирма икки ёшда фано бўлганлари, йигирма еттида пирни топганлари айтилади. Ҳасби ҳолнинг энг муҳим нуқталаридан бири йигирма саккиз ёшда Хожа ҳазратларининг ошиқ бўлганларидир. Юқорида бизнинг муҳаббатимиз таржимаи ҳолимизга қира олмаганидан ўқиндик. Бироқ Хожа ҳазратнинг ошиқлиги ғариб дунёвий ошиқлик эмас, балки тавсифи оғир бўлган илоҳий ошиқликдир. Ҳақ ошиғининг ишқи баъндан юксакдир. «Ҳақиқатлиғ ошиқларнинг ранги синиқ», дейдилар ҳазрати Хожа.

Ҳазратнинг руҳоний ва дунёвий кечмиши шундай қоришиқ сўзланиб, пайғамбар ёшига етгач, улмай туриб ўлганлари баён этилади: «Олтмиш учда бўлди умрим охир тамом... Улмас бурун жон аччиғи захрин тотдим...»

Яъни бу ёшда тирик туриб чинакам ўлим ҳолати бошдан кечирилади.

Биз ўлим ҳодисасида бир оз тўхталамиз, чунки тасаввуфда ўлим — Асл Ватан остонасидир. Ҳазрати шайх Ҳасан Басрий айтадилар: «Қабр — дунё ҳаётининг охири ва охират ҳаётининг бошидир». Кўряпмизки, икки хил умр

— дунёдагиси ҳам, охиратдагиси ҳам «хаёт» деб эътироф этиляпти. Хаёт бўлгач, демак, Ватан бор. Зеро, Ватан бор жойда хаёт бўлади.

*Ер устида ўлмас бурун тирик ўлдим,
Олтмиш учда суннат, деди, эшитиб билдим.
Ер остида жоним билан қуллуқ қилдим,
Эшитиб, уқиб, ерга кирди Қул Хожа Аҳмад.*

Хуш, бу ўлим қандай ўлим? Яссавий бундан аввал: «Эллик ёшда нидо келди: ўлмак осон, Шарти улдур — сенда бўлса нури иймон», деб айтадилар. Яъни, иймони мустаҳкам, покланиб улгурган одам ҳеч қандай ўлимдан кўрқмайди. Иймонсизга ўлим кўрқинчли! Чунки иймонсизнинг бутун бойлиги шу дунё эди, ундан ҳам айрилди. Иймонлининг эса охирати — Асл Ватани бор. Қолаверса, ҳазрати Хожа таърифлаган ўлим ориф ошиқнинг — Ҳақ ошиғининг ўлиmidир:

Ошиқлари ўлмас бурун ўлар эмиш...

Ёки:

Ошиқларнинг суннатидир тирик ўлмак...

Зеро, сўфийликнинг ўзи ошиқлик ва ўлимдирким, бундан гўзалроқ хаёт йўқ. Аслида-ку, ҳар куни бир неча бор ўлмоқ — ўзни ўлиб ётган ҳолда тасаввур этмоқ авлиёлар одати. Бироқ Хожа Аҳмад Яссавий фаолиятида ўлимнинг уч хил шаклини кўрамыз.

Биринчиси — ул зотнинг барча тариқат мақомларини ўтаб, тирик туриб фано бўлгани, яъни инсонлик ҳолатидан руҳ — малаклик ҳолатига ўтгани.

Иккинчиси — ҳазратнинг пайгамбар ёшидан кейин ер устида турмоқни ор билиб, ер остига киргани; бу «ўлим» ер устида олтмиш уч йил яшнаган хаёт дарахтининг гоят серҳосил бўлиб, самар берган давридирким, кутлуғ «Дево-ни ҳикмат» ана шу иккинчи ўлим даврида — горда битилгандир.

Учинчиси — Хожамизнинг 125 йил яшаб, жисман вафот этганларидир. Аммо ҳазрат учун бу ҳам чин ўлим эмасдир. Чунки Ҳақ ошиқларига ўлим йўқ.

*Чин ошиқлар доим тирик, ўлган эмас,
Арвоқлари ер остига кирган эмас,
Зоҳид, обид бу маънони билган эмас,
Чин ошиқлар халойиқнинг Хизри бўлгай...*

Яъни, чин ошиқлар мангулик сувини ичган Хизр алайҳиссаломдек абадий хаёт топган, демак, абадий Ватан ҳам топган.

Чин ошиқнинг кўз ёшига ҳатто дўзах ҳам чидамайди, унинг оловлари ошиқнинг кўз ёшидан ўчади:

*Дузах йиглаб дод айлағай Худойиға:
«Тоқатим йўқ ошиқларнинг бир оҳиға».
Қочиб боргай Парвардигор паноҳиға,
Ошиқларнинг ёши бирлан учар, дўстлар...*

Жисмоний ўлим онидан бошлаб инсонларга дунёвий тадбиркорлик ва устамонлик иш бермайди. Бу дунёдаги ишларни-ку ҳар хил йўллар билан битказса бўлар, аммо кун битиб, малакул мавт — ажал фариштаси — Азроил келгач, пора-ришват ўтмайди, ўлимга чора йўқ. Охират диёрида ёлғондан наф бўлмайди, ҳукм қатъий:

*Бу дунёнинг молларини ҳозир қилиб,
Ришват берсанг, малакул мавт олмас эрмиш...*

Ўзбек тилида «қайтиш» деган сўз бор. Бу сўзнинг луғавий маъноси барча тилларда ифода топган, аммо биздаги «қайтиш»нинг маъноси теранроқ. Биров вафот этса, «қайтиш қилди», дейдилар. Ана шу иборада Асл Ватанга ишора мавжуд. Дастлаб бу маъно Куръони каримда зуҳур этган. Унда, «Яратган Оллоҳингизга қайтишингиз бор», «Ҳамма нарса Тангрига қайтгувчидир», деб кўп таъкидланади. Ана шу қайтиш Асл Ватанга қайтишни англатади.

Хожа ҳазратлари яна бундай ёзадилар:

*Худойимни амри бирла жоним олса,
Жоним онда бориб, таним мунда қолса...*

Яъни, вафотдан бошланган бу қайтиш Рухнинг ўз манзил-манбаи — лоҳут оламига, Ҳаққа қайтиши; таннинг, жисмнинг ўз ибтидоси — носут дунёсига, тупроққа қайтишидир.

Ҳар ким Ҳақнинг қули бўлса, Ҳаққа ёнсун...

Яъни, Тангрининг бандасиман деган Тангрига қайтсин, дейдилар Хожа ҳазратлари. Қайтиш жойи Куръони каримда умумий тарзда «Охират диёри» деб айтилади. Ана шу Охират диёрининг дарвозаси, эшиги — қабр. Демак, Асл Ватанга қайтиш ўлимдан бошланади. Ана шу Ватан, ана шу Охират диёри тасаввуфда, исломда «Асл Ватан» дейилади. Асл Ватан дегани инсон руҳининг ҳали жасадга жойланмасдан олдинги манзили — руҳлар олами, яъни лоҳутдир. Асл Ватандан бу дунёга келган руҳлар меҳмон, мусофир ва ғарибдир.

Асл Ватанни мавлоно Жалололдин Румий «найистон», яъни найзор, най диёри, деб атайдилар. Ва ўзларини Асл Ватандан — беҳад гузал найзордан — лоҳут қамишзоридан қирқиб келтирилган ғариб най деб биладилар. Мавлоно Ватанга қайтиш ҳасрати ила нолаю фиғон этиб: «Тингла, най қандоқ ҳикоятлар қилур, Айриликлардан шикоятлар қилур», деганларининг маъниси шудир. Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг «Тўққиз соат туролмадим, кўкка учдим», дейиши сабаби ҳам шудир. Бундоқ безовта ва беҳаловат бўлишнинг боиси, биринчидан, Асл Ватан инсоннинг тўрт-беш кунлик ёки етмиш-саксон йиллик эмас, балки абадиян қайтадиган жойидир; бу дунёда кўрган ташвиш ва роҳатларимиз жузъий бўлганидек, дунёнинг ўзи ҳам жузъийдир, яъни абадиятдан бир улушдир. Иккинчидан, Оллоҳ Таоло «Лайл» сурасида «Охират ҳам, дунё ҳам бизникидир», деса, «Дзуҳа» сурасида «Охират сен учун дунёдан яхшироқдир», дейди.

Хожа ҳазратлари айтадилар:

*Бир кун келиб ажал вақти ёвуқ этса,
Сенга, менга Асл Ватан ҳукмин айтса,
Ўлмай туриб жон аччиғи заҳрин тотса,
На юз бирла ҳазратимга борғумман-о?*

Охират диёри Асл Ватан эканини англадик. Аммо кўряпмизки, юқоридаги мисраларда «Асл Ватан ҳукмин айтса» деган ибора мавжуд. Ҳукмини айтгувчи ягона воҳид зот иймон аҳлига маълум. Бироқ одамзод бу дунёда ернинг исталган бурчагига бориб яшashi мумкин, Охират диёрининг — Асл Ватаннинг исталган жойига бориб абадий макон қуриш унинг ихтиёрида эмас, зеро, Асл Ватанда жаннат, дўзах деган манзиллар мавжуд. Меърож воқеасидан бизга маълумки, ҳазрат пайғамбаримиз биринчи осмонда инсониятнинг отаси Одам алайҳиссаломни кўрадилар: ул зот ўнг томонга қараганда — кулаётирлар, чап томонга қараганда — йиғлаётирлар. Сабаби, ул осмонда Одам фарзандларининг руҳлари мавжуд бўлиб, ўнг тарафида жаннат аҳли, чап тарафида дўзах аҳли турар экан... Демак, Асл Ватан ёки Охират диёри деганда, умуман, Оллоҳга қайтиш тушунилса ҳам, инсоннинг қиёматдаги ўрнини белгилаш, ҳар бир кимсага унинг мангу манзили — Асл Ватани ҳукмини айтиш ёлғиз Оллоҳнинг ишидир.

Модомики, инсоннинг Асл Ватандаги урни бу дунёда қилган амалларига қараб белгиланар экан, демак, ҳар бир онгли одамда у ерга покланиб қайтиш қайғуси бўлади. Лекин, асл Ватанга қайтиш осон эмас. Асл Ватанга, ундаги мангу манзилга бу дунёдагидек турли ҳужжат-қоғозлар билан қайтиб бўлмайди. Банданинг охиратга тегишли «паспорти» — иймон; «визаси» — Тангрининг ҳукми, ижозати; ҳужжат-қоғозлари — номаи аъмоли, яъни қилмишлари китобидир. Асл Ватандаги ўринга таниш-билиш, пора-ришват билан бориш имконсиз. Бу дунёга қаттиқ кўнгил берганлар, носут оламига қаттиқ боғланганлар учун Асл Ватанга қайтиш осон эмас... Асл Ватан эшиги — тавба! Имом Ғаззолий, бу дунё — мўминларнинг дўзахи, куфр аҳлининг жаннатидир, деб бежиз ёнмаганлар. Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари ҳам: «Дунё кўйгон охиратга етар, дўстлар...» деб айтадилар. Яъни моддий дунёдан буткул кўнгил узмасдан туриб, Охират диёрига қайтиш осон бўлмайди. Асл Ватаннинг — Охират диёрининг манзаралари эса алоҳида мавзудир.

Улим — қайтиш воситаси бўлиш билан бирга, доимий огоҳлик сабаби ҳамдир. Шу ўринда яссавия ва нақшбандия тариқатининг муштарак жиҳати кўзга ташланади:

*Тилга олгил: «Ла илаҳа иллаллоҳ»,
Ичга солгил, ҳар нафасда бўлгил огоҳ.*

Бу — нақшбандия тариқатидаги «Хуш дар дам» рашҳасининг (қоида) яссавиядаги кўринишидирким, у инсон фаолиятининг ҳар бир нафаси онгли бўлиши лозимлигига ишорадир.

Хуллас, исломда, атоқли вали-шайхлар ижодида Асл Ватан гоёси ана шундай ифода этилади. Бу — бизнинг моддий-дунёвий тушунчамиздан анча юксак, руҳият оламига тегишли ҳақиқатдир. Жаннат аҳлининг руҳи сақланадиган жой — осмоннинг энг баланд табақаси «иллийн» ёки «иллион» деб аталадиким, Асл Ватан ёки Охират диёри ҳақида гап кетганда бу атама ҳам қўлланиб туради.

Бироқ бундан, тариқат аҳли инсон туғилиб ўсган моддий ватанни тан олмас экан-да, деган хулоса чиқмайди. Бир жиҳатдан тариқат аҳли ижодида бу дунёнинг маъжозийлиги, ёлғонлиги, жузъийлиги айтилса, иккинчи жиҳатдан пайғамбар алайҳиссаломнинг «Ватанни севмак — иймондандир» деган ҳадиси шарифларига кўра, дунёвий ватан тўйғуси ҳам эҳтиромга лойиқдир. Яна ҳадиси шарифда «Ҳақиқий мусулмон бу дунё деб у дунёсини ташламайди, у дунё деб бу дунёсини қўлдан бермайди» деган ҳикмат тилга олинади. Аммо «қўлдан бермайди» дегани бу дунёга қаттиқ берилиб, боғланиб кетишни англатмайди. Зеро, инсон дунё учун эмас, дунё инсон учун яратилди. Хожа ҳазратлари ҳам: «Ҳақ Расули дунё учун қайғурмади», дейдилар. «Факрнома» асарида шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатдаги ўнтадан мақомни баён қилиб, маърифатдаги мақомларнинг еттинчиси — «дунёни тарк қилмоқ турур», саккизинчиси — «охиратни ихтиёр қилмоқ турур», деб ёзадилар. Тарк қилиш ва ихтиёр қилиш дегани бу дунёдан бошни олиб, нариги дунёга кетмоқ дегани эмас, балки у ботиний бир иш ўлароқ, носут оламига қўл бўлмай, қалбни, кўнгилни Охират диёрига боғламоқни англатади. Қисқаси, булар бари — Асл Ватан қайғусидир.

Юқорида айтганимиздек, моддий ватанга муносабат нишонаси, аввало, Хожа ҳазратларининг тахаллусидадир. Ул зот ҳикматларида Ясси шаҳри, шу билан бирга, яшаб ўтган маконлари — Туркистон ғоят эҳтиром билан тилга олинади: «Ун еттимда Туркистонда турдимман-о», дейдилар. Яна бир ўринда бундай дейдилар:

*Туштим узор, буроқ тўзор, кетса бозор,
Дунё — бозор ичра кириб, қўллар озар.
Бошим безор, ёшим сизар, қоним тўзор,
Отим Аҳмад, Туркистондир элим менинг...*

Гариблиқдан сўзлаб, «Хуросону Шому Ироқ ният қилиб, Гариблиғни кўб қадрини билдимман-о», деб жуғрофий ҳудудлар номини тилга олиб, сўнг тағин она юрт — қутлуғ номни такрорлайдилар:

*Налар келса, кўрмак керак ул Худодин,
Юсуфини ойирдилар ул Канъондин,
Туққан ерим — ул муборак Туркистондин
Бағиримга тошни уриб келдимман-о...*

Кейин ҳазрат ғурбат хомларни «пухта қилиши» — пиширишини; омиларни доно ва хос этишини; жанда кийиб, топса, ейиш, яъни тоат ва тақвони кучайтиришни айтиб, «Онинг учун Туркистонга келдимман-о», деб таъкидлайдилар.

Ана шундан сўнг Хожамиз ҳақиқий жисмоний ўлимдан кейинги тақдирини ҳам шеърини тилда башорат қиладилар:

*Қул Хожа Аҳмад сўзлагани — Ҳақнинг ёди,
Эшитмаган дўстларига қолсин панди,
Ғурбатланиб ўз шаҳрига қойта ёнди,
Туркистонда мазор бўлиб қолдимман-о!..*

Ул зотнинг мазор бўлиб қолган тупроғи — ул муборак Туркистон Алишер Навоий таъбири билан айтганда, бу кун «турк улусининг қиблаи дуосидир».

Биз — шундай улуг зотларнинг маънавий ворислари, қадим юртимиз — бугунги Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Туркменистонни севмоққа ҳақлимиз. Ва ана шу севгимиз — иймондандир.

Ушбу кемтик ва нуқсонли бадеамизга бир зиёрат чоғида битилган камтарин шеъримизни илова этамиз.

*Қай кунким, жаҳонга келди Туркистон,
Жаҳон шул майдонга келди, Туркистон,*

*Азиз тупроғингни бир бор кўрганлар,
Дингаю иймонга келди, Туркистон.*

*Султонлар бош уриб ётган заминда
Бош уриб султонга келди, Туркистон.*

*Ҳар гал бул бўстонга келганда ёғий,
Оғриқ устихонга келди, Туркистон.*

*Тарих йўлларида туркулар учди:
О, қандай замонга келди Туркистон?!*

*Урҳоси фалакка етганда гоҳи,
Ой деди: Осмонга келди Туркистон!*

*Бу кун таъзим ила келдик, англадик,
Англаган инсонга келди Туркистон.*

*Йўқ, бошқа от ила ётлар келмади,
Узи Туркистонга келди Туркистон.*

*Улуғ Яссавийни ёд этиб Мирзо,
Юракда фигонга келди Туркистон!..*

БОБО НОМИН ОҚЛАТАН ҚАРЗАҲ

Амир Темур — буюк саптанатнинг мукаммап идора тизмини яратган давлат арбоби, музаффар саркарда, мислсиз инсоний фазилатлар соҳибидир. Овруро давлатларининг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётида ҳам Соҳибқироннинг билвосита хизмати бор. Бу ҳақиқатни кўпчиликлари яхши англайдилар, лекин биз ҳозир ҳазрати Амир Темурнинг жаҳон тамаддунига (цивилизация) қўшган яна бир ҳиссаси ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Инсоният тарихида ҳеч бир ҳукмдор сулола вакилларида теурийлар хонадониди бўлгани каби кўп ва хўб беназир зотлар — давлат арбоблари, фан, адабиёт намояндалари етишиб чиқмаган. Чунончи, Халил Султон — ҳукмдор ва шоир; Шоҳруҳ — ҳукмдор ва шоир; Ҳусайн Бойқаро — сиёсат арбоби, ҳукмдор, саркарда, шоир; Заҳриддин Муҳаммад Бобур — сиёсатчи, лашкарбоши, ҳукмдор, олим ва шоир; Комрон Мирзо — шоир; Гулбаданбегим — тарихчи; Зебуннисобегим — шоира, хуллас, барчасини санаб адоғига етиш қийин.

Теурий шаҳаранинг энг тоза гули, шубҳасиз, Мирзо Улуғбекдир. Унинг Амир Темур сояи давлати ва тарбияти остида ҳам иқтидорли арбоб, ҳам буюк аллома бўлиб етишуви Соҳибқироннинг жаҳон тамаддунига қўшган яна бир буюк хизматидир. Зеро, Амир Темур давлати охир-оқибат инқирозга юз тутди, у бини эттирган ҳашаматли ва улғувор обидалардан айримларигина сақланиб қолди, аммо Мирзо Улуғбекнинг заковат юлдузи илм осмонида ҳамон порлаб турибди.

Мирзо Улуғбек, қонида ҳам ҳукмдорлик, ҳам алломалик салоҳияти гулургани боис, улкан расадхона қуриш, олимларни тўплаб, ҳайратомуз аниқликда кузатув ва тадқиқотлар юритиш имконига эга бўлди.

Аёнки, Мирзо Улуғбекнинг шоҳ асарини — «Зижи Жадиди Қўрагоний». «Қўрагоний» сўзи Амир Темурга нисбатан қўлланган, китобнинг ўзи эса ул зотга бағишланган, десак, адашмаймиз (гарчи Мирзо Улуғбекнинг ўзи ҳам «қўрагон», яъни «хоннинг куёви» унвонига эга бўлган эса-да).

1994 йилда Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан, ҳукумат дастурига мувофиқ, бир тарихий тадбир амалга оширилди. Буюк мунажжимнинг «Зижи Жадиди Қўрагоний» асари рус тилида нашр этилди. Таажжуб ва таҳаййурким, бу иш илк бор амалга оширилди. Таржимон — таниқли шарқшунос Ашраф Аҳмад сўзбошисини ўқир экансиз, «Зиж» тақдири унинг муаллифи тақдиридан омадлироқ бўлганига, китоб Марказий Осиёдаги алғов-далғов замонларда ғойиб бўлмаганига, лоқайд ҳукмдорлар даврида кўмилиб кетма-

ганига шукроналар айтасиз. XV асрда битилган бу асар XX аср фани кашфиётларига ҳамоҳанг. Аммо, бугунги кунга қадар уни ҳеч ким тўлиқ нашр қила олмаган. Асарнинг назарий қисми гоят мукамал ёзилганки, уни тегран тушуниб етгучи мутахассис шу чоққача топилмаган бўлиши ҳам мумкин. Матбаачилик ривожлангани, асардаги бой илмий материалга эҳтиёж катта бўлганига қарамай, ундан фақат парчаларгина нашр этилган. Шу боис «Зиж»нинг тўлиқ нашр қилиниши Ватанимиз шарқшунослигининг улкан ютуғидир.

Маълумки, Мирзо Улуғбек «Зиж»нинг илмий аҳамиятини унинг замондошлари юксак қадрлаган. Оврупо олимлари ҳам асарни эътироф этган. Ян Гавелийнинг 1690 йилда босмадан чиқарилган юлдузлар атласида эълон қилинган расмда олти машҳур фалакиётчининг сиймоси акс этирилган, Мирзо Улуғбек астрономия маъбудасининг унг ёнида тасвирланган.

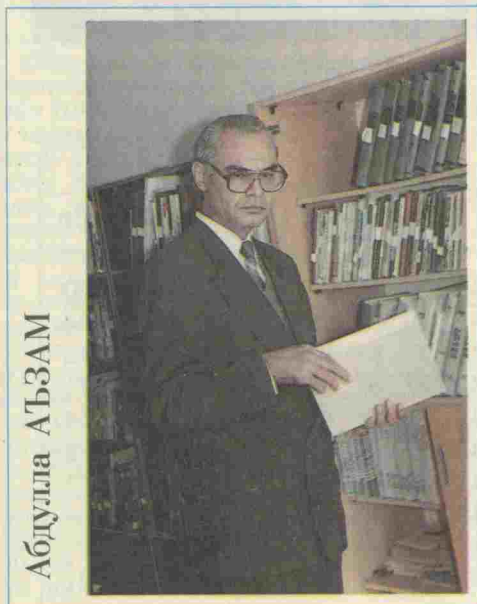
Бугун мунажжим бобомиз номи дунёдаги ҳар бир зиёли инсонга маълум. Лекин улар буюк алломани «Зиж»нинг тўлиқ матнини ўқимасдан, ҳатто қўлга олмасдан, атиги унинг парчаларини мутулаа қилибгина та-

ниган, холос. Бундай юзаки танишув Мирзо Улуғбек ҳақида тор фикрлашга сабаб бўлган. Масалан, бундан ўн йилча муқаддам чоп этилган «Развитие астрономии в СССР за 50 лет» китобининг «Астрономия тарихи бўйича тадқиқотлар» бобида бундай дейилади: «...Ниҳоят, XV асрда Самарқандда астрономия гуллаб-яшнади. Бу ерда Улуғбек раҳбарлиги остида атоқли астрономлар юлдузлар каталогини яратиш устида ишладилар». Ҳолбуки, Улуғбек фақат илм-фан ҳомийси бўлиб қолмаган, ўзи ҳам буюк мунажжим бўлган. Уша давр Самарқанд илмий мактабида фалакиётдан ташқари риёзиёт, ҳандаса ва бошқа фан соҳаларида ҳам кашфиётлар қилинган.

«Зиж Жадиди Қурагоний»да Мирзо Улуғбек юлдузлар жадвалига изоҳ сифатида риёзиёт ва илми нужумга оид фикрларни ҳам баён қилади. Улар гоят қисқа, лўнда, уша давр фан ютуқларининг қаймоғидан иборатки, уни Улуғбек илмий мактаби вакилларида ўзга олимнинг тушуниши мушкул бўлган. Авлодлар бахтига ана шу мактабнинг кенжа намояндалари Абдул-али ибн Ҳусайн ал-Биржандий ва Маҳмуд Мирим Чалабийнинг батафсил шарҳлари бугунги кунгача етиб келган. Ашраф Аҳмад Ал-Биржандий рисоласининг таржимасини «Зиж» нашрига илова қилиб, унинг воситасида Улуғбек қўллаган усулларни ҳозирги фан тилида шарҳлаб беради. Бу «Зиж»нинг мазкур нашри қимматини янада оширган.

Шу ўринда аҳамиятга молик икки далилни қайд этиш лозим. Ириқ фан тарихчиси Г. Матвиевская Ал-Биржандийни «Улуғбек астрономия мактабининг вакили» деб атайди ва у 1525 йилнинг нари-берисида вафот этганини қайд этади. Агар Улуғбек 1449 йилда қатл қилингани, Али Кушчи эса тахминан 1470 йилда Самарқанддан чиқиб, Ҳиротда бир ой қўним топганини эътиборга олсак, Ал-Биржандий бевосита Улуғбекдан таълим олмаган, балки шогирдининг шогирди бўлган, деган хулосага келамиз. Демак, Самарқанд илмий мактаби XV аср ниҳоясигача фаолиятини давом эттирган.

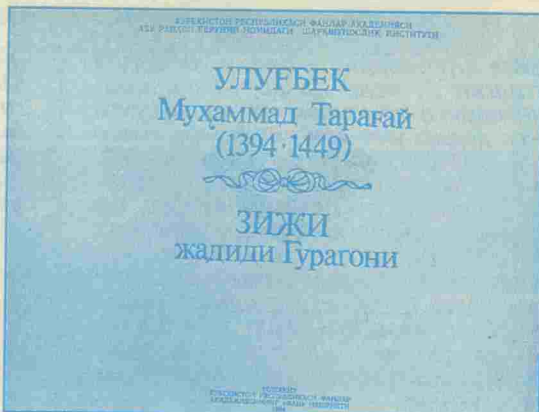
Шунингдек, «Зиж»да 1488 йил 18 июлдаги қуёш тугилишини ал-Биржандий Ҳиротда кузатгани ҳақидаги далил ҳам диққатга сазовордир. Маъ-

Абдулла АЪЗАМ

Астролябия, XVI в. Бронза, МНИИ.

«ЗИЖ» жадваллари аниқлиги
(Тўғри рақамлар тўқ рангда ажратилган)

$\sin 45^\circ = \sqrt{2}/2$ нинг аниқ қиймати: 0,707 106 781 186...;

IBM PC 486 компьютерида: 0,707 106 828 689...;

«Зиж»даги қиймати (60 ли санок системасида):

$$42^\circ 25' 35'' 3''' 53'''' = \frac{42}{60} + \frac{25}{60^2} + \frac{35}{60^3} + \frac{3}{60^4} + \frac{53}{60^5};$$

Шу қиймат ўнли санок системасида: 0,707 106
781 121...;

Синуслар жадвалининг давоми

44					45												
синуслар		тафовутлари			синуслар		тафовутлари										
41	40	46	2	29	0	45	11	28	42	25	35	3	53	0	44	25	20
41	41	31	23	57	0	45	10	42	42	26	19	29	13	0	44	24	34
41	42	16	34	39	0	45	9	56	42	27	3	53	47	0	44	23	48
41	43	1	44	35	0	45	9	11	42	27	48	17	35	0	44	23	1
41	43	46	53	46	0	45	8	25	42	28	42	40	36	0	44	22	14
41	44	32	2	11	0	45	7	39	42	29	17	2	50	0	44	21	28
41	45	17	9	50	0	45	6	54	42	30	1	24	18	0	44	20	41
41	46	2	116	44	0	45	6	8	42	30	45	44	59	0	44	19	54
41	46	47	22	52	0	45	5	22	42	31	30	4	53	0	44	19	7
41	47	32	28	14	0	45	4	36	42	32	14	24	1	0	44	18	21

лумки, бу даврда Хусайн Бойқаро салтанатида тинчлик ва барқарорлик ҳукм сурган, Ҳиротда Алишер Навоий раҳнамолигида адабиёт ва санъат, маданият гуллаб-яшнаган. Бир талай мадрасаларда илоҳий ва ижтимоий фанлардан сабоқ берилган. Лекин ўша замонда Хуросонда аниқ фанлар қай ҳолатда бўлгани ҳақида кам биламиз. Ал-Биржандийдек йирик риёзиётчи ва мунажжимнинг Ҳиротда бўлиши, шубҳасизки, мадрасаларда бу фанлар чуқур ўрганилганидан далолат беради.

Юлдузлар ҳолати ва сайёралар ҳаракатини кузатиш, таҳлил этиш алжабр тенгламаларини гоят аниқ ечишни тақозо қилган. Улуғбекка қадар қўлланган усуллар эса бундай тенгламаларни фақат муайян аниқликда (масалан, вергулдан сўнг 2-3 хонагача) ечишга имкон берган. «Зиж»да ана шу масалага янги ва жуда самарали бўлган кетма-кет яқинлашув усули татбиқ этилган. Бу усулни француз математиги Ш. Пикар 1890 йилда интеграл тенгламаларга қўллаган ва у бугун унинг номи билан боғланади ва математикада кенг ишлатилади. Аслида уни Самарқанд усули дейилса, тарихан ва мантиқан туғрироқ булар эди. Чунки бу усул Мирзо Улуғбекнинг илмий семинарида ихтиро қилинган ва уни алломанинг ўзи, Қозизода Румий, Чалабий, Коший, Ал-Биржандий бир даража синусини ҳисоблаш ва бошқа масалаларда муваффақиятли қўллаган.

«Зиж»да баён қилинган яна бир математик янгилик — сферик координаталар берилган икки нуқта орасидаги бурчак-масофа формуласидир. Бизнингча, бу одатдаги Эвклид масофасидан кейин учрайдиган дастлабки ўлчамдир. Маълумки, мазкур тушунча XIX аср охирида яратилган Риман геометриясининг негизини ташкил этади.

Биз икки математик мисол билан чекландик. Ҳолбуки, «Зиж»да математика ёрдамчи восита бўлиб, назарий фикрларнинг асосий қисми сферик тригонометрия ва астрономияга оиддир. Улуғбекнинг бу борадаги хизматларини ўрганиш — фанимизнинг келажак вазибаларидан биридир.

«Зижи Жадиди Қурагоний»ни машҳури жаҳон қилган ва буюк кашфиётлардан бирига айлантирган нарсаси, шубҳасиз, унда тартиб берилган жадваллардир. Асарнинг биринчи китоби («Эраларни аниқлаш ҳақида») турли халқлар тақвимларининг қиёсий таҳлилига бағишланган бўлиб, унда ўн еттита жадвал мавжуд. Математика ва назарий астрономияга оид иккинчи китобда тўртта тригонометрия функциялари жадвали, эллик еттита астрономия жадвали ҳамда Ер қуррасидаги 229 шаҳарнинг координаталаридан иборат жуғрофий жадвал акс эттирилган.

Учинчи китобдан ҳануз амалий аҳамиятини йўқотмаган, сайёраларнинг ҳаракати ва 1018 юлдузнинг ҳолатини белгилаб берадиган 100 жадвал ўрин олган.

«Зиж»нинг тўртинчи китоби илми нўжумга (астрология) оид бўлиб, уни Ашраф Аҳмад алоҳида китоб ҳолида ўзбек тилида нашр эттирди. Мазкур китобда ўн еттита жадвал мавжуд. Чамаси, Мирзо Улуғбек бу китобни аъёналарга амал қилиб «Зиж»га киритган. Алломанинг ўзи юлдузлар воситасида фол очишга (астрологияга) танқидий кўз билан қараган бўлса керак. Ҳарқалай, бу китобда соф астрономия нуқтаи назаридан ҳам қimmat қасб этувчи жадваллар қайд қилинади.

Хуллас, «Зижи Жадиди Қурагоний»да жами икки юзга яқин жадвал мавжуд. Бу асар аслида жадваллар жадвали, қомусий китоб, фан тарихидаги энг фундаментал рисоалардан биридир.

ИНСОН

...Ўзбек
аёллари сарвиқад
ва хушрӯйдир... Улар
совут кийиб, камар боғлаб
эрлари билан енма-ён жангла
кыради; тинмоқоға, йирик-йирик
кўзлари жон олғувендир — қа
димий йилномалар шундай дало
лат беради. Бухорони ҳам айнан
шу боис таърифлу тавсиф этадилар...
...Не бахтки, Оврупо бу хушкелбат
инсонлар макон тугган Заминдан
унга узок тушмаган экан... Дину
санъат, илму фан — маданияти
мизини бор-йўқ бисоти, бизини
бутун шамалат рухимиз — биз
улардан кўп еки оғ самара кўр
ган-кўрмаганимиздан қатъи
назар — баргаси ажойиб
тарзда тақомилла етган
ана шу халқлардан
келиан тўхсрадир.
Инсони

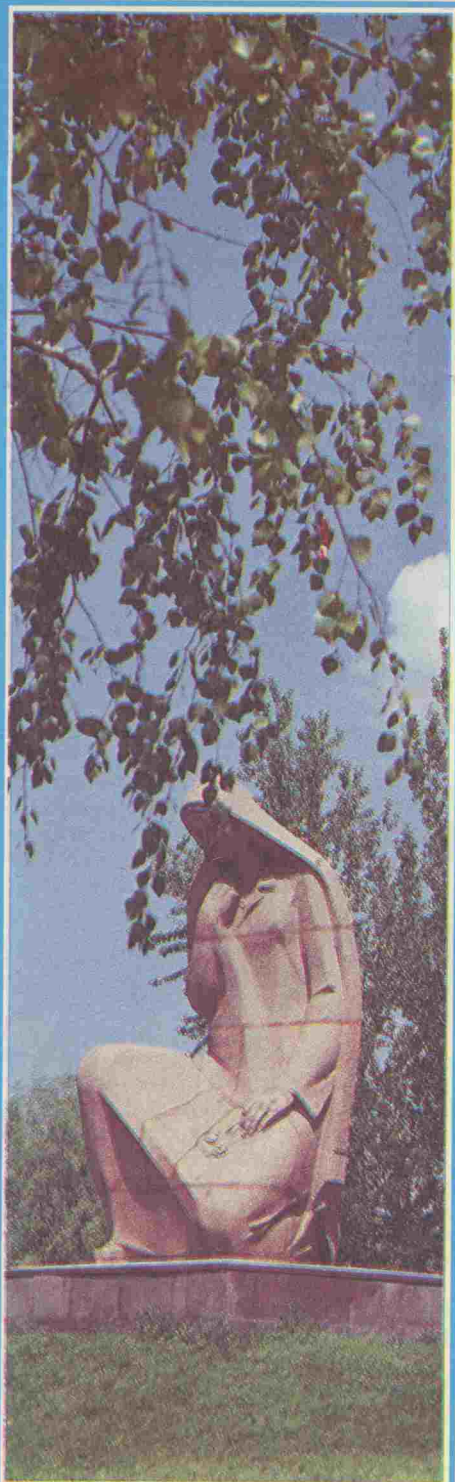
ИНСОН

ЎЗУҲТ,

яшми безалми
ва камол топтири-
ши лозим бўлган қад-
риятлар худди шу мамла-
катларда кашф этилди ва си-
наб кўрилди. Агарда тақдир
азалини топ-тоза нафаси бу рух
улларидан биз сафи хуш бўй та-
ратмаса, агарда ушбу халқларнинг
ям-яшил нодалари бизнинг тарва-
қайлаб кетган бутлоқларимизга
пайванд этилмаса ва йиллар келиши
билан улар насл дарахтимиз
танасини яшнаптиб юбормаса эди,
Обрупонинг шимлий халқлари
ханузгача ёввойи бўлиб қолаверар-
ди.

**Олмон мутафаккири
Йоханн Ҳотфрид Ҳардер-
нинг «Инсоният тарихи
фалсафасига оид
ғоялар» китоби-
дан**

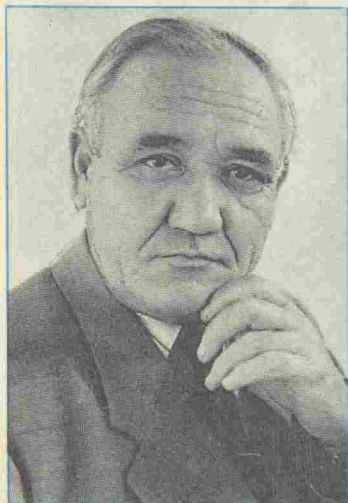
ЎЗУҲТ

Ватанимиз мустақиллигининг маънавий меваларидан бири — бой тарихимизни қайта ўқиш ва қайта баҳолаш, йирик тарихий воқеа ва буюк тарихий шахсларга холис ёндашиш имкониятининг пайдо бўлганидир. Бу неъмат қадрини бир асрдан зиёд вақт ўтмиш ҳақида ҳақиқатни айтиш, улуғ аждодлар номини тилга олиш имкониятидан маҳрум этилган халқ жуда яхши тушунади.

Сир эмас, адабиётни коммунистик фирқа маддоҳига ва малайига айлантиришнинг қулай усули бўлган социалистик реализм методи санъатни бўғиб, уни темир қолипга ёки «Афандининг тоғораси»га солиб қўйган эди. Шу қолипга сизмаган ҳодиса ёки шахс мафкура, демакки, адабиётга ҳам ёт-бегона деб эълон қилинар ва у фақат қора рангларда тасвирланиши шарт эди. Худди ана шундай сиёсат доғмалари адабиётимизда сиймоси яратилган тарихий шахслар руҳини, айниқса, кўп камситди.

Акрам КАТТАБЕКОВ

ТАРИХИЙ
ҲАҚИҚАТ
ВА БАДИИЙ
МАЛҚИҲ

Шукрки, бугун тарихга ва буюк аждодларга муносабат батамом ўзгарди, улар ҳақида кўндан-кўп асарлар чоп этила бошлади. Шу боис, буюк шахслар фаолиятининг нафақат тарих илмидаги, балки бадий адабиётдаги талқинини ҳам бир сидра кўздан кечириш ва қайта баҳолаш зарурати туғилмоқда. Модомики, шундай муддаода тарихий шахслар образини диққат назаридан ўтказадиган бўлсак, бир талай бадий кашфиёт ва ютуқлар билан бирга, турли сабаблар билан йўл қўйилган жиддий нуқсонлар ҳам яққол кўзга ташланади. Умумлаштириб айтиш керакки, бундай нуқсонлар асосан қуйидаги икки сабаб ва икки кўриниш асосида содир бўлган:

— тарихий шахс ҳақида илмий-бадий концепциянинг, яъни нуқтаи назарнинг норасолиги ва унинг ҳақиқат эмас, мафкура талабларига мосланиши оқибатида туғилган қўпол хатолар;

— тарихий фактлар тўғри, ният яхши бўлишига қарамай, уларни бадий талқин этиш маҳоратининг заифлиги туфайли пайдо бўлган нуқсонлар.

Ёзувчининг шахс ҳақидаги концепцияси, баҳо мезони асар ёзилгунга қадар шаклланади ва романнинг барча таркибий булакларини, шунингдек, материал саралаш, ёндашиш, талқин этиш тамойилларини ҳам белгилаб беради.

Айтайлик, Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» трилогия-

сида ёзувчининг Амир Темур шахси ва фаолиятига ёндашиш усули, баҳо мезони рус тарихчиларининг илмий асарларида Соҳибқиронга бўлган муносабат асосида, ҳали асар ёзишга киришилган вақтдаёқ, тўлиқ шаклланган эди. Бу хулосанинг моҳияти Амир Темурни босқинчи, қонхўр ва реакцион шахс деб ноўрин қоралашдан иборат эди. Шунинг учун жаҳонгирнинг кўп қиррали ва зиддиятли ҳаётидан, табиийки, фақат ана шу бош ниятга хизмат қиладиган воқеалар териб, саралаб олинган.

Оддийгина бир мисол. Халқ ичида қадимдан Амир Темур ва шоир Ҳофиз Шерозий ҳақида бир латифа юрган. Унда айтилишича,

Турон султони Ҳофизни саройга чақиртириб: «Мен Самарқанду Бухорони гулла-тиш учун умримни сарфладим, сен нега уларни ёрингнинг бир дона қора холига алмаштириб юборяпсан?» деб дўқ қилган. Ҳофиз жулдур кийимларига ишора этиб: «Кўряпсизми, ҳазратим, саҳийлигим туфайли мен қай аҳволга тушдим», деб жавоб берибди. Мана шу латифа Сергей Бородин романига тарихий воқеа тариқасида киритилади. Мақсад — кўрдингизми, Амир Темур шеърдаги оддий сўз ўйинини ҳам тушунмайдиган жоҳил инсон эди, деган фикрни илгари суриш. Ёки романдаги бир ўринда Назар исмли рус хизматкори гуржи қул билан суҳбатда «Темур рус князларидан тепки еб, Москвадан орқасига қарамай қочди», деган гапни айтади. Ваҳоланки, ул зот ўша пайтдаги қашшоқ Русга кирмай ва рус князлари билан тўқнашмай ортга қайтгани туфайли Москва «Худонинг паноҳидаги шаҳар» сифатида Руснинг янги марказига айланган. Бу ҳақда рус тарихчиси Карамзиннинг «Россия давлати тарихи» китобида аниқ-равшан ёзиб қўйилган.

Буюк Соҳибқироннинг улкан империяни бошқаришдаги салоҳияти ва ўтказган ислоҳотлари, илм-фан, ободончилик йўлидаги саъй-ҳаракатлари ва умуман, ул зот табиатида хос барча олижаноб фазилатлар атайлаб қаламга олинмагани Сергей Бородиннинг нияти холис бўлмаганини кўрсатиб турибди.

Умуман олганда, Амир Темур, холис ёритилиш нуқтаи назаридан, совет адабиётида энг «омадсиз» қаҳрамон эди. Ғарбий Оврупо адабиётида ўнлаб асарларга ижобий қаҳрамон бўлган жаҳонгир ҳақида она юртида тўғри сўзни айта оладиган одам топилмади. Унинг шахси қисман ёритилган асарларда ҳам бу зот «калтак»дан қутулмади.

Мақсуд Шайхзоданинг ўзбек адабиёти хазинасидан жой олган «Мирзо Улуғбек» фожиасида бир-икки ўринда буюк мунажжимнинг бобоси Амир Темур ҳам тилга олинади. Дастлаб ул зот Мирзо Улуғбекнинг Пири Зиндоний билан мулоқотида ёд этилса, кейинроқ олим бобоси қабрига мадад истаб борганида саҳнада Амир Темурнинг арвоҳи намоён бўлади.

Маълумки, Пири Зиндоний, гарчи бир-икки бор кўришиб ўтадиган образ бўлса-да, катта гоёвий юк ташийди. Муаллифнинг Мирзо Улуғбек ва Амир Темур ҳақидаги нуқтаи назари шу қаҳрамон воситасида юзага чиқади. Хусусан, у Мирзо Улуғбек билан баҳсга киришар экан, Амир Темур ҳақида бундай фикр билдиради:

Пири Зиндоний:

*Ҳа, Темурбек кўп азамат жаҳонгир эди.
Аммо, менинг назаримда, у — қон тангриси.*

Улуғбек:

Темурбекка, бу гаразнинг боиси нима?

Пири Зиндоний:

*Самарқанддан ҳайдаб мўғул золимларини,
Сарбадорлар қўлга олди ҳокимиятни...
Аммо, амир Соҳибқирон — ишгир жаҳонгир,
Қалъаларни қақшатгувчи қўрқмас саркарда,
Очиқ жангда бас келолмай сарбадорларга,
Кониғилдан чақиртириб, найранглик қилиб,
Бошлиқларин суйдирган ё осдирган дорга...
Энди айтинг инсоф билан, Мирзо Улуғбек,
Нечук бўлмай бобонгизга ўзим даъвогар?*

Аммо тарихий фактлар Пири Зиндоний тилидан айтилган гапларнинг аксини — Амир Темурнинг сарбадорлар билан келишиш нияти бўлганини, қирғинбаротни эса султон Хусайн уюштирганини, Соҳибқирон фожиа устига келиб қолиб, исёнчилар бошлиқларидан бирининг жонини сақлаб қолганини кўрсатади.

Драмада Амир Темур арвоҳи тилидан Мирзо Улуғбекка айтилган сўзларда ҳам жаҳонгир ҳақидаги ҳукмрон нотўғри қараш янада ойдинлашади. Унда Амир Темур ўз-ўзига бундай баҳо беради:

Амир Темур арвоҳи:

*...Инсоният тарихининг қалами — шамшир,
Унинг учи қонли бўлса, ўхшайди тасвир.
Қилич билан қурган эдим салтанатимни,
Қилич билан ёзган эдим васиятимни.
Умр вафо қилганида яна беш-ўн йил,
Мен утмаган дарё қолмас эди, бил!
Оҳ, ур-урнинг, қилич чоғиб ёвни қувмоқнинг,
Кўз ёшларда қиличларнинг қонин ювмоқнинг,
Кимки сенга бош эгмаса, бошин узмоқнинг,
Каллалардан фалақасо минор тузмоқнинг.
Лаззатини унутмайман қиёматгача!..*

Сирасини айтганда, Мақсуд Шайхзодани тарихни билмасликда, жумладан, Амир Темур шахсини яхши тушунмаганликда айблаш инсофсизлик бўлур эди. Хўш, шундай экан, шоир нима сабабдан тарихни акс эттиришда ноҳолис йўл тутди?

Бу ҳолнинг икки сабаби бўлиши мумкин. Биринчиси — Амир Темур ҳақида 60-йиллар мафкурасида ҳукм сурган фикр-хулосанинг таъсири ва унга қарши бормаслик. Иккинчиси — Мирзо Улуғбекни ижобий шахс сифатида кўрсатиш

учун уни «қонхўр» бобосидан «ажратиб олиш» ва мана, у бобосига ўхшаган қонхўр эмас эди, деган фикрни таъкидлаш. Эсланг: «Томиримда гарчи юрар Темурнинг қони, Аммо менда Темурбекнинг шаддодлиги йуқ!»

Социалистик реализм методининг «ҳаётни инқилобий тараққиётда кўрсатиш», жамият тарихини «синфий кучлар кураши тарзида акс эттириш» каби талаблари ижобий қаҳрамон ёнида албатта бирон салбий шахс бўлиши ва улар кўчқорлардек олишишини шарт қилиб қўяр эди. Тарихий асарда қора кучлар, асосан, подшоҳлар, хонлар, бойлар қиёфасида акс этган. Шоҳми, султонми, бекми, мулкдорми, бас, у — жоҳил, у — золим, у — қонхўр, у — тараққиётнинг кушандаси, ижобий қаҳрамонларнинг ашаддий душмани! Акс ҳолда, тарихий ҳақиқатни ойнадек билатуриб, оқибатли дўст ва қадрдонлар — Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоийни шу қадар бошма-бош «тўқиштириш» шартмиди? Бу жиҳатдан катта истеъдод билан ёзилган «Алишер Навоий» драмасынинг илк вариантдаги охириги сахна диққатга сазовордир. Худди шу сахнада Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий тили билан керакли «баҳо»сини олади: «Сиз халқ бошига не кулфатлар солмадингиз? Маждиддинларнинг сўзига кириб, мамлакатда адолат эмас, зулмни кучайтирдингиз. Давлатимизни ҳалокат соҳилига келтирдингиз... Ўз кўли билан ўз набирасини ўлдирган, кеча-кундуз кайфу сафодан бош кўтармаган, тўйда ҳам, азада ҳам тўхтовсиз ичадиган Ҳусайн Бойқаро энди салтанатимизни ҳалокатдан сақлаб қолишга қодир эмас!»

Албатта, шоир ва ҳукмдор қарашларида ўзига хослик, айрим масалаларда

ҳатто зиддият ҳам ҳукм сурган бўлиши мумкин. Аммо бир-бировни бу каби ҳақорат қилиш нақадар шубҳали туюлади. Алишер Навоийни саройдан четлатиб, сургун этган ҳам, мамлакатни жар ёқасига келтирган ҳам, ҳатто шоирнинг Гули исмли қизга уйланишига монелик қилган ҳам бадкирдор Ҳусайндир! Нега? Чунки у — султон, султон эса яхши бўлиши мумкин эмас!

Аммо тарихий ҳужжатлар бу икки зот ўртасидаги муносабат умрбод ҳурмат-эҳтиром ва

самимият асосида кечганидан далолат беради. Умуман олганда, бу икки инсонни бир-бирисиз тасаввур этиш қийин. Ҳусайн Бойқаронинг қирқ йил тахт тебратиб мамлакатда нисбий тинчлик ва барқарорлик ўрнатишида Алишер Навоийдек донишманд алломанинг ўрни беқиёс катта бўлган. Алишер Навоийнинг буюк шоир бўлиб етишишида Султон Ҳусайннинг таъсири ва ёрдамани ҳам инкор этиб бўлмайди. Шу боис, шоир ҳаётининг сўнгги йилларида ёзган асарларида Бойқаро номини ҳурмат билан тилга олади. Шундай экан, бу икки сиймони сунъий тўқнаштириш, бирини эъзозлаш учун иккичисини пастга уриш шартмиди?

Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романида Бобур ва Шайбонийхон образлари талқинида ҳам худди шундай нуқсон кўзга ташланади. Бош қаҳрамон Мирзо Бобурнинг шахси ва хатти-ҳаракатини ижобий баҳолаш учун Муҳаммад Шайбонийхон фаолиятига бир ёқлама ёндашилади. Бобур не қадар инсонпарвар, одил ва нозиктаъб бўлса, Шайбоний шу даражада золим, босқинчи, жоҳил, маънавий бузуқ қилиб тасвирланади. Аслида эса Шайбонийхоннинг ҳам туркий

халқлар тарихида ўзига хос ўрни бор. Ундаги муайян ижобий хислатлар, афсуски, эътибордан четда қолган.

Тўғри, Бобур Мирзо ва Шайбонийхон — ўзаро рақиб. Аммо бу — турфа қарашлар, гоёлар зиддиятига асосланган рақиблик эмас. Аслида иккаласининг ҳам интилишлари бир-биридан кескин фарқ қилмайди, иккала томон ҳам моҳият эътибори билан тахт учун курашмоқда. Шу боис, ёзувчи холис туриб, тарозининг икки палласига ҳам бирдай тош қўйганида адолатли иш бўлар эди. Дафъатан, романда Шайбонийхоннинг маънавий бузуқлигига далил бўлувчи кирдикорлари билан бирга, унинг марказлашган ўзбек давлати тузишдаги айрим хизматларига ҳам ишора этилганида ҳақиқат тўлиқроқ намоён бўлармиди, деган ҳаёлга борасиз.

Ёзувчи Одил Ёқубовнинг «Кўҳна дунё» романида буй кўрсатган камчиликка ҳам эътиборингизни тортайлик. Ибн Синони улуғлаш учун албатта Маҳмуд Газнавийни ёмонотлик қилиш керакмиди?!

Султон умрининг сўнгги йилларида оғир дардга чалиниб, Ибн Синони топтириб келишни буюргани, ҳақимнинг суратини қўйнига солиб олган айғоқчилар турли мамлакатлардан уни излагани — тарихий ҳақиқат. Улар кўнгилда шубҳа уйғотмайди. Аммо, Газнавий Ибн Файсал берган «дори»лардан ақлини йўқотиб, чин ва ёлғон Ибн Синонинг фарқига бормай қолиши ҳамда асл Ибн Синони «сен фирибгарсан» деб саройдан қувиб чиқаришига ақл бовар қилмайди. Дунёнинг ярмини қиличи забтига бўйсундириб, 40 йил тахт тебратган, саройга олиму фозилларни тўплаб, илми ҳикма (академия) ташкил этган Маҳмуд Газнавийдек доно ҳукмдорни шунчалик гўл эди деб китобхонни ишонтириб бўлармикан?

Яна шу муаллифнинг «Улуғбек хазинаси» романи ва айниқса, 60-йилларда суратга олинган «Улуғбек юлдузи» кинофильмида Хожа Аҳрор шахсининг сунъий равишда Мирзо Улуғбекка зид қўйилиши-чи? Кинофильмда Хожа Аҳрор султонга қарши очиқ ҳужумга ўтиб, у билан кескин мунозаралар қилади, ҳатто олимнинг ўлдирилишида ҳам бош айбдор сифатида талқин этилади. Ваҳоланки, Хожа Аҳрори Валий Улуғбек билан мутлақо юзма-юз бўлмаган, Самарқандга фақат бир марта — 18 ёшида дарвешлар гуруҳида борган, қолган умри фақат Тошкентда ўтган.

Адабиётшунос Иззат Султоннинг «Навоийнинг қалб дафтари» китобида Хожа Аҳрор шароит оғирлашгани сабабли Али Қушчига Самарқанддан Истанбулга ўтишига ёрдам бериш, кейин эса унинг оиласини ҳам жўнатиб юбориш ҳақида ёрдам сураб Алишер Навоийга мурожаат қилгани ҳақида маълумот берилади. Шунинг ўзиёқ Хожа Аҳрордек улуғ шайхнинг илму фан ва олимларга бўлган муносабатини равшан акс эттирмайдими?

Тилга олинган асарлар аллақачон ўзбек адабиётининг бебаҳо хазинасидан жой олган. Бизнинг фикрларимиз уларнинг умумий бадиий даражасига тааллуқли эмас. Қайд этилган нуқсон ва бирёқламаликларга асос яратган бош айбдор — шу асарлар ёзилган давр, унинг ҳукмрон мафкураси, тарихий-бадиий асарлар олдига қўйилган темир қонунлар, кўрсатмалар, тазйиқлардир. Бу хатолар — замон хатолари, ҳаммамиз мажбур бўлиб йўл қўйган хатолардир. Аммо энди уларни тўғри баҳолаш ва тузатиш имконини берадиган давр келибдими, тузатилик. Токи бу ажойиб асарлар келажак авлодларнинг ҳам мулки бўлиб қолсин.

ТАҶ

Жонланди, яшарди, кўкарди қарашим,
Ўзимда бир турли эркинлик сезаман.
Кўнглимда қолмади шу топда ғам-ғашим,
Умиднинг ипакли қилини чўзаман.

Шу чоғда, шу боғда ҳар нарса юмшоқдир,
Ҳар нарса кўкарган, ҳар нарса яшнайдир.
Шу боғда, шу чоқда ҳар нарса оппоқдир,
Қуёш-да нурина ҳовучлаб ташлайдир.

Ариқда сувларнинг ўйноқи кўшиғи
Шохларда ухлаган барглари уйғотди.
Айниқса, шамолнинг у юмшоқ шўхлиғи
Шохларда барглари титратди, ўйнатди.

Қип-қизил қанотли капалак йўлида
Учратди чиройли чизанак қизини.
Капалак тикилгач, у қизча кўлида
Ушлаган япроқ-ла беркитди юзини.

Олтинли кўнғизни болалар ушлашиб,
Ип билан кўкларга учириб ўйнайлар.
Қулликни севмаган йўқсилни кучлашиб,
Нимага ўзининг эркига қўймайлар?

Лабларим шу тунда чанқаган, қизарган:
Кавсарнинг сувидан шароблар истамас.
Фаришта қилиқли малика қизлардан
Чанқовни босғувчи бир ўпич сўрамас.

Кўклардан малаклар қиз бўлиб тушсалар,
Яна мен ўтларни қўйнимга қўймайман.
Қўйнимга тўлсалар, қўйнимдан тошсалар
Гулларнинг ҳидлари... мен сира тўймайман!

Ўпмайман шу чоғда фаришта — малакни,
Ўпаман бутоқда титраган бир барғни...

Хуршид ДҶОСТМУҲАММАД

НАЖОМ НАСРОРАТДАМИ

Э...

МУҲАББАТДА!

Умр — синов. Синов кучалари ноте-кис. Ноаён. Улар одамни гоҳ фароғат боғларининг нашъу намосига туйдиради, гоҳ уқубат саҳросида сарсону саргардон қилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам инсоннинг сабри, нафси, тоқати имтиҳондан утади.

Жонзот борки, яхшироқ ва осонроқ яшаш илинжида нафас олади. Ҳайвоннинг ҳайвонлиги ниманинг эвазига нафсини қондираётганини уйламаслиги, бу ҳақда мулоҳаза юрита олмаслиги билан белгиланади. Йиртқичлик ақидаси — на туғишганини билиш, на қавмининг, на узганинг ҳақини тушуниш; улжа олинса, қулга киритилса, ғажилса бас!

Бундай майл моҳиятан инсон учун ҳам бегона эмас. У ҳам тирик жон. У ҳам ўзи, оиласи туқроқ, фаровонроқ яшашини кузлаб тиним билмайди. Ўзини утга, чуққа уради. Ҳаловат илинжида ҳаловатидан кечади. Фақат у ана шу фароғатни, ҳаловату маъмурчиликни нималарнинг, кимларнинг эвазига топаётганига кура ҳайвондан ва ҳатто бошқа одамлардан ажралиб туради.

«Ҳалол» ва «ҳаром» тушунчаси айни шу майллар асосида шаклланган бўлса ажаб эмас.

Жон сақлаш майли — инстинкти ихтиёрдан ташқаридаги табиий ҳодиса. Жон сақлашга уриниш — ҳалол. Бироқ, жонни ҳар нарсадан воз кечиш эвазига сақлаш ҳалолми ёки ҳаромми? Ҳалолни ҳаром билан асраш ҳалолми?..

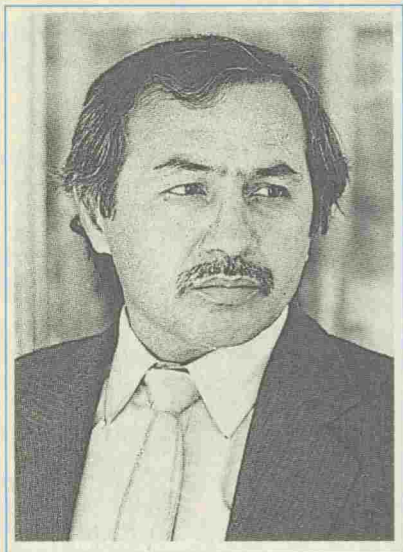
Ҳаётда учрайдиган жуда кўп катта-кичик номаъқулчиликлар муҳтожлик вазидан хаспушланади. Энг тубан жиноятга қул урган кимсалар ҳам уларини оқловчи далиллар топади. Аслида эса...

Қадимий Киото шаҳрининг қуҳна Расёмон дарвозаси бир маромда ёғатган ёмғир остида шумшайиб турибди. Бошдан-оёқ шилта-шалаббоси чиққан хизмаккор йигит совуқдан жунжикиб, дарвоза минорасидан паноҳ топиш илинжида қунишиб, дийдираб утирибди.

Яқин-яқингача Расёмон дарвозаси шаҳарнинг энг гавжум қадамжоларидан эди. Шаҳар худонинг газабига учради: дам зилзила, дам бурун кентни вайрон қилди, устма-уст ут тушди. Қаҳатчилик авжига минди. Юртга қирон келди. Турмуш издан чиқди.

Улкан истеъдод соҳиблари — япон Акутагава Ёноскэ (1892-1927 йилларда яшаган) ва ўзбек Гафур Гулом қаламига мансуб икки ҳикояда айни шу ҳусусда қизгин баҳс боради.

Буларнинг бари одамлар руҳиятига таъсир курсатди. Жумладан, муқаддас тушунчалар завол топди. Эзгу туйғулар дарди-

сар бўлди. Виждон, диёнат топалди. Оғир кунларда жон сақлаб қолиш бош маслакка айланди. Одамлар фақат жон сақлаш ташвишига андармон бўлган чоғда Расёмоннинг муқаддаслигидан асар қолмади — муътабар қадамжо ташландиқ масканга айланди.

...Хизматкор йигит урнидан қузгалди, зинадан бир-бир босиб юқорига қутарилди. Дарвоза ортидаги майдонча усти очиқ яланг лаҳалга айланган: кучакуйда улган-нетганлар, дафн этишга қурби етмаган оилаларда баъдаликни бажо келтирганлар жасадини шу очиқ мазорга келтириб ташлаш одат тусига кирди. Тунда тулки ва бўрсиқлар изгишининг, кундуз қарға-қузгунлар айланишининг боиси шу.

Бу зимистон, бу совуқ, бу очлик-муҳтожлик Хизматкор йигитнинг иродасини синдириб, уни тинимсиз бир кучага ундамоқда. Хизматкор эса зур бериб оёғини тираб туриб олди: жон сақлашнинг яккаю ягона чораси угрилиқ кучасига йулаш эмас, йуқ, йуқ, йуқ! Ундан кура очликдан, совуқдан шу ерда жон таслим қилгани афзал. Жон таслим қилгунича очликка, совуққа чидайди, сунг жасадини мурдалар айқаш-уйқаш бўлиб ётган манави майдончага туртиб юборадилар...

Хизматкор йигит аҳдидан қайтмаслик қасдида чунқайиб утираверди ва

туйқус... мурдалар орасида аллақандай қора қулага тимирскиланаётганига назари тушди. Назари тушдию хаёлига тиргалган машбум уйнинг даҳшатидан азбаройи ирғиб турди. Диққат билан тикилди. Кузлари алдамаётган эди уни: «Кампир машбала таёғини ерга суқиб қуйди-да, қулларини мурданинг бошига узатди ва, худди боласининг битини боқаётган она маймунга ухшаб, узун-узун соч толаларини битталаб юлқишга киришди.

Кампир соч толасини юлгани сайин Хизматкорнинг вужудини қоплаган қурқув тарқалаверди. Шунинг баробарида унда кампирга нисбатан шафқатсиз нафрат туғила бошлади».

Хизматкор йигит ҳозиргина миясига тиргалаётган «Жон сақлашнинг бирдан-бир чораси угрилиқ» деган уйдан зур базур халос бўлган, шундай хаёлга боргани учуноқ узидан нафратланган эди. Ботинидаги нафратга лойиқ майлни енган жойида энди зоҳирда — куз унгида кечаётган манзара уни яна нафрат алангасига итқиқмоқда. Зеро, у «Тухта! Нима қилияпсан?!» деб ҳайқирганича кампирнинг устига ташланди. Узини йуқотиб қуйган кампир саросимада оёғи остида айқаш-уйқаш ётган жасалларга қоқила-суқила қоча бошлади. Хизматкор кампирнинг йулини тусди ва у билан олиша кетди. Зум утмай масала бирёқлик бўлди: Хизматкор йигит кампирнинг қулини орқасига қайириб тепасидан босиб тушди.

Одамлар орасидаги муносабат нафрат измига тушган тақдирда бундайин жирканч манзара оддий ҳолга айланади. Бироқ... Хизматкордаги баттол нафрат кампирдаги ёвузликдан ут олди. Бинобарин, у айбни узидан эмас, кампирдан, кенгроқ олинса, ҳолатдан изламоқда. Уз навбатида кампирнинг ҳам даъво-си «старли»: у узининг гуноҳга ботаётганини тан олмаяпти, чунки шундай қилмаса, очидан...

Очлик ва муҳтожликнинг миллати йуқ. Йуқчилик важдан талончилик, қаллоблик, босқинчилик, қотилликка қул уриб, нажот излашдан енгилроқ чора топилмас. Бироқ...

Саксондан ошган носкаш Қора буви турт етимчани бағрига олиб кир шолча устида ётибди. Уйқу қаёқда! «Тириклик тошдан қаттиқ, туянинг кузидай нон анқога шапи» бир замонда кузга уйқу ке-

лармиди! Олти ой утибдики, кампир мижжа қоқмайди. Турт етимнинг эртасини уйлаб уйга етолмайди.

Кампир не хаёл уммонида-ю, том оша уйга угри оралабди!

Замоннинг қаттиқлиги кампирнинг кунгида нафрат уйғотиб улгурмаган, кампир — сабр одами, унинг кучи хаёл суришга етади, холос. Хаёдан илинж излайди, яъни у: «Шу етимларнинг ҳам пешонасига ёзгани бордир», дея тасалли топади. Тасалли ва таскин билан яшайди. Таскин, тасалли ва умид нажот истовчи кунгил қатигади инсонийлик чуғини сундирмайди, балки нафратни чекинтиради. Бундай ҳолатдаги одам нафратнинг измига тушмайди. Акс ҳолда у томда қораси кўринган угрига нисбатан ҳам нафрат дуркаши жуда-жуда табиий эди. Бинобарин, кампирнинг биринчи сузидаёқ нафрат эмас, муҳаббат устунлик қилади. «Войдо-од, мусулмонлар! Уйимга угри тушди!» дея жар солмайди, лоақал: «Угри, ҳой угри», деймайди кампир, балки: «Угригина болам, ҳой угригина болам», деб оғзидан бол томади.

Угригина бола «Расёмон дарвозаси»даги Хизматкор йигит сингари чуқур мулоҳазаларга бормади. Тирикчилик илинжида тунда овга чиқади, холос. Унда ҳам замоннинг қаттиқлигига нисбатан нафрат, исён куз очган эмас. Яъни у ҳолатни, даврни қора курсига утқазиб, унинг устидан нафратомуз ҳукм уқимайди, балки шундай қаттиқ замонда чора излайди. Айбни Қора бувида деб билмайди. Шу боис у нафрат измига тушмаган; нафратдан йироқ икки инсон тўқнашувни том маънодаги (ёхуд япон адиби яратган бадиий ҳақиқатда булгани каби) аёвсиз тўқнашувга, олишувга айланмайди.

Фафур Фулом — кулгили ҳолатларни буртириб тасвирлаш устаси. Шу маънода унинг сўз юритилаётган ҳикояси беихтиёр машҳур америка ёзувчиси О'Генрининг «Туташ қалблар» ҳикояси сюжетини ёдга солади. Америка адибининг ҳикояси тасодиф асосига қурилган, яъни бод касаллигидан азоб чекаётган угри бостириб кирган хонадон соҳиби ҳам айна шу хасталик билан оғриб ётган бўлади. Ухшаш хасталик азоби уларни бирлаштиради. Ҳикоя вазиятнинг, ҳолатнинг фавқулодда кулгиллиги асосига қурилган. «Менинг утриги-

на болам»да эса бегараз киноялар, енгил табассум уйғотувчи деталлар тасвирнинг моҳиятини эмас, контраст сифатида иккинчи қатламни ташкил этади. Мазкур услуб турмуш машаққати қисувга олган икки инсон уртасидаги улуг инсоний муносабатни жиддий қўламада улуглашга монелик кўрсатмаган. Чунончи, утригина бола «устидagi тунини турмушда бўғотнинг устига ёстиқ қилиб қўйиб» ёнбошлаши бир оз кулгили туюлса-да, икки уртада самимий дардлашув кечади.

Ҳасрат одамларни бирлаштиради, ҳасратлашиш чоғида дардлашувчи қалблар ҳар қачонгидан яқинлашади. Ҳасратлашиш — моҳиятан сокин жараён.

Бундай ҳолатдаги одамлар орасида фавқулодда шиддатли тўқнашувлар юз бермаслиги муқаррар. Демак, «Менинг утригина болам»да уқувчи диққатини жалб этгулик уткир зоҳирий зиддият йўқ. Утригина бола билан Қора кампирнинг фаоллиги, чорасизликдан топган чораси соф узбекона ёнбошлаб ҳасратлашиш доирасидан чиқмайди. «Расёмон дарвозаси»да эса мурда бор, қон бор, талончилик ва юзма-юз олишув бор. Муносабатга кескинлик бағишляётган ва исалган дақиқада воқеалар ривожини кутилмаган йўналишга буриб юборгудек нафрат бор. Ҳикоянинг жаҳон халқлари орасида кенг оммалашгани сабабларидан бири шудир, эҳтимол.

Бундай десак, япон ҳикоясидаги Хизматкор йигит узбек «ҳамкасби»дан мулоҳаза юритиши, нияти ва амали билан ҳам ажралиб туради: у масалани гоётда кундалан қуяди ва утрилик орқали нажот топишдан қўра очликдан улиш афзал, деган қатъий қарорга келади.

Утригина боланинг мулоҳазаларида бундай қатъийлик, узига нисбатан шафқатсизлик, адолат йўлини тутишдаги собитлик етишмайди. Хизматкор йигит шу вақтга қадар ёвузликка қўл уришни ният қилмаган, ҳатто очидан улишга ҳозирлик кўрган ҳам эди, бироқ вазият уни босқинчилик қилишга мажбур этди; қинғирлик нонини тотиб улурган утригина бола эса Қора кампир билан суҳбат асносидагина одатини тарк этади. Бошқача айтганда, нафратдан нафрат, муҳаббатдан муҳаббат туғилади.

Қора кампирнинг меҳр-шафқатга тула суҳбатини эшитгани сайин утригина бола бурунги қилмишларидан покланиш

ҳаракатига тушади — икки боласи борлигидан, хотини ва кампир онаси унинг қўлига қарамлигидан зорланади. Бу билан кунгли тўлмайди. «Менга ҳозир шу қилиб турган уғрилиқ касби ёқадан дейсизми?» деган сўзларидан тавбанинг саси келади. Қизиқ жойи шундаки, уғригина боланинг аҳволини тушуниб ётган қора кампир негалир уни қораламайди. «Ахир, ноилоҳликдан-ку шу ҳаром йўлга қадам босибсан», дейди у. Йигит ёнбошлаб ётган қўйи ҳаромни эътироф этади. («Расёмон дарвозаси»да бунинг сингари эътирофлар кескин драматик ҳолатларда, ботиний ва зоҳирий зиддиятлар динамикасида тасвирланган.) Буниси етмагандай, кампирнинг кейинги маслаҳати, йуриги образ моҳиятидаги мантиққа мос тушмайди. «Узига тўқроқ, бадавлатроқ одамларниқига борсанг бўлмайдимми?» дейди у ва қайси хонадонларни мулжалга олиш мумкинлигига айтиди: «Мана шу маҳаллада Каримқори читфуруш бор. Одилхўжабой деган нафратчи бор. Матёқуб деган кунчи бор. Буларнинг давлати-ку мил-мил, бешикдаги боласи ҳам четига байт ёзилган чинни косада ош ичади. Шуларнинг томини тешсанг бўлмайдимми?»

Бу сўзлар қора кампир образида мужассам топган инсонпарварликни заифлаштириб юборган. Ахир, не боисдан Қора кампир бадавлат қўшниларининг мол-мулки мил-мил эканига тоқат қилолмаяпти? Уғригина боласини уларга гиж-гижлаяпти?..

Бундай муносабат асримиз бошидаги содда-баёв кампирнинг чекланган ақидасида учраса учрагандир, илло мазкур фалсафа 60-йилларнинг урталаридаги (ҳикоя 1965 йилда яратилгани назарда тутилмоқда) синфий-сиёсий мафкура измига тушган адибимизнинг бадий тафаккури воситасида беҳад бұрттирилгани сезилади. Бироқ бадий ижод ҳақиқати шу қадар муросасизки, у ҳатто ижодкорнинг узига ҳам бўйсунмайди; бу уринда сал утмай Қора кампир образи узини муаллифнинг нуқтаи назаридан «ҳимоя» қилишга уринади, бинобарин, у: «Аммо-лекин эҳтиёт бул. Эл-юртнинг олдида тагин бадном бўлиб қолмагин», дея узбек онахонига хос равишда уғригина боласини қинғирликдан қайтаради.

Узбек учун бадном бўлишдан оғир-

роқ тавқилаънат йўқ. «Расёмон дарвозаси»даги Хизматкор йигит билан маймунбашара кампирни нафрат қуюшқондан чиқарган бўлса, «Менинг уғригина болам»да Қора кампир билан уғригина болани бадном бўлиш хавфи қуюшқонга қайтаради, залолатдан қутқаради. Кўп уғриликлар қилиб бети қотган, чунончи, Ориф сасиқнинг отхонасидан туртга товук, битта ҳуроз умарган, Раҳмонхўжа элликбоши билан тил бириктириб жиноятни ёлди-ёлди қилган (ҳозирги ибора билан айтганда, уюшган жиноятга қўл урган) уғригина бола Қора кампирнинг меҳрибонлиги туфайли, «Жуда юзимни сидириб ташлаганим йўқ, андишам бор, уяламан», дея тавбага утади. Хизматкор йигитни эса, бу жиҳатдан утмиши нақадар тоза бўлмасин, бояги тўқнашувда кампирга нисбатан туғилган нафрат ёвузликка — кампирнинг эғнидаги кимонини ечиб олишга ундайди: «Энди у мутлақо иккиланмади, очдан улиш афзалми ёки уғриликка қўл уришми, деб уйлаб ҳам утирмади».

Бир сўз билан айтганда, «Расёмон дарвозаси»да муҳтожлик инсон табиатидаги ёвуз майлни қўзғатиб юбориши, «Менинг уғригина болам»да эса энг қаттол укубатлар остида ҳам инсон ўзлигини асраб қолиши мумкинлиги тасвирланган. Япон ҳикоясида шароит инсонни мувозанатдан чиқаради, узбек ҳикоясида эса айтилган шундай ҳолат инсонни янада инсонийроқ бўлишга даъват этади.

«Ҳа-ҳув дегунча бу кунлар ҳам унут бўлиб кетади», деб тасалли беради уғригина бола кампирга.

— Ҳайр, уғригина болам, келиб тур.

— Хуп, она, хуп...

Зимзиё тунда бўлиб утган бу суҳбат гир атрофи иморат билан уралган файзсиз ҳовлини чарақлатиб юборди. Ҳовлигагина эмас, икки муҳтож ва фақир кунгилга чироқ бўлиб киради. Сунги диалог покланиш умидидаги таъсирчан қалбларни ларзага солади. Ушбу икки оғиз сўзда узбекнинг, қолаверса, Фафур Ғуломдек улкан сўз санъаткорининг буюк инсонпарварлиги қуёш янглиғ нур сочиб турибди. Бу нурдан баҳра олиш истагидагиларни мушфиқ Қора кампир мудом суҳбатга чорламоқда:

— Ҳайр, уғригина болам, келиб тур...

Ҳар

кунинг

бўисин

Наврўз!

Ғайбуллоҳ ас-САЛОМ

ЎРМАДА

БЕТОҶА ИҶК

Мен сизга ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган воқеада асли ҳеч қандай «воқеа»нинг ўзи йўқ. «Нима бор, бўлмаса?» дейсизми? Ўзим ҳам ҳайронман. Ҳеч қандай «жаҳоншумул» гап йўқ. Башарти, ҳарқалай, нимадир бирон нарса бўлса, бу ҳам хотирадир. Хотираки, мен учун нондай азиз. Кечмиш ҳангомалардан, ўзимнинг жайдари, қўлбола «фалсафа»ларимдан бир шингилини сиз, «тафаккур»хонларга ҳам илиндим.

Бир инсон ўз тақдиридан қанчалик мамнун бўла олса, менинг ҳам шунчалик шукроналик қилишга, ўз тақдиримдан рози бўлишга ҳаддим сигади. «Жуда баланддан келяптику бу домласи тушмагур», деб уйлаяпсиз, биламан. Э, ёғ ичида яйрамаган буйрак, яна нима керак сенга, дейсиз. Айни чоқда, менинг эллик йиллик онгли ҳаётимни ичдан кузатган киши, мендан баҳарнав воқиф бўлган одамлар шунга иқрор бўладикки, умримнинг бирон бир палласида сокин, осойишта яшаш насиб этган эмас. Бутун умрим меҳнат, таҳлика, кураш, баҳсларда кечди.

Бахтни, омадни ҳар ким ҳар хил тушунади. Фараз қилинг, агар шундай бир мавзуда умумхалқ раъйини билишнинг иложи бўлсайди: «Яшашдан мақсад нима?» Маълум бўлардики, бир бўзбола йигитга — сулув, но-

зик-ниҳол ёр керак; бир ёлғиз чолга — муштипаргина ёстикдош, ҳамхона; бир онаизорнинг кўнгли тусайдикки — ёлғизгина ўғлига ойдай келин топилса; бир бечора жиндай рўшнолик кўрсам, дейди; яна бировига — қандолат дўкони ёки атр-упа фабрикаси дегандай; кимгадир — давлат; тағин кимгадир — бойлик, мансаб, ёғлиқ амал, ер-сув, ҳовли-жой... инсон тахайюлотни беҳудуд. Хуллас, ҳар каллада ҳар ҳаёл. Нафс овораси бўлиб юрганлар қанчадан-қанча! Эвоҳ, шундай бир анойини топиб бўлармикан бу ёруғ жаҳондаки, «тила тилагингни» деганда, шундай орзу қилса: «Ё Раббил оламин! Мен табиатан гумроҳ, осий бандаман. Даргоҳинг кенг, дейдилар-ку сенинг. Қанийди, каминага ҳам жиндай ақл-фаросатдан қарашиб юборсанг...»

Дунёнинг ишлари қизиқ. Бир одамни бир йил лақиллатиш мумкин. Бошқаси, айтайлик, етти-саккиз, борингки, ўн йил алданишга мойил. Яна бири, эҳтимол, умр бўйи адашиб юрар. Ҳолбуки, наинки битта-яримта шахс, агар жамиятнинг маънавий негизи нобоп мафкура изнида бўлса, бутун бошлиқ халқлар, эл-элатлар, неча-неча авлодларни ҳам эллик йил, юз йиллар давомида қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб чалғитиб юрса бўларкан! Уйлаб ўйимга етолмайман: нима учун Одам са-

фиуллоҳ қавмлари, инсон руҳияти алдашга ва алданишга бу қадар мойил экан, а?

Яқин ўтмишда, турғунлик аталмиш у даврларда, бир шоир айтганидай, «виждон минбаридан туриб сўзланган нутқ»дан кўра (Тилак Жўра), қорин бушлигидан туриб сақланган сукут минг чандон афзал эди. Аммо қорнимга эмас, қадримга йиғлайман, деган гап бор. Туриб-туриб нашъа қилади кишига баъзан. Эсимни танибманки, миллат тақдирини уйлаганлар «миллатчи» деб маломат қилинди. Жамиятнинг нуфузли қатлами бўлган тадбиркору мулкдорларни «синфий душман»; ер-сув эгалари, бир неча таноб жойи бўлган кўлигул деконларни «қулоқ» деб айбладилар. Насл-насабингиздан оғиз очсангиз, «ирқчи»сиз. Халқингиз тарихини билишни истасангиз, нияти бузуқ худбин, «ёт унсур»сиз. Руҳонийларни «афъюнкор» деб сазойи эддилар. Она тилингизда хиргойи қилсангиз майли, бироқ илмий фикрлашга журъат этсангиз, қолақсиз. Ўз ватанингиздан баҳс очсангиз, оғзингизга урдилар. Туркий фуқаро эканингизга иқроор бўлсангиз, «пантуркист»сиз. Мўмин-мусулмонмисиз? Аҳа, «панисломист»сиз. Руза тутиб, намоз ўқисангиз, энг камида шахсий варақангизга ёзиш шарти билан ҳайфсан оласиз. Вафот этган отангизга ёки онангизга жаноза ўқитсангиз, фирқа билан хайрлашаверинг, ишдан ҳам қувиласиз балким. Ўғлингизни хатна қилдирсангиз, шармандаю шармсор бўласиз. Аксарият, миллатни миллат қиладиган, унинг қиёфасини белгилайдиган кўп асрлик миллий, диний урф-одат ва таомиллар «эскилик сарқити» деб тақиқлаб қўйилди. Алқисса, том маънодаги «янгилик сарқитлари» оилани ва жамиятни издан чиқаза бошлаган эди.

...Шулар хусусида уйга чўмиб утирар эканман, туйқусдан Бодомзор масжиди томондан муаззиннинг бомдод намозига даъват этувчи жарангдор овози баралла эшитилди: «Оллоҳу Акбар!..» Чўчиб кетдим. Ё кудратингдан! Ростми?

Одам боласининг бир руҳий иқлимдан бошқа руҳий ҳолатга кўчиши фавқуллодда қийин кечади. Яна ҳадик ичида уйлай бошлайман: ўтган чоракам бир асрлик мубҳам давр чиндан ҳам ҳаётимизда юз бердимиз ёки биз ғайритабиий бир туш кўрдикми? Риё қаерда тугадию зиё қаердан таралди? Ёхуд аксинча: ҳамон ўша мудҳиш, ғайриинсоний воқелик кўйнида яшаётимизу манови асрий ғафлатдан уйғона бошлаб, ўзимизни топаётганимиз ва ўз-ўзимизни таниётганимиз, яъни ҳозирги ҳолатимизнинг ўзи бир ширин рўё, сароб, ўзига хос антиқа тушми? Сеҳрли хомхаёллар, чўпқаклар осмонда парвоз қилмаяпмизмикан? Яна лақиллаб қолмасак бўлди, ишқилиб. Гоҳо ўзимга ишонмаганимдан, телбаларча, уёқ-буёқларимни ушлаб, пайпаслаб кўраман. Йўқ, ҳаммаси жойида. Хайрият! Шақ-шубҳаларим учун ўзинг кечиргайсан, Истиқлол жаноб олийлари!

Яшириш чикора? Майлбозликка жиндай рағбатим ҳам йўқ эмас. Гоҳида, жунбушга қелган чоқларимда жиндай ошириб юбораман чоғи. Ёшлигимдан бор менда бундай қусур.

Шуни англаганимдан бўлса керак ёки беихтиёр десамми, тафаккур ва хотиралар уммонига чуқурроқ кириб борганим сайин изтиробу иддаоларим ортга чекиниб, маъсум, ёруғ уй-ниятлар зуҳур кўрғаза бошлайди. Қарабсизки, тун тунаб, тонг отаётган бўлади.

...Дарвоқе, ўзим асли хатирчилик бўламан. Хатирчи деганингиз собиқ Бухоро амирлигидаги бекликлардан бири бўлган. Кейинчалик Самарқанд вилоятининг бағрига қўшилган район. Ҳозирда Навоий вилоятининг йирик туманларидан бири. Тоғ-тошлар, дала-туз, водийлар, дарёлар, кафтдай текис серунум ерлар, узоқ тарихлар, турли инсоний тақдирлар, миллатлар, тиллар, воқелик билан ривоят, ўтмиш билан келажак туташган жой. Баайни чорраҳа!

Хатирчи мулки асли азалдан кўп миллатли жой келади. Одамлари серуруғ, серқатлам. Ҳар ун нафаридан тўққиз яримтаси ўзбек. Уч-тўрт фоиз ҳар хил миллат кишилари яшайди. Чунончи, тожиклар, ўрислар, араблар, татарлар, лўлилар, корейслар, қозоқлар, яҳудийлар, олмонлар, месхети турклари, қирим татарлари, арманилар... Бир неча хонадон ҳиндлар билан афгонлар ҳам истиқомат қилган бу ерда.

Уларнинг ҳам бир хиллари ўзбеклашиб кетган. Айниқса, ўзбеклар билан тожиклар. Баъзан ғалати тақдирларнинг гувоҳи бўласан киши. Бирининг отаси ўзбек, онаси тожик. Ёки аксинча. Баъзи бир хилларининг акаси ўзбек, укаси тожик. Тагин бировларининг опаси тожик, укаси ўзбек.... Гоҳи пайтларда бу ўртага татар, ўрис, озарий, афгонлар ҳам аралшиб қолади. Улар, аксарият, ўзини ўзбек деб билади ёки ўзбекча гаплашади, ўзбекона удумлар, ирим-сиримларга риоя қилади.

Ўзидан насл қолдириш бу фақат ҳайвоний рағбат эмас, балки теран руҳий-инсоний масала. Ёлғизлик ёлғиз худога ярашади. Қобил фарзандларингиз қанча кўп бўлса, шун-

ча яхши. Жўжабирдай жон бўлсангиз қандай соз. Фарзандларнинг ҳар бири ўз ризқ-насибаси билан келади ёруғ дунёга. Аҳли мўмин-мусулмоннинг насли кўп бўлиши керак, деган гапда катта маъно бор. Бир этак болангиз бўлсин-эй, барчин қизлар, ой келинларим! Аҳил, меҳрибон ака-укалари, опа-сингиллари, тоға-жиянларию амаки-аммаваччалари кўп одамларга ҳавасим келади. Эсизки, улар ўзларининг қанчалик бахтли эканини сезмайди-да.

Раҳматли ота-онамининг якка-ёлғиз ўғли бўлиб ўсдим. Ёш бола эканман, бунинг нима эканини тушунмасдим, албатта. Менга каптар, варрак, хўрозқанд, кучук боласи, велосипед... керак эди. Шўрлик дадам билан волидамнинг кўз тиккани, орзу-умиди мен бўлганман. Шу боис мен болакайни жуда ёшлигимда тўй қилишган. Ўттиз бешинчи йил. Қаттиқ очарчилик. Қатагон. Кўп одамлар бир парча нонга зор бўлиб, ўт еб, қорни шишиб улаётган бир палла. «Оч отасини танимайди», «Очбаччағардан қоч, баччағар» деб бежиз айтмайдилар.

Кунларнинг бирида Сувдарвоза гузаридаги ҳовлимизга дадамнинг беш-олти жўралари кириб келган.

— Мулла Тожи, — деган улардан бири, — ўғилчангни суннат қилдирсанг қандоқ бўларкин? Бир чиройли тўй қилайлик, оғайни. Ке, битимиз тўкилсин бизнинг ҳам. Билиб қўй, то хатна қилмагунча касалдан чиқмайди бола. Рангпар бўлиб юраверди.

Дадам эътироз билдирган:

— Бола ҳали ёш. Энди учга қадам қўяпти. Бир оз ўзини тутиб олсин. Ундан кейин... нима ҳам дейин... бу ёғи қилдай қимматчилик. Қўлимда ҳемири йуқ. Сенлар... тўйдан гапирасан!

— Э-э, Тожи, қизиқ одамсан, жўра. Сен белингни маҳкам боғлаб, тўйни бошла. Қозонни қур, — деган Абдурайим афгон. — Ақлли одамсан-у, оддий нарсани тушунмайсан. Эл мусулмон, халқ мусулмон. Сен битта чумолига ҳам ризқ беролмайсан, эй банда. Худо ўзи етказа-

ди. Ана, кўрасан. Биз ҳам қараб турармидик! Мана мен, тамомий ширатор, ҳолва, новвот, қанд-қурсини ўз ёнимдан етказиб бераман. Абдурайим афгон деган отим бор-а! Парво қилма. Булар ҳам, ҳимматига яраша...

Хуллас, бири гўшт, бири ун, бири ёғ, яна бирови базм ташвишини ўз гарданига олган.

Шундаям дадам ўйлаб қолган «Хуш, НКВД нима деркин? Мардум сал нарсага «халқ душмани» бўлиб турган бадбахт замон бўлса, мен бу ерда карнай-сурнай чалиб, тўй қилиб ётсам...»

— Мана бу муаммони ўзинг ҳал қиласан, — дейишган аҳли улфат. — Бу ёғига бир нарса деёлмаймиз.

Ўша кезлари ҳовлимизда Убайдуллин деган НКВДнинг каттақони ижарада турар экан. Дадам у кишига маслаҳат солган.

— Шулай... «Кўлни ҳалалаш» нарсалигин инде тушундим, — деган у. — Тўй ясарга тигеш, де? А-ҳа, «тўй» узе нарса ул?

— Тўйми? Нима десам экан? Тўйга одамлар келади, — деб тушунтира бошлаган дадамиз. — Ош тортамыз, бўёғи базм, карнай-сурнай...

— Айй, обзый. Билам, билам. Синенг туйда пролетариат-да буларми ний?

— Про... прол... Бу нима, ака?

— Ну, рабочийлар дийм.

— Ҳа-а, турган-битгани рабочий-да!

— Сыйнфий душманнар булмий, шушилай?

— Нима у — синфий душман?

— Валлахий! Нарса дийм икан... Ну, эксплуататорларни суйлийм.

— Улари ким?...

— Кешелар, которие изалар, зулем италар рабочийларга?

— Йуғ-эй, худо сақласин. Ҳаммаси бообрў одамлар. Дарвоқе, тўғриси, мулла, эшон, шайх, бой-бадалат одамлар ҳам келади. Чоракор, батрак, гўрков, қоровул... ҳаммаси саф тортиб келаверади. Сен тўйга кел, сен келма, деб бўлмайди бизда. Хафа бўлади, ака.

— Ничек?! Ёрамий. Дурьс бўлма-

ган элементларни киритарга тигеш тугел. Смотри!

— Йуғ-эй, қандай қилиб? Бизни таомилда ундай эмас. Бой ҳам, қашшоқ ҳам, раису чоракор ёки аравакаш ҳам худонинг бандаси-да, биродар. Камбағални ҳам парвардигорнинг ўзи камбағал қилган-да, ўзига қолса камбағал бўлармиди! Тақдирдан кўрсин. Балким, худога ҳамма баравар эмасдир. Биров ундай, биров бундай. Лекин худо ҳаммага баравар. Қочган ҳам худо дейди, қувган ҳам... Шундай, начайлик.

— Айёе, обзый. Ни дисанг-да, шулай чига инде. Син бик матур кеше. Синенг туй-да, вообшем-то, демократичное мероприятие. Давай, башла кул халаллара. Кирак. Батрак, дихқаннарда аш ашасын. А-то ач қала халиқ. Курсақлари пустой. Мин руқсат итам. Қурықма. Уземда килам. Даже аш ашийм. Бик хайерле туй була, Аллах қушса.

— Э, раҳмат, хўжайин. Кўзингизга суртган биттагина ўғлингиз бор сизнинг ҳам. Эгилигини кўринг. Тўйга етказсин ўзингизни ҳам.

— Эҳ, миненг-да башда шушилиқ проблема бар, қадерле Тажий ака. Малайым Талыбни хатна итарга тигеш иде. Давно пора. Биласинг, минда, алхамдулиллаҳ, муслим бер кеше, ақсақал. Вот только аялым руқсат итмий инде. Нишларга билмейм.

— Хафа бўлманг, начайлик. Хотинингиз Лена бонуга ҳам, иншооллох, худо инсоф бериб қолар. Вақти келади, ўзим бош бўлиб ўғлингизнинг кўлини ҳалоллаймиз.

Шу орада уй бекаси — бояги Лена бону «Ўзи нима гап?» деб суҳбатга араллашиб қолади. Убайдуллин оға хотинига ишора қилиб, чап кўлининг устига ўнг кўлини қўйиб, «арра» қилади. Кесиш маъносини ифода қилади. Лена опа бирдан ўт олиб кетади. Тўполон қилиб, уйни бошига кўтаради. Бун «ваҳшийлик», «нодонлик», «бориб турган бемаънилиқ» деб айтади... НКВД бошлиғи дадамга кўзини қисиб, руқсат берган булади. «Тўйни башла, ақсақал, хайерле бўлсин!» дейди пичирлаб.

Убайдуллин татар киши бўлган. Довюрак, инсоф-диёнатли бир инсон. Хотини Лена опа поляк миллатидан эди. Уғли Володяни (теварақ-атрофда ҳамма уни «Толиб» деб атарди нима учундир) хатна қилдиришга тиш-тирноғи билан қаршилик қилаверган. Бу орада НКВД бошлиғи вафот этади. Унинг рафиқаси умр бўйи ўзбеклар орасида яшайди. Касби тиббий ҳамшира эди. Ўзбек тилида тузуккина гапирарди. У ҳамма учун ҳаммабоп дўхтир бўлиб қолган эди. Ҳеч кимдан хизматини аямасди. Бора-бора шундай бўлиб кетдики, Лена Убайдуллина ўзбекларнинг ўз одами, ўзбеклар эса Лена опанинг ўзиники бўлиб кетди...

Орадан ўн йилдан зиёд вақт ўтди. Уруш тугади. Толиб ўн олти-ўн етти ёшларга тўлди. У ҳаммага «Мен ҳам мусулмонман» деб ғурурланарди. Бир кун гузар болалари билан Оқдарёга чўмилишга борганда тенг-тўш жўралари унинг уёқ-буёғига разм солиб, «Сен мусулмон эмас экансан», деб таъна қилган. Толибга бу қаттиқ алам қилади ва дадамга зорланади. У ўзини хатна қилдиришга рози эди. Дадамиз бўлса, бу хизматга тайёр эканини айтиб, онанг Ленадан кўрқаман, тагин тўполон қилиб қолса, мени маломатга қўяди, дейди. Чиндан ҳам, савоб оламан деб, катта ғалва устидан чиқиб қолиш ҳеч гап эмасди. Бироқ опадан бу хусусда сўраганларида рози эканини билдириб, деган:

— Ёшлик пайтида боланинг инонихтиёри, она сифатида, менда эди. Ким билсин, отасининг раъйини қайтариб тўғри иш қилмаган кўринаман. Қилмишимдан пушаймонман. Ҳозир уғлим улғайган. Суннатни ихтиёр этган экан, мен қарши эмасман.

Шундай қилиб, падари бузургимиз ўзлари бош-қош бўлиб, барча расм-русумлари, тўй-томошаси билан Толиб аканинг қўлини ҳалоллади. Ҳозирги вақтда уйланиб, болачақали бўлиб кетган. Унинг тақдири ва оиласида турли-туман миллатларнинг қони бор. Отаси татар, онаси

поляк, хотини олмон, келини ўрис, фарзандлари ва набираларининг бошпиртига нима деб ёзилганини билмайман. Сўраш ноқулай. Бунинг қизиги ҳам йўқ.

Мени қизиқтирадиган гап буёқда. Ҳозир Толиб ака олтмиш олти ёшда. Сувдарвоза гузарида биз — тўрт-беш оила кишилар, катта бир хонадон бўлиб яшаганмиз. Бу хонадон аъзолари ҳеч қачон, ҳатто оғир уруш йилларида ҳам айримчалик, бир-бирини турткилаш нималигини билмаган. Лена опа, ҳали айтганимдай, ҳаммамизнинг шахсий дўхтиримиздай бўлиб қолган эди. Бу мушфиқ аёл тиним билмас, барчанинг оғирини енгил қиларди. Атрофдагилар ҳам уни беҳад ҳурмат қилар, ҳар ким ҳар хил — бироз ўз опасидай ёки синглисидай, бошқаси қизидай ёхуд онасидай кўрарди бу аёлни. Дугоналари кўп эди. У ҳаммани бирдай севади, ардоқларди. Гап-сўзи, муомаласи, чеҳрасидан унинг ўз ҳаётидан мамнун экани билиниб турарди. Бирон киши опани хафа қилгани ёки ранжитганини эслаёлмайман. Ёш успири эканман, бир неча марта ўзим шахсан гувоҳ бўлганман; рамазони шарифларда каллайи саҳарда ўрнидан туриб, ювиниб-тараниб, ҳовлимиздаги руза тутувчи аёлларга кўшилишиб, ифторлик қилиб юрарди. Расм-русумларга жуда зийрак эди.

Толиб ака ҳозиргача ўзи туғилиб ўсган эски хонадонга ёшлигини кўмсаб келиб-кейтиб туради. Қизиқ, бозор-учарда, кўча-кўйда бирон кишининг у билан ўрисча гаплашиб турганини кўрмаганман. Онаси гарчи поляк аёли бўлса-да, она тили унинг учун ўзбек тили бўлиб кетган. Мабо-до Толиб Убайдуллинни яқиндан билмаган бирон киши унга туйқусдан ўрисча гап қотса, шу заҳоти тилини тишлаб қолади: ўзбек тилининг ширин Хатирчи шевасида текис жавоб қайтаради. У билан гаплашиб тўймайсиз. Гап тилида ҳам эмасдир балким. Ўзи яхши инсон. Қалбан, фикран ва зикран асл жайдари ўзбек.

...Орадан салкам эллик йил ўтди.

Бир куни Хатирчида қариндошларни куриб Тошкентга қайтар эканман, иттифоқо, автобусда Толиб оғани учратиб қолдим. Кўришмаганимизга кўп йиллар бўлган. У билан кучоқлашиб, оғиз-бурун ўпишиб кетдик. Худди ёшлигига қайтган болакай сингари, қушдек енгил тортдим. Хурсанд бўлганимиздан икковимизнинг ҳам кўзимизга ёш келди. Зеро, орадан кечган йиллар мобайнида қанчадан-қанча дарахтлар кесилиб кетди. Йўқотишлар бўлди, биз билмаган, кўрмаган, танимаган янги насллар туғилди. Автобусда ёнма-ён утириб, ака-укалар кела-келгунча қуюқ суҳбатлашиб кетдик. Иккаламиз ҳам узоқ йўлда ўтган беш соат вақт ичида беғубор ёшлик диёрига, асл ҳолатимизга қайтгандай бўлдик. У билан чақчақлашиб борар эканман, суҳбатдошимнинг тилида шунақа ноёб, антиқа, ҳайратангиз сўз ва ибораларни эшитиб қолардимки, мен бу «айрилиқ» йилларида «маданийлашиб», «шаҳарлашиб» кетганим боис, нутқда ва баъзан фикрлаш тарзида ҳам жуда кўп нарсалардан маҳрум бўлганимни шундоқ англаб турардим. Уша алфозда мендан кўра у кўпроқ Хатирчи фуқароси эди. Ажаб...

Гап орасида, қисиниб-қимтиниб, ундан бир нарсани сўрашга журъат этдим. Кейинги вақтларда бошқа миллат кишилари орасида ўз отабоболари юртига, тарихий ватанига қайтишга интилиш кучайиб бормоқда. Бу қандайдир фавқулобий ҳодиса эмас, мутлақо табиий бир ҳол. Олайлик, тақдир тақозоси билан хорижга кетиб қолган аллақанча ўзбекларнинг ҳам бу ёққа, Ўзбекистонга қайтишга майл билдираётганига ўхшаш бир гап. Нима булгандайям ватан — ватан экан-да! Лекин бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом, деган гап бор. Ҳолбуки, келаётганлар ҳам, кетаётганлар ҳам уёқда ёки буёқда бир кун эмас, узоқ йиллар яшаган. Ҳатто ўзларининг «иккинчи ватанида» туғилиб усган. Шундай бўлгач, бошқа бир юрт одамларини бадном қилиб юришларини мен ўта беандишалик, ҳатто кўрнамаклик деб

биламан. Айтайлик, Америка, Германия, Канада, Туркияда яшаб, бошпана топиб, обрў-эътибор қозониб, бола-чақали бўлиб ватанига қайтган бирон ўзбек уша мамлакатларни, уларнинг одамларини бадном қила бошласа, мен ўша одамни ҳурмат қилмайман. Уни ивгогар, фосиқ кимса деб биламан.

Ўз ватанини бир карра ташлаб кетган киши бошқа ватанга ҳам сиғмабдими, демак, ўзи яхши инсон эмас. Бундайлардан йироқ юриш керак.

Айни вақтда, Ўзбекистонда туғилиб, ўсиб, уйланиб, бола-чақали, ували-жували бўлиб, катта обрў-эътибор топиб, дунёга танилиб, сўнгра Янги Зеландия, Русия, Исроил, Австрия ёинки бошқа ўлкаларга бориб қолгач, буёқнинг одамларини ёмонотлик қилиб юрганларни эшитганимда хафа бўлиб кетаман. Иккиюзламачилик, мунофиқлик, нопоклик деб биламан буни. Бундай одамлар орасида кечагина елкама-елка ишлашиб келган ватандош олимлар, адиблар, артистларнинг номларини эшитиб тонг қоламан. Хайф одамгарчилик, деб юборгим келади. Ҳаёт янгидан қурилаётган кезларда ҳеч кимга, тубжой аҳолига ҳам, русийзабон ёхуд бошқа миллат фуқароларига ҳам осон тутиб бўлмайди. Лекин бир нарсаси алам қилади. Бир киши тақдир тақозоси билан уй-жойини ташлаб, хонадонингизда йиллар давомида меҳмон бўлиб яшаса, у билан бир майизни қирқ бўлишиб есангиз-да, вақти етиб, ўз уйига кетаётганида сизга маломат тошларини отиб кетса!..

Бу масалада суҳбатдошим билан тўла ҳамфикр эдик. Мен «бошқа миллат» кишисига эмас, ўз ҳамшаҳар миллатдошим, қон-қариндош янглиғ ўз оғам билан ҳасратлашаётгандай эркин эдим. Оббо, буёғи қандай бўлди? Нафсиламбрини айтганда, Толиб ака бошқа миллат намояндасику, деган ўй мутлақо хаёлимга келмасди.

— Толиб оға, — дедим унга. —

Мени афв этинг-у, бир гапни сўрамоқчи эдим. Мана, янгамиз олмон миллатига мансуб, а? Германияда ҳаёт кечириш даражаси жуда баланд. Бу ҳеч кимга сир эмас. Келинойимизнинг у ёқларда қариндош-уруғлари йўқми? Олмонистонга кетамиз, деб хархаша қилмайдими мабодо? Ёки Татаристонда сизнинг ота тарафдан қариндош, хеш-ақраболарингиз бордир? Кўнглингиз чопмайдими? Ёки улар келинлар, деб қистамайдими?

— Э, оғайни, — деди у. — Қупол бўлса ҳам айтай: у ёқларда менинг итим ҳам адашган эмас. Эшакмия ебманми! Ҳар ким ўз кунига омон бўлсин. Инсон фақат қорни билан яшамайди-да. Германияда турмуш даражаси баланд бўлса — узига. Менинг хонадонимда ҳам турмуш даражаси немисникидан қолишмайди. Мен бу ерда ўз уйимданман. Ҳовли-ҳарамим бор. Хомтама бўлиб кўчиб кетганларни ҳам кўряпман. Ҳой афандилар, кетмаларинг, Ўзбекистонни ҳам, ўзбекдай бағри очиқ халқни ҳам ҳеч қаердан тополмайсан барибир, десам қулоқ солишмади. Ҳамма билади: Хатирчининг, манови дарёнинг лойқа сувини ичган одам Маккадан маъраб келади!.. Қаёқда! Гап кор қилмади. Кетиб қолишди. Бирови Австралия ёки Қиримга, бири — Исроилга, яна бирови — алақайси гурга... Ҳўш? Эшитиб турибмиз: биронтаси хурсанд эмас. Ўлганининг кунидан, орият учун, бетини шапатаб қизартириб юрган бўлса-да, аҳволини ўзи билади. Мен ўз оромимда, худога шукр, тинчгина ўтирибман. Еганим олдимда, емаганим кетимда. Шахсан мен учун на дин, на мазҳаб, ё булмаса тил, дил, бозор, мазор муаммоси йўқ. Отамнинг қабри шу ерда. Қозон шаҳрига обориб кўмиб келмаганмиз уни, миллати татар эди, деб. Онамнинг ўлигини Варшавага кўтариб бормаганмиз, бошпиртига поляк ёзилган эди, деб. У ҳам шу тупроқда дафн этилган. Бари узига. Менга Ватан — Хатирчи, оғайни. Бу ерда менга биронта

бегона одам йўқ. Бари ўзимники. Ўзим ҳам бирон кишига бегона эмасман. Сен Берлин, Варшава, Қозон, Масковлардан гапирасан. Бе! Бирон жин чалиб, уёқларга кетиб қолсам, нима деган одам бўламан? Эридан айрилган бир йил йиғлайди, элидан айрилган — умр бўйи йиғлайди. Хабаринг бор, Тошкентнинг қоқ марказида дадамнинг қариндошлари яшайди. Бир марта, болаликда, сен билан уларникида бўлувдик ҳам, шекилли... Улар менга бу ерга, марказга келишни кўп марталаб маслаҳат беришган... Уй-жой масаласида ёрдам бермоқчи ҳам бўлишувди. Кўнмадим. Нима қиламан у ерда! Ўз уйим — ўлан тўшагим. Тиригим ҳам, ўлигим ҳам Хатирчида қолади менинг. «Эҳ, деревеншина!», «Қишлоқисан», дейишди. Ўзингдан қолар гап йўқ. Сенинг отанг менинг қўлимни ҳалоллади, раҳматли. Мен шунга қарор қилган эканман, фақат ўзбек жўраларимнинг дашноми туфайлигина эмас. Отам, гўрига нур ёғилсин, муслмон бўлган. Албатта, ўз эътиқодимга кўра, қолаверса, раҳматли қиблагоҳимнинг хотирасига, арвоҳига, ўз вақтида амалга ошмай қолган хоҳиш-истагига ҳурматим юзасидан шундай қилганман. Э, нимасини айтасан, биродар! Яшаш, бу — Оқдарёга бориб чўмилиб қайтиш, балиқ овлаш, филвинди ё булмаса тухумбарак ейишгина эмас. Ёдингда қолганми бундай танқис хўрақлар? Сенларнинг тилингда нима дерди... Ҳа, деликатес! Мени бир нарса қийнайди. Дадам НКВД бошлиғи бўлган районда. Бу қанақа даҳшатли ташкилот бўлгани, у орқали қандай қонли, машъум ишлар амалга оширилганининг шохиди бўлди халқимиз. Лекин, Оллоҳга минг марта шукр, ҳозирга қадар бирон бир кимса менга домангир бўлиб: «ҳой жипириқ, сенинг атийинг менинг отамни ёки тоғамни хонасалот қилган, отган ёки ватанидан қувган!» деган эмас. Аксинча, уни таниган-билганларнинг ҳаммаси яхши инсон эди, деб миннатдор бўлиб гапирди. Бутун Ха-

тирчистон халқи олдида юзим ёруғ. Менинг отам, а, сенинг отангни қулоқ қилмаган. Агар шундай бўлганида... олайлик, сизларнинг ўша ҳовли-ҳарам мусодара қилиниб, у ерда ҳозир мен яшаб турганимда нима бўларди? Бундай ҳодисалар жуда кўп бўлган. Йуқ, биродар! Агар шундай бўлганида, мен бугун сенинг юзингга қандай қараган бўлардим? Ана шунинг учун мен ҳам ўзбекни Ўзбегим деб биламан. Умуман, ўзбеклар бошқа ҳеч бир миллатнинг арпасини хом ўрган эмас. Хоҳ яқиндан бўлсин, хоҳ йироқдан бўлсин, ўзбекка отиладиган тошни менга ҳам отилган тош деб биламан. Чунки менинг ўзбекка бўлган ҳурматим аввало, ўзимга бўлган ҳурматим. Қолаверса, отамнинг арвоҳи ҳам шуни талаб қилади мендан.

...Инсон борки, ўз ўтмишини қўсаб яшайди. Чунки ўтмиш, бу — ёшлик, болалик, навқиронлик демак. Ажаб, болалик палласи шафқатсиз

оғир кечган одамлар ҳам, барибир, ўзининг ўша ёшлик-бебошлик йилларини, беҳаловат дамларини нечукдир мамнуният ила бот-бот эслаб туради. Балким шунинг учундирки, қиш қўйнида баҳор, гунча бағрида гул, ёшликнинг сийнасида эса келажак яшайди. Заррада қуёш акслангани сингари. Киши орзу-умидларга фарқ бўлиб, тўйиб-тўйиб енгил нафас олади. Ишонувчан, алданувчан, довиорак, беғубор бўлади. Ҳаёт аста-секин қонингизни совутиб боради. О, вақт — одамхўр! Инсоннинг эси кира бошлагани сайин бепоён зангори осмон кенгликларидан замин қўналғасига эна бошлайди... Менга шундай туюладик, одамзод самода тугилиб, ерда ўлади. Зеро, бекорга айтмаганлар-да ҳазрат Аминий Самарқандий: ҳамонки замон ва маконда экансан, замон ва макондан хориж бўлди, бошқа дунёларга қараб йўл ол. Насабимиз ўша ёқлардан бошланади!

Шурк нафрининг отаси саналмиш Умар Сайфиддин бор-йўғи ўттиз олти йил умр кўрган. Бироқ шу қисқа умр давомида ундан мерос қолган асарлар ҳавас қилтириқдир. Умар Сайфиддин шөгър битган, бадийий тафрўсима билан шувуланган, аммо ҳикоялари кўпроқ шухрат қозongan.

Адиб ўзининг адабий-эстетик қарашлари хусусида тўхталиб бундай деган эди: «Адабиётга фақат санъат деб қарашларига мен мушлақо қўшилмайман. Ёзувчининг бурғи—инсон қалбида гвузликка нисбатан нафрат туйғусини уйғотиш, уни ҳар хил пасткашликлардан асрашдир».

Дарҳақиқат, Умар Сайфиддин ҳикоялари мароқ билан ўқилади. Ёзувчининг эгтиборинингизга ҳавола этилаётган «Дли» ҳикояси Ватанга муҳаббат ҳақидадир.

Э Д Ч Ш

ҲИКОЯ

Ч лкан гумбазли вазирлар саройининг салқин ва нимқоронғи мажлис толори одатдагидан сокин. Ташқарида баҳорий нафас. Бўзранг офтоб нурлари кошинларнинг яшил нақшларида товланади.

Парқу уриндикларга чўккан ҳоргин вазирлар оёқлари остида ял-ял ёнган гиламнинг турфа нақшларини томоша қилиш билан банд, мадорсиз кўли узун оппоқ соқолини тутамлаган шайхулаъзамнинг нурсиз кўзлари, гўё жуда олис ҳам тушунарсиз нарсалар ҳақида уй сураётгандек, бўшлиққа қадалган.

— Пошшолар, биз жасур бир инсонга муҳтожмиз, — деди у. — Эрон шоҳининг олтину олмос, зар либосларга бурканган элчиси подишоҳимизнинг кўлини ўпишга мушарраф бўлолмай, ул зоти олийларининг тиззасини ўпди, холос. Шубҳа йўқки, Эрон шоҳи ҳам бизнинг элчимизга худди шу йўсинда муносабатда бўлмай.

Вазирлар маъқуллади:

- Албатта.
- Турган гап.
- Шак-шубҳасиз...

Гумонлари вазирларнинг фикри билан ҳамоҳанг эканидан дадиллашган шайхулаъзам энди сўзларини очиқроқ изоҳлашга ўтди:

— Алалхусус, элчилик қилгучи одам ўта жасур бўлмоғи, керак бўлса, ўлимга ҳам тик бормоғи шарт. У давлатимиз шаънига оғир ботгучи ҳар бир хатти-ҳаракатга қарши чиқмоғи, ўлим таҳдид солиб турганда ҳам ҳақоратларга бўйин эгмаслиги лозим.

Барча унинг гапига қўшилди:

- Ҳа, ҳа!
- Ҳақ гап!
- Тўғри!

Шайхулаъзам соқол тутамлашни кўйиб кўлларини тиззаларига тиради, бошларида шуқуҳли тожлар солланиб турган вазирларга бир-бир қараб чиқдида, сўзида давом этди:

— Бале, шундай экан, жасур бирини топинг. Мен бундай эрни на амалдорлар, на сарой, ва на ҳатто мажлис аҳли ичинда учратдим. Сиз ҳам фикр қилинг.

Тақводор, тинчликсевар, беозор подшоҳ ҳукмдорлик қилаётган улкан давлатнинг кичик мияси ҳисобланмиш мажлис аҳли сукутга чўмган эди.

Элчини етти йилдан сўнг кўпдан-кўп қабиҳликлари учун турк султони

Ёвуз томонидан оғир жазоланган Эрон шоҳи Исмоил Сафавий¹ хузурига жўнатиш лозим эди.

Турк султони Боязид Вали табиатан ута ювош эди. Ҳали тахт вориси экан, у от миниш, найза отиш каби ҳарбий машқлардан кўра кўпроқ китоб мутолаасини хуш кўрарди. Шеърятга ихлоси баланд, илоҳий фалсафага майл қўйган, уруш ва низолардан нафратланарди. Вазирлар суюкли подшоҳнинг тинчини бузмасликни ўзларининг олий бурчи деб билар, шунга қарамай, чегарада урушлар тўхтовсиз давом этарди. Босния, Валахия, Караман, Белград, Трансильвания, Хорватия, Венецияга кетма-кет қўшин тортлар; Модон, Корон, Зонкие, Сантамавро² босиб олинган эди.

Истанбул фотиҳининг³ истеъдоду қайсарлиги тахтга ўтирар-ўтирмас, «сояси ерга тушиб турибди» деган баҳона билан отасининг ҳайкалини олиб ташлашга фармон берган, сўнг мақбул ишлар билан шуғуллана бошлаган тақводор ворисида ҳам давом этаётган эди.

Бу истеъдод мангу олов, мангу руҳ каби ёниб, зулмат қаъридаги зиёдек нур таратиб турарди. Унинг вориси тинчликка интилса-да, ташвишларнинг чеки кўринмайдигандек эди. Энг аввало, мазлум Шарқ Эрон қонхўрининг қиличи остида инграб ётарди.

Қулаб, кули кўкка соврилган Оққўйлилар салтанати харобаларида шоҳ Исмоил қароқчи давлат қуришга муваффақ бўлди. Йулидаги биронта дарахтни ҳам айланиб ўтмаган бу зулмкор шоҳ ота-боболари қасосини олгани учун ҳам кибру манманликни касб этган эди. У мислсиз ваҳшийликлари билан дунёга донг таратган; бир гал паноҳ истаб келган тарафдорларини базмга қақриб, базм сўнггида уларни дошқозонда тириклайин қайнатган, мағлуб бўлган ўзбек султонининг бош чаноғида май ичиб кўнгилхушлик қилган эди. Дарҳақиқат, дунё ҳали бундайин золимни кўрмаган эди.

Боязиднинг тинчликсевар, тақводор вазирлари шоҳнинг бу ваҳшийликларини титроқ билан эсларди. Куни келиб бу ёвуз турк чегараларига ҳам ҳужум қилиб, шарқий вилоятларни босиб олиши мумкинлиги барчага аён эди. Утган йили у Зулқадрия⁴ ҳокими Алауддавланинг қизини танмахрамликка сўради. Сўради-ю, Алауддавлдан рад жавобини олди. Жаҳолатга минган Исмоил қўшин тортди. У турк салтанати ҳудудларидан ўтиб, ҳимоясиз Зулқадрия чегараларига ҳужум қилди, Диёрбакир, Харпут қалъаларини эгаллаб, Алауддавланинг ўгли ва икки набирасини асир олди. (Алауддавланинг ўзи киши етмас тоғларга қочиб жон сақлади.) Шоҳ Исмоил бандиларни сихга тортиб кабоб қилишни буюрди, сўнг ҳеч тап тортмай ундан танаввул қилди. Шарқда бундай даҳшатли воқеани илк бор эшитишлари эди. Уруш қилиш ниятидан йироқ подшоҳ Анқарага Яҳё пошшо бошчилигида қўшин юбориш билан чекланди.

Лекин, шоҳ қонхўрлигига яраша айёр ҳам эди. У Усмонли ерларидан бесўроқ ўтгани учун афу истаб, Истанбулга тез-тез элчи юбориб турди. Уша замонлар Трабзон ҳокими бўлган валиаҳд Ёвуз отасидек сабрли эмасди: у Табриз чегарасидан ўтиб, Бойбурт ва Эрзинжонга қадар бўлган ерларнинг кулини кўкка совурди, ҳатто шоҳ Исмоилнинг укасини асир ҳам олди. Исмоил элчиси энди бу ҳужумдан норозилигини билдирмоқда, Усмонли тупроқларига қилинган тажовуз умуман турк салтанатига эмас, фақат Алауддавллага қарши қаратилганини исботлашга уринмоқда эди.

¹ Шоҳ Исмоил 1502-24 йиллар Эронда ҳукмдорлик қилган.

² Модон, Корон, Зонки, Сантамавро — Болқондаги қалъалар.

³ Суз 1453 йилда Константинополни фатҳ этган турк султони Маҳмуд иккинчи ҳақида бормоқда.

⁴ Зулқадрия — қадим Онадулнинг жануби-шарқидаги кичик давлат.

Бу кун мажлис аҳли маккор ва қонхур Эрон шоҳи ҳузурига кимни элчи қилиб жунатишни билмай танг қолган эди. Чунки ўзини Усмонли султониға тенг қўйган, ҳатто Шарқда улкан салтанат қуришға муваффақ бўлган бу кибрли шоҳ элчини турли йўллар билан камситишға ҳаракат қилиши, қаршилик курсатгудек бўлса, қоziққа ўтқизиши, тириклайин терисини шилиб олиши, хуллас, ваҳшийларча ўлдириши мумкинлиги ҳар кимға кундек равшан эди.

Шайхулаъзамнинг ўнг томонида қабр тошидек қимир этмай турган қизил тожли кавук¹ ҳаракатға келиб, аста шайхулаъзам тарафға бурилди.

— Бундай масъулиятли ишнинг уҳдасидан чиқадиган кишини биламан, — деди кавук кийган уламо. — Отаси қадрдон дўстим эди. Лекин у давлат хизматига киришдан қатъий бош тортган.

— Ким экан у?

— Муҳсин Чалабий.

Шайхулаъзам бу исмни илк бор эшитиб тургани учун ҳам сўради:

— Шу яқин атрофда яшайдими?

— Худди шундай.

— Касб-кори нима?

— У анча ўзига тўқ, деярли ҳар вақт китоб мутолааси билан машғул. Танимаслигингизға асос бор, афандим. Ном чиқарган хонадонларға асло қадамранжида этмас. Шуҳрат кетидан қувмайдиганлар тоифасидан ул...

— Боиси не?

— Билмадим. Балки, юксалиш муқаррар суратда қулаш билан интиҳо топишини англаб етганидандир...

— Ажаб...

— Лекин у жасур инсон. Ҳақ ишға жонини ҳам аямайди. Кўп бор ҳарб сафарларида қатнашган. Юзидаги чандиқлар шу сафарлардан ёдгор...

— Бундай ишға розилик беришиға аминмисиз?

— Айтиш қийин.

— У билан кўришсак, алҳамдулиллаҳ, рози бўлғусидир...

— Чақиртирсангиз, ҳузурингизға келмасми, деган истиҳолом бор.

— Бу деганингиз не?

— Келмаслиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бу дунёдан этак силтаган у. Унинг учун шоҳу гадо баробар.

— Ҳеч қурса, ватанини севар?

— Шак-шубҳа йўқ...

— Ундоқ бўлса, бу ерга уни ўз номимиздан эмас, Ватан номи ила даъват этурмиз.

— Уриниб кўрмоққа ижозат бергайсиз, афандим.

Шу оқшом шайхулаъзам ишбошисининг қўлиға мактуб тутқазиб, Муҳсин Чалабийнинг Истанбулнинг Осие қисми — Ускудордаги уйига жунатди. Номада давлат миқёсидаги зарур маслаҳат юзасидан шайхулаъзам ҳузурига келиш илтимоси битилган эди.

Муҳсин Чалабий келганини билдирганларида шайхулаъзам бомдод намозидан сўнг қасрининг эрлар тарафидаги ҳинд матосидан тикилган оғир пардали, мўъжазгина нимқоронғи хужрасида котиби қолдирган арзнонамаларни ўқиш билан банд эди.

— Буюринг, кирсин, — деди у.

Икки дақиқа ўтар-ўтмас, нафис гавҳар қадамали нақшинкор эшикдан бар-

¹ Кавук — султонлик амалдорларининг эски бош кийими.

қошлари остида шижоат тўла маънодор кўзлари чакнаб турарди. Одатда қурол осиш учун тақиладиган чарм камари бўш эди.

Атрофидагилар эҳтироми, хушомади куллуқларига ўрганиб кетган шайхулаъзам бир муддат бу одамнинг тавозе ила оёқлари остига бош қўйишини кутиб турди. У четлари залворли зардўзлик билан безалган нафармон мато қопланган уриндиқда соф олтиндан қуйилган ҳайкалдек қотиб ўтирар, келгиндига таажжуб-ла бошдан-оёқ разм солиб сукут сақлар — қаршисида куксини кериб, бошини тик тутиб турган одамни умрида илк бор кўриши эди.

Ноқулай жимликни Муҳсин Чалабий бузди:

— Чақирган экансиз, афандим.

— Биласанми...

— Қулоғим сизда, афандим.

— Яқинроқ ўтир, ўғлим.

Муҳсин Чалабий ҳайикмай, кўркмай шайхулаъзам ёнига келиб ўтирди. Шайхулаъзам эса ҳамон қўлидаги қоғозларни кўздан кечираётгандек бўлиб, «Ким экан ўзи бу? Телбамикин ё?» деган ўйни хаёлидан ўтказарди.

Бироқ Муҳсин Чалабийнинг ақли расо, қолаверса, ҳеч кимга муте бўлмайд яшаш учун етарли давлати ҳам бор эди. Унинг каттагина кўтони, Чамлижа ўрмони ортидаги ери манаман деган бойнинг мулкидан қолишмасди. У ҳалол яшар, ҳеч кимнинг олдида бўйин эгмас, камбағалу бечорага, касалманду бошпанасизларга ёрдам бериб келар эди. Хонадонидан меҳмон аримасди. У художўй, аммо сира мутаассиб эмасди. Муҳсин Чалабий она юртини ҳаддан зиёд севар, ватанини Каъбадек муқаддас билар эди. Эътиқоди — Оллоҳдан ўзгасига сажда қилмаслик, қулнинг қулига итоат этмасликдан иборат эди. Унинг фазилату илмига ҳайрон эдилар. Замондоши, таниқли олим Ибн Комол у ҳақда «Менинг устозим шу!» деган эди. Муҳсин Чалабий, биронта қасида ёзмаган ва ҳатто ўқимаган бўлса ҳам, қалбан шоир эди. У қирқлардан ошган, аммо қаршисида намоён бўлган шон-шуҳратга элтувчи ҳеч бир йўлни танламаган эди. У олтиндан жилоланган, ҳаворанг анвойи гуллар сочилган порлоқ бу йўлларнинг сунгида инсонни аянчли ўлим кутажини яхши биларди. Инсон — Оллоҳнинг ердаги элчиси, олий ва қудратли мавжудот, деб ҳисобларди у. Оллоҳ инсонни ўз фазилатлари билан сийлаган. Инсон — ҳар нарсадан юксак. Лаганбардорлик, хушомад — думини ликиллатиб ҳужайинининг оёғини ялайдиган итнинг иши, асло инсоннинг эмас! Муҳсин Чалабий барча ҳақоратларга чидаб, эгилиб-букилиб шуҳрат чўққисига эмаклаётган кибрли масхарабозлардан, ер юзида илондек судралиб юрган ғурусиз бандалардан нафратини яширмасди. У бундай разолатни кўрмаслик учун ҳам инсонлардан узоқлашган, фақат уруш бўлгандагина камбағаллардан ташкил топган қўшинга раҳбарлик қилиш учун узлатни тарк этмоғи мумкин эди.

Муҳсин Чалабийнинг ўзини эркин тутиши шайхулаъзамни анча таажжубга солди, бироқ ғазабини келтирмади.

— Биз Табризга элчи жўнатмоқ ниятидамиз. Боришга розимисан?

— Менми?

— Ҳа.

— Нима учун айнан мени танладингиз?

— Сендан ўзга муносиб одам тополмадик.

— Шу чоққа қадар давлат хизматиға кирган эмасман.

— Сабаб?

Бир оз сукутда қолган Муҳсин Чалабий жилмайди:

— Чунки мен бўйин эголмайман, қўлу либос четларини ўпишга одатланмаганман. Бугунги мансабдорлар ўз мавқеиға эгилиб-букилиб, иккиюзлама-

чилик ва хушомадлар ила кўлу этакни, ҳатто оёқларни ўпиб эришганлар. Уларнинг арзандаю яқинлари, улар ҳомийлигида кун кечираётган кимки бор — бари тубан иккиюзламачи, ахлоқсиз хушомадгўй, виждонсиз луттибоз, жирканч текинхўрлардир. Атрофларида довюррак, қадр-қимматини билувчи ҳалол инсонни кўрсалар борми, кутуриб, хусуматга тулиб-тошиб, уни йўқ қилиш пайига тушадилар. Айтинг-чи, йўқса, Гедик Аҳмад пошшо¹нинг ўлимига сабаб не?

Шайхулаъзамнинг тишлари жипслашди, кўзлари қисилди, қўлидаги қоғоз гижимланди. Жаҳлга эрк берадиган аҳволда бўлмаса ҳам, газабга минганида юз берадиган ҳолатда — ёноқлари учиб-учиб туша бошлади. Ҳали шайхулаъзамлик рутбасига кўтарилмаган, бор-йўғи вилоят ҳокими бўлиб юрган кезларида ҳам ҳеч ким у билан бу тарзда очиқ гаплашишга журъат этмаган эди. «Гирт телбанинг ўзи-ку бу... Акси бўлса-чи? Бетгачопарлигини қаранг! Ахир, бу гаплар дунёнинг мавжуд тартиботи, қонун-қоидасига зид эмасми?» деган фикрлар хаёлидан кечди. Шайхулаъзам кўзлари янада қисилиб, соқчиларни чақириш тараддудига тушганда бехосдан кўнглининг аллақайси тубида мудраб ётган виждон сасини туйди: «Мана, ўзинг ҳам хушомад, иккиюзламачилик, лаганбардорлик йўли билан юксалганлар каби эркин, дангал гапларни кўтаролмайсан. Қаршингда жасур инсонни эмас, оёғингни ялашга тайёр итни, шармандаларча етти букилган масхарабозни, пасткашни кўрмоқ истайсан».

Шайхулаъзам қисик кўзларини очди, қўлида гижимлаб турган қоғозни четга қўйиб, Мухсин Чалабийга қаради. Қилич изидан қолган чандиқ ялтираб турган дунг пешона, оташин ёноқлар, бақувват бўйин, йирик ўркачли бурун, бежирим салла. «Шоҳнома» саҳифаларида учрайдиган қадим паҳлавонларга ўхшаб кетади. Дарҳақиқат, чинакам паҳлавон бу. Пешонасида қилич чуқур из қолдирган бўлса ҳам, у тирик — қаршисида.

Шайхулаъзамга адолат ҳисси бегона эмас эди. Гурури виждон овозига қарши чиқа олмади. «Ҳа, — хаёлидан ўтди унинг, — кўнглимиздаги одам мана шу бўлади». Бундай довюррак зот ватанига, халқига қилинган ҳақоратни кўтармайди, ўлимдан кўрқиб бош эгмайди.

Шайхулаъзам сўзида давом этди:

— Табризга элчи бўлиб борасан.

— Шунча ишончли котибу хўжаларингиз бўлатуриб нега мени юбормоқчисиз?

— Шоҳ Исмоилнинг қабиҳликларидан бохабардирсан?

— Ҳа.

— Ватанингни севасанми?

— Севаман.

Қудратли шайхулаъзам қомат ростлади.

— Жуда соз! Эрон шоҳи элчига озор йўқ, деган қоидага амал қилмайди. У бизнинг душманамиз. Жанг майдонида бизни мағлуб эта олмаслигини билатуриб, элчimiz билан ҳисоб-китоб қилиш пайида бўлади. Оллоҳ газабидан кўрқмаган бу нобакор элчини азоблаб ўлдиришдан ҳам тоймайди. Магар шундай бўладиган бўлса, элчimizга қилинган ҳақоратни давлатимизга нисбатан ҳақорат деб билгаймиз. Ҳар не бўлмасин, ўлимга тик борадиган инсон керак. У Эрон шоҳидай ярамас махлуққа яраша жавоб бера олмоғи даркор. Агар чиндан ҳам ватанингни суйсанг, ўзингни қурбон қилишга рози бўласан.

— Розиман, афандим. Фақат бир шартим бор.

— Шартинг не?

¹ Гедик Аҳмад пошшо Усмонли салтанатининг йирик давлат арбобларидан эди.

— Қурбонликка ҳақ тўланмайди, у кўнгилдан чиқади. Акс ҳолда у қурбонлик эмас, шахсий манфаатга эришиш илинжига айланади. Шу боис мен на ҳақ, на мансаб ва на нафақадан умидворман...

— Бу нима деганинг, ўғлим? Шоҳнинг элчиси зар либосларга бурканиб келди. Отларию хизматкорлари ҳам салобатли эди. Элчимизнинг отлари, хизматкорлари, кийим-кечаклари ундан-да салобатли, ундан-да шоҳона бўлмоғи даркор. Бу чиқимлар учун сенга хазинадан бир қанча минг олтин ажратурмиз.

Муҳсин Чалабий унга ўгирилиб, иягини олдинга чиқарди.

— Йўқ, хазинадан ҳеч нарса олмайман. Отлару хизматкорлар ташвишини менга қўйиб берурсиз. Илтифотингизга қуллуқ.

Шайхулаъзамнинг кўзлари ҳайратдан чақнади.

— Ўзим эса шундай шоҳона либос кияйки, шоҳ Исмоилнинг тушига ҳам кирмаган бўлсин!

— Ундай кийимни қайдан оласан?

— Зардўз Тур ўғлидан ҳинд матосига гавҳар қадаб, венецианча уқалар билан безалган ҳирқа сотиб оламан.

— Шунча пулни қайдан топасан, ўғлим? — дея таажжубланиб сўради шайхулаъзам.

Унинг таажжубида жон бор. Бир ой муқаддам тикиб бўлинган бу ҳирқа Истанбул аҳли орасида дoston эди. Ноеб пушти гавҳар билан безалган бу мўъжиза ҳирқани вазиру вузаро подшоҳга инъом этиш учун сотиб олишга ҳаракат қилгани сари Тур ўғли унинг нарҳини оширгани оширган эди.

Муҳсин Чалабий қимматбаҳо ҳирқани қандай сотиб олишини тушунтирди:

— Ерни, қўтонни, уйимни ҳам гаровга қўйиб, тужжорлардан ўн минг олтин қарз кўтараман. Икки мингини от-улов ва хизматкорларга сарфлаб, қолган саккиз мингга ўша ҳирқани сотиб оламан.

Шайхулаъзам унинг режасини ақлсизликка йўйди.

— Қайтиб келганингда, — деди у, — ҳирқага ҳожат ҳам қолмайди. Бу либос фақат тантанали маросимларга ярашади. Уни сотиб олсанг, давлатингдан айрилиб, муҳтожликка гирифтор бўласан-ку!

— Асло. Саккиз минглик ҳирқани Тур ўғли етти мингга қайтиб олишга рози бўлади. Бу пулга еримни қайтариб олишим мумкин. Агар қолган қарзларни тўлай олмасам, на илож, отамдан мерос қўтонни сотишга тўғри келади. Ахир, ҳадеб давлатдан олавериш инсофдан эмас, ниманидир фидо этиш керак-ку!

Муҳсин Чалабийнинг сўзларини эшитгани сари шайхулаъзамнинг ҳайрати ортиб борарди. Кўнгли таскин топарди. Ҳукмдорликка нолойиқ золимнинг таъзирини бериб қўядиган муносиб одамни худонинг ўзи етказиб турибди. Шайхулаъзам оғир кавугини силкитиб жилмаярди. У, бу қўрқоқ, эҳтиёткор маслаҳатчилар-ей... Ҳаётларию давлатларидан ажраб қолишдан чўчиб нақадар титраб-қақшадилар-а! Агар элчиликни шулардан бирига топширса, давлатдан кўра кўпроқ ўз манфаатини уйлар, инъом илинжида барча ҳақоратларга бардош берад эди.

Шайхулаъзам тушликка таклиф қилганига қарамай, Муҳсин Чалабий изн истади. Шайхулаъзам уни эшикка қадар кузатиб чиқди.

Кейинги олти ой ичида Муҳсин Чалабий катта ери, қўтони, уйи, дўконлари, боғи, полизини гаровга қўйиб, тужжорлардан ўзига керакли маблағни йиғди. Унинг оту хизматкорлари ҳақиқатан ҳам шоҳона эди. Тур ўғлидан тилларда дoston бўлган ўша ҳирқани сафардан қайтганида етти мингга қайтариш шарти билан сотиб олди. Ёш хотини, икки боласини қариндошининг уйига қўйиб, йўқлигида рўзгорга етарли пул қолдирди. Сунг подшоҳнинг ёрлигини ёнига солиб, йўлга тушди. Йўл юргани сайин янги элчининг ҳаша-

матию кўрки, айниқса, пушти гавҳар безак берилган ҳирқа ҳақидаги овозалар ортиб борди. Бу овоза бутун Онадўлига ёйилиб, Эронга ҳам етди. Ниҳоят, Муҳсин Чалабий тантана билан Табриз қалъасига кириб борди. Бу кичик пойтахтнинг ясан-тусану дабдабага, ялтироқлигу турфа безакларга ўлгудек ўч аҳолиси истанбуллик элчининг ҳирқасини кўриб лол қолди. Шаҳарда, саройда, базмларда ҳам асосий мавзу элчининг ҳирқаси эди.

Шоҳ Исмоилнинг ўзи пушти гавҳар ҳирқа ҳақида эшитган-у, сира кўрмаган эди. Шунданми, кўнглида турк элчисига нисбатан кек оловланди. Негадир ундан ўч олгиси келди. Муҳсин Чалабийни қабул қилишдан олдин тахт ортига жаллодларни қўйди, тахт олдидаги кимхоб тўшаклару ипак гиламларни олиб ташлашни буюрди. Шоҳнинг ўнг тарафида вазирлар, чап тарафида сарбозлар саф тортган эди.

Муҳсин Чалабий равоқ остидаги эшиқдан эркин, дадил қадамлар билан кириб келди. Одатдагидек боши тик, кўкси баланд. У ёнидан султон ёрлиғини олиб тавоф қилди-да, қирмизи, яшил, зангор, бинафшаранг ипаклару олтин уқаларга бурканиб, ваҳший қушларга хос совуқ хотиржамлик билан олтин тахтда ҳурпайиб ўтирган шоҳга узатди. Шоҳнинг юзи мурдадек оқарди: элчи ҳатто оёғини упмади! Ақлини мислсиз газаб чулғади-ю, бироқ ўзини босиб, ёрлиғни қўлига олди.

Муҳсин Чалабий тахтдан узоқлашиб, атрофга боқди. Ўтирадиган жой йўқ эди. Узича табассум қилар экан, «Гап бу ёқда денг! Шоҳ олдида эҳтиром-ла тик туришимни хоҳлабдилар-да! Бу ҳақоратга қандай жавоб қилсам экан?» деб ўйлади. Бирдан хаёлини яшин тилиб ўтгандек бўлди. Муҳсин Чалабий шартта эғнидаги пушти гавҳарли ҳирқани ечди-да, тахт қаршисига — ерга тўшади. Шоҳ Исмоил, унинг вазирларию қўмондонлари элчига ҳайрат-ла боқиб турарди. У эса қимматбаҳо ҳирқага чордона қуриб, сўзлай бошлади. Овозидан жинлару аждарларнинг ажиб тасвирлари билан безалган олтин гумбазлар титраб кетди:

— Ёрлиғини қабул қилиб олганингиз буюк подшоҳим Ўғуз Қорахон наслидандир. Дунё яралгандан бери унинг аждодларидан ҳеч қайсиси қул бўлмаган. Уларнинг барчаси подшоҳу хон ўтганлар. Дунё яралгандан бери аждодлари ҳукмдор ўтган подшоҳнинг элчиси ёт подшоҳ қаршисида тик туролмайди. Зотан, дунёда менинг подшоҳимга тенг келадиган ҳукмдор йўқ...

Муҳсин Чалабий баланд овоз билан содда турк тилида сўзлаётганда шоҳ қизариб-бўзариб ўтирди.¹ Ҳаяжондан кўлидаги очишга улгурмаган ёрлиғ титрарди. Тахт ортида турган жаллодлар шай — қилич яланғочлаган эдилар. Муҳсин Чалабий эса сўзида давом этарди. Шоҳнинг аъёнлари, вазирлар, саркардалар, жаллодлар, ҳукмдорларининг сабрига ҳайрон эдилар. Баъзилари ҳатто норозилик ошкор эта бошлаган эди. Сўзини тугатган Муҳсин Чалабий кетишга рухсат ҳам сўрамай ўрнидан турди-да, эшик томон йўналди.

Шоҳ Исмоил тош каби қотган эди. Бир неча йил бурун Чалдиронда дарз кетган ғурури бугун бор-йўғи битта туркнинг оловли нигоҳлари остида эриб битди. Муҳсин Чалабий чиқиб кетаётган пайт шоҳ ўзи сингари ҳайратдан қотиб қолган мулозимларидан бирига:

— Ҳирқасини бериб юборинг, — дея олди, холос.

Навкарларнинг бири ерда ётган ҳирқани кўтариб турк элчисига етиб олди-да:

— Ҳирқангизни унутдингиз. Олинг, марҳамат, — деди.

¹ Шоҳ Исмоил, унинг яқинлари ҳам асли турк қабилаларига мансуб бўлиб, турк тилини тушунарди.

Муҳсин Чалабий тўхтади, юзида табассум жилваланди. Сўнг эшик томон бурилди-да, шоҳ эшитар қилиб деди:

— Йўқ. Мен уни унутганим йўқ. Уни сизга қолдираман. Саройингизда буюк подшоҳнинг элчисини ўтқизишга на гилам, на тўшак кўрдим. Бунинг устига, турк ерга тўшаган нарсасини ҳеч замон қайтиб эгнига илмайди. Наҳот шундан беҳабар бўлсангиз?

Муҳсин Чалабий кечаю кундуз демай от чоптирди. Ускудорга етганида сариқ чақаси ҳам қолмаган эди. Шунда у шоҳона кийинган хизматкорларига қараб:

— Ўғилларим! — деди. — Отларни ҳам, зебу зийнатларни, эгнингиздаги кийиму қимматбаҳо тошлар билан безалган ханжарларни сизга тортиқ эдим. Шунга розимисиз?

— Розимиз! Розимиз!

— Оллоҳ рози бўлсин, умрингизни зиёда қилсин!

Муҳсин Чалабий шу жавобни олиб уларни тарк этдию елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди. Уйини четлаб, денгиз қирғоғида қайиққа ўтирди-да, сарой томон ошиқди. Шайхулаъзам билан юзлашиб, ёрлиғни шоҳга топширгани, ўзини зинҳор ҳақоратга қўймагани, шоҳнинг жавобини ҳам кутмай Истанбулга қайтганини бирма-бир сўзлаб берди. Элчи бурчини шараф билан адо этганига шубҳаланмаган шайхулаъзам ундан йўл таассуротларини сўраб-суриштирди.

Муҳсин Чалабий кетаётган чоқ шайхулаъзам сўраб қолди:

— Ҳирқанг қани? Мен уни сотиб олмоқчиман.

— Уни олиб келмадим.

— Эронда сотдингми?

— Йўқ.

— Ўғирлатдингми?

— Йўқ.

— Ундай бўлса, нима қилдинг?

— Ҳеч нарса.

Шайхулаъзам ҳар қанча қичаб, савол кетидан савол бермасин, ҳирқаннинг қайга гойиб бўлганини билолмади. Муҳсин Чалабий қилган ишлари билан мақтаниб юрадиган инсонлардан эмас эди.

Чалабий шу оқшом Ускудорга қайтиб кетди. У эртаси кун ҳирқани қайтиб олиш учун етти минг олтин кўтариб келган зардўз Тур углига ҳам ҳирқа ҳақида лом-мим демади, Истанбул аҳли ҳар қанча уйдирма тўқиб чиқармасин, пушти гавҳарли ҳирқаннинг асл тақдирдан беҳабар қолди. Табриз қасридаги воқеа унутилиб, сирлигича қолиб кетди. Аммо, бир вақтлар давлати ошиб-тошган Муҳсин Чалабий қарзларидан бир амаллаб қутулди-ю, еру кўтонини қайтиб олишга қурби етмай, даромадидан ажради. Эронга бориб келган отио қимматбаҳо тошлар билан безалган айилини сотиб, Қузғунжуқдан бир парча ер олди. Етиштирган ҳосилини бозорда сотиб рўзғор тебрата бошлади.

Одамлар кейинчалик: «Бечора, умрининг охиригача Ускудор бозорида сабзавот сотиб кун кўрди, қисмати аччиқ, ҳаёти оғир кечди, лекин ҳеч кимнинг олдида буйин эгмади», деб гапириб юрдилар. Э, одамлар... У бор давлатини юрти учун бир дақиқада қурбон этганини улар қайдан ҳам билсин!..

ЖАҲОНГИР таржимаси

СОҲИБҚИРОН

Жанида ҳам ўйланган ҳисаббандларни
Сиз соҳибқиронсиз, сиз соҳибқирон.
Дунёга танилган самафқандларни
Сиз соҳибқиронсиз, сиз соҳибқирон.

Биз бурун мақпансак Бухоро билан,
Руҳи покинигизга ёнлмай нуф шан,
Отадек сирлашган фуқаро билан —
Сиз соҳибқиронсиз, сиз соҳибқирон.

Чингиздан Искандар шоҳлага тоҳждор
Орпидан озору вайрона ёдор.
Ҳам буюк саркарда, ҳам буюк мезмор
Сиз соҳибқиронсиз, сиз соҳибқирон.

Хайлан дунени кездим пиёда,
Шопмадим шу азият юрпдан зиёда.
Шуғинигизни тупмиш бир темирзода,
Сиз соҳибқиронсиз, сиз соҳибқирон.

Адолат тикланмиш мулки Широнда,
Қайла қўл узатсак — Зафар биз ёнда,
Чунки сиз биз тараф, сиз биз томонда,
Сиз соҳибқиронсиз, сиз соҳибқирон.

Муҳаммад ЮСУФ

«БИЗ — НАРЧИШОН БИР КИМОБ...»

Матназар Абдулҳакимдан хат олдим. «Тошкентга ўтмоқчи бўламан, — деб ёзади бугун Урганч билан Тошкент ораси «олислаб» кетганини ўзича шарҳлаб шоир, — бироқ, Навоий бобомиз айтганларидек, «Тун тийраву кўз хийра, от оқсоқу йўл буртоқ». Аммо шу заҳотиёқ руҳининг тетиклигини ҳам қўшиб қўяди.

Сиртдан алланечук босиқ ва синикроқ кўринадиган, лекин асли бутун бу инсонни кўз олдимга келтираман. Унинг «коммунизм сари олға бораётган» чоғларимизда ҳам бири икки бўлмаганини, оти учқурлар баҳсидан узоқда — камтаргина («ночоргина» десам хафа бўласиз-да, Матназар) кийиниб, камтаргина еб-ичиб, соддагина умргузаронлик қилганини ўйлайман. Унинг Урганчдан туриб ёзган мағзи бут, ҳавасга, ҳатто ҳасадга (кечирасиз) арзирли шеърларини ҳаёлимдан ўтказаман... Вилоятда яшаб туриб яхши шеър ёзиш осонми?

Бозорнинг суратини кўрганмисиз? Мағрибу Машрикдаги талай мамлакатларда аллақачон амалга оширилган ҳаётий реаллик. Яхши нарса. Аммо Ғарбдаги Сартрга ўхшаш доно ёзувчилар унга «истеъмолчилик жамияти» деб ғалати ном ҳам қўйиб олган. Эмиш-ки, бозор иқтисодиёти туфайли бўладиган тараққиёт ўзига хос камчиликлардан холи эмас. Гўё шахс — алоҳида одам ўз қадрини йўқотиб қўйиб, ишлаб чиқариш тизимининг бир винтига (О, яна винт! Социализм давридаги Горький ака айтган «винт» эсингиздами?) айланиб қолармиш. Пул топ — сотиб ол, пул топ — сотиб ол... Пул, пул, пул... Топ! Топ! Топ! Одам эса истеъмолчи машинага айланиб қолаверармиш. Молу давлат ҳамманинг асосий мақсади, дабдаба, роҳат-фароғат эса ягона орзусига айланармиш. Одам одам билан фақат иш юзасидан учрашармиш, қариндош-уруғлар ўртасида меҳр совиб кетармиш. Энг улуғ ва ягона қариндош пул бўлармиш. Санъату адабиёт қорни тўқу қайғуси йўқларнинг эрмаги даражасига тушиб қолармиш. Аммо... Аммо инсоннинг улуғлиги қаёқда қолади? Азалдан шеърят (Навоий) мусиқага (мақом) ўранган Шарқ ҳашаматли концерт залларида отарчиларнинг енгил-елпи лапарларига қарсак чалиб, Американинг олди-қочди фильмла-

рини эснаб томоша қилиб утирадимиз? Кунгилу руҳга ким боқади? Қорнимиз тўйса бўлдимиз? Ахир, санъату адабиёт кунглимизни нурлантириб, руҳимиздан Семурғ бино этиб, бизни Ҳақ сари элтар эди-ку!

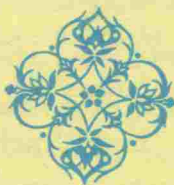
Матназар Абдулҳакимнинг ўткинчи машмашалар билан иши йўқ. Чунки у бу дунёнинг бозорига кечиримли бир тарзда кулибгина қарайдиган одам. Молу давлат — китоблари ҳам куп. Ёлғиз қолишдан ҳам чўчимайди. Ҳамсуҳбати таваллуд топганларидан буён инсониятга ғамгусорлик қилиб келган улуғ зотлар — Алишер Навоий, Бобур Мирзо, Шайх Саъдий, Мирзо Бедил... Юраги тўлса, шеър ёзади. Дили қақраса, ўқийди. Ўзи яхши билган форсийзабон шоирларни мутолаа этар экан, улардан олган завқу шавқни бошқаларга ҳам улашгиси келади, таржима қилади...

Матназар Бедил куллиётидан қилган таржималарини юборибди. Сир эмас, Бедил шеърятининг Туркистон руҳини ифода этишдаги хизмати беқиёсдир. Биз, таассуфки, Шарқнинг буюк даҳларини, жумладан, Мирзо Бедил тафаккури яратган бешиқда улғайганимизни унутмайдик. Ота-боболаримизнинг фикрату қонига синган, тупрогимизни файласуф ва шоир диёрига айлантирган табаррук зотлардан бири биз унутган Бедил эмасми? Шўролар давридан олдин мадрасаларда Бедил шеърятидан сабоқ берилган, унинг ғазаларидаги ботиний мағзни чақиш эса маърифатли кишиларнинг фикр чархлар машғулотини бўлган. «Бедилхонлик» аталган бундай «тўғарак»ларда бирубор — Ҳақ яратган улкан борлиқ ва ундан ҳам улуғвор сирли йўқлик ўртасида саросар юрган одамзодга фақат руҳ нурлари ёриб ўта оладиган ҳақиқатдан дарс берилганки, бу сабоқлар инсон кунглини теранлик ва юксаклик сари элтган. Бедил ғазаларининг турфа маъноларидан ҳар ким ўзига яраша маъно топган.

Бедилнинг замонаси йўқ. У ҳамма замон учун замонавийдир. Мабодо бирор бир давр Бедил ва ул зотга монанд буюк санъаткорларни сезмаганга олса, бедилликда ўтишга маҳкумдир...

Мен бу кунларимиз Бедилсиз қолмаётганидан бахтиёрман. Чунки Матназар кабилар бор. У дилини бериб Бедилни таржима қил-япти. Менга бугун сизгинаётганимиз сўфийларни эслатади бу одам: камтар, истеъдодли, камсуқум, кучли. У замонага боқмайди. Иншооллоҳ, замона унга боққусидир!

Усмон АЗИМ

Мирзо Абдулқодир БЕДИЛ

ҒАЗАЛЛАР

Ки аҳддин кибриё авжга юксал, борки роҳ анда,
Сал эи боштини бунда, бўлуси сўни дол қулоҳ анда.

Мурҳаббатини адабтоҳи кўтармас қувнамоқликни
Ки шабнамдан оғилмай уш ва кўз ешдан нигоҳ анда.

Хаёлим кўриқда қад ростладим, тонг лотн ҳам текдим,
Шабассурма ўрини борму, агаф бўлса илоҳ анда?

Бўлиб дашт аҳлига урфат, осойиш торту ухлаб ол,
Ғарф миҳрабонда килфиқ ўрнига ҳсонбахш тилҳ анда.

Ўзимни мен халос айлай уқубат, моҳаролафдан,
Ёқамга ешурфай бошимни, туи, бордиф панох анда.

Васфо баъди ажойибдиф, йўқ анда урмиди изҳор,
Солафлар уққунини тошомлафа, текканда оҳ анда.

Ки ишқ машрабларни шарфин насиб эт сувсаганларга,
Шопарлар ташнаблар ҳсон, ки йўқдиф иштибоҳ анда.

Эрурман дилсимҳ деб, бўлма лоқайд тонг ҳсамолига,
Шун оқшом еш тўқиб ювсани, қолурми ҳел сиеҳ анда.

Юсуфнинг матлаби Кангон орзуси эмас, балки,
Ўзига маҳлиё бўлаб, қилтиш иҳоди ҳсоҳ анда.

Ки йўқликнини хағли ҳам ўзинда бир ажиб олам,
Еизим руҳ авжидан бир нақш текилсин гоҳ-гоҳ анда.

Менини тани бу диллим итша, уриб тошга этай ёл-ёл,
Қилмай эҳромидин озод, бўлиб бир уфрисуҳ анда.

Диллим водийсида ёмон сўз айтиб лани бўлибдурман,
Нетай, Бедил, қўнимтоҳим анииндек бир урлоҳ анда.

* * *

Дарени ушнд этдим-у, нам йўқ бу маконда,
Йўқлик камидан ўзга алам йўқ бу маконда.

Икки жаҳсон — сир. Кўриниш ойна — юракда
Дардиши дард, ўзга рақам йўқ бу маконда.

Кўза каби мўрчи бу жаҳсон, бахтимиз ушбу:
Курфат кўнда саним ситам йўқ бу маконда.

Хил-хил бу замон — мева, емак-лун мен ўзим — хом,
Сир лаҳза йўқ, нўмакка қасам йўқ бу маконда.

Фикр аҳли эрур ўзгала зор... бошқа гадолар
Қашишқоқ санаган ўзни, дифрам йўқ бу маконда.

Аксини тушиб хайратда дил, олдимки ниқобини,
Чун ойнасос ўшида кам йўқ бу маконда.

Ғафлатда хаёл даштида қарвон кабудурмиз,
Манзил сафи ташлашга қадам йўқ бу маконда.

Бекорсан, э Бедил, қани шикдан бўлак шини,
Чун бору бораҳман, ки санам йўқ бу маконда.

* * *

Эник дил гавҳари в қатра-қатра ноб шабнамлар,
Э кўзешдек жаҳсон сифри ниҳон, ноб шабнамлар.

Ки гафлати зумлатини оғошлик нурига ҳам қилмас,
Саҳар бедор енар милти-милти ютиб Зардоб шабнамлар.

Қаерга бормайин, кўзешларим менга ватан бўлди,
Жаҳсонни қатралардин айлади селоб шабнамлар.

Ўзиндан кетма, дардинга бўлиб мағрур, кўзим еши
Ки, сулдек нурларин қилди бу тур махтов шабнамлар.

Аҳабмас кўзешим бўлса агар ҳиссонима манзуф,
Не янгли, оҳ, ғарқлар, кўрса гаф офтоб, шабнамлар.

Шизмиди минглаган кўз гавҳари фухсофи ойнама,
Қаторлаган каби улдуз уза шаффоф шабнамлар.

Зулумот пардасин алмай, ситиб ҳадди улардан тони,
Мени, дилхастани қилмай батаф бетоб шабнамлар.

Юзи уулар висолдин кўрнимас бахт нишонин ҳел,
Шу боис лолалар бағридадиф хуноб шабнамлар.

Замонлик тавқи бўйнимда, ки юксакликка дахлим нўқ,
Овқ остида минн юлдуз каби сероб шабнамлар.

* * *

Василин афри ҳун насиб бўлгонда мен ноқомга,
Ул ниқоб бўлгуси дил — ҳам ошиғи, ҳам домга.

Оҳ, менин озод қушим уйса, қанотин елга
Соғрилар минглаб қарас бағхам бериб орамга.

Уйқ замонни тингламоқ, кўрмоқ бу ботлиқни сира,
Дилда утқандиф гурон васл ҳақдаги пайғомга.

Айтмайин сўз, аҳли сидқ ўз кибрини байрон қилур,
Дабдаба аҳли бини қўлган маҳаллар номга.

Мавж уриб тауған шаробдек биз — паршон бир китоб,
Бонси — шероамиз хат бўлди бул кун жомга.

Отса тахтин тонин, ер, сўнмакка мен тайерман,
Шам улу тонн ездуси, биллил, баробар, шомга.

Бенаволар ераси пишсин десани, сабр айлағил,
Вақтни кўп ўзди фалак хандон бўлиблар хомга.

Бўлма ҳел соҳилда тўлқин уйфати, бул беқарор
Қилгуси орамни кўрбон ҳар дам, ҳар айёмга.

Мен аланга олдим-у, қул бўлмадим, ох, найлайтин,
Қадди лойиқ келмаган ваҳшатинини ҳеј эҳромга.

Булбулим пушқун менини, парвоз этиб кўнглини сарни,
Қилм яқин борсин деди пентакни гуландома.

Бўл хабардор сен ёмон кўздан бу боғ ифра, диллим,
Мини-мини итти бирла ўршаф ҳаф қопоқ бодомга.

Манзил — йўл, йўли — манзил Бедилнинг парфордек,
Нафс қилибдур бошин охир қалдириб дашномга.

* * *

Шўкратил маглаб улуи обрўсин оғзу-қоминини,
Дарсин ол, шотрон бўл бир лаҳза бул ифроминини.

Қанга маглабинини хурмофи бирла минн доғ бўлса ҳам,
Оташин оғзу билан ҳеј оши пишмас хоминини.

Депиқод кўймоқ улуи шотил, қулай пайт поклама,
Шутма тенн оҳин кекирмоқ бирла сен ислонинини.

Ҳаф нафас ўтган сайин бормоқда дил манзил сарни,
Хансираб олдиға борган мисли ўржа доминини.

Бифу борнини ҳукми бирла ғарх уфат даври висол,
Ваҳминни англа хабарин ҳам хабар — пайноминини.

Хусни муплақман дедим, ойина қилди маҳлиғ,
Чув тушиб мақрига ўдидм хомсағл, авҳоминини.

Мисли соат пишасинда лани — тасалло душманним,
Бўлди даф ҳаф лаҳзаси хокимдағи ороминини.

Қазбау бутхона вайрон бўлди умрим дастидан,
Энди ҳуш сидрилгани кифтимда бу эҳроминини.

Хўлафинини кўз олиб қолмоғи-ю, боқмоғи тенн,
Ҳам тиниқ, ҳам қуриқаси бирдек азидир ҳоминини.

Не қилиб бад феълнинг парк айласин аҳли нифок,
Заҳридан келганим ваз ҳариниэ илонлар қомини.

Арзи матлаб ўзгариб, илҳами санъат ўзгариб,
Бедил, ҳел акси топилмас кўзуи ифра ҳомини.

* * *

Чекиб мен дард, бифов ором аро сақлайди ҳон бунда,
Ики олам-ку бир тилсим, калипти беҳмон бунда.

Хуноб бўлгани сўраб мақсад йўлни биздек майиблардан,
Овқлардан бифон бир из қолурми ҳел қалон бунда.

Шаним қон ешна гариқ деб, мулки хайратга қадам кўрма,
Кўзиндан томмони тақидир ҳапшо қатра қон бунда.

Кўзимдан гар урмид уйқунлари сўман, ажсаб эрмас,
Муфрод-мақсадага етмакка илинэс йўқ бир замон бунда.

Нақш банд айласани дилга, бўлуф таҳликадан озод,
Нақшми е ваҳм афзал, олиб кўр фол, умон бунда.

Ғажиб ташлайди шавқини алам, айтини, негун йўқса
Баҳорим ушларин куриглаф қилибдураф ҳазон бунда.

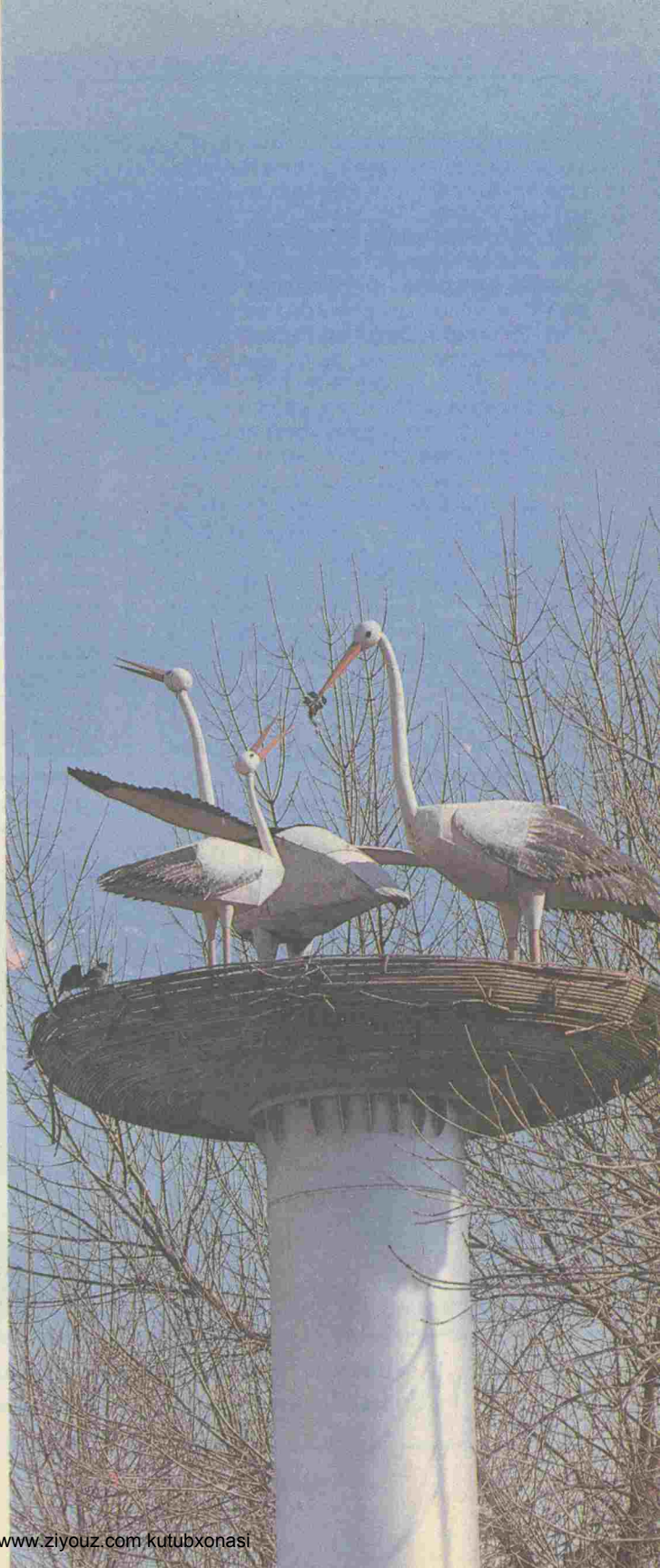
Билинг, бизини кафан машҳарда тендир ҳон баҳоси,
Шаҳидлардир ялангои шул саваб тўкканга қон бунда.

Ки дардалар ҳамласи тўнантираф борлик ва йўқликни,
Сен ҳам, Бедил, эшитгансан қурок тўтсанг фмон бунда.

Форсийдан
Матназар АБДУЛҲАКИМ таржимаси

БИЗДАН ОЗОД ВА ОБОД ВАТАН ҚОЛСИН

ҲУ ЭРДА МАҒЛУБЛАР ИҶК

Ўтмишда нозиктаъб, завқи баланд аждодларимиз не-не мушкул юмушларга бош бўлиб шаън-шараф қозонганлари сир эмас. Хоҳ жаҳонгир, хоҳ саркарда, хоҳ аллома бўлсин — ҳар бир бобомиз дил завқи, кўнгил сурурини фаолиятига мудом вобаста этиб келгани гоят ибратлидир. Эҳтимол, буюк мутасаввуф Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг «Дил — ба ёру даст — ба кор» (кўнгилни Оллоҳга ва қўлни ишга боғланг) деган дастурий қоидаси қалбларга сингиб, йиллар мобайнида қутлуг аънана тусини ола боргандир. Не бўлганда ҳам, бугун ХХ асрнинг биз каби гофил авлодига бир ҳикмат кундек равшан: токи дил яйрамас, кўнгил қувонмас экан, вужуд дарахтида толе куртаги барг ёзмайди. Бинобарин, инсоний фаолиятдан мурод — кўнгил тилаган орзуга етмоқ.

Ўз қалбини теран англаган инсон ўзгалар руҳига ҳам йўл топа олади. «Маънавий омил» дейилган гапнинг сири, чамаси, ана шунда. Ўзбекис-

тон Электр ускуналар ишлаб чиқариш бирлашмасидаги иш ва турмуш жараёнини кузатиб, чиқарган хулосамиз шундай бўлди.

Бирлашма бош директори Абдуманноб Олимбоев — кўнгил одами. Бундай раҳбарлар одатда «ишбилармон», «фидойи», «принципиал» деган сўзлар билан таъриф тавсиф этилади. Абдуманноб ака эса ўзи ҳақида бундай дейди: «Мен ҳар кун бир бор кўрғон оламан — ўзимни янгитдан кашф этаман. Ҳаётий ақидам — одамларга яхшилик қилиш».

Бирлашманинг довруғи собиқ СССР ҳудуди ва ундан ташқарида ҳам маълум. Электр ускуналарининг тафти ва ёғдуси таралган хонадонки бор, бу корхона ҳақида билади. Шунга қарамай, Абдуманноб ака ишлаб чиқаришдаги юқори кўрсаткич, ютуқ ва муваффақиятлар тўғрисида эмас, одамлар хусусида гапирди. «Бу ерда фақат битта бекорчи бор, у ҳам бўлса мен!» дейди у киши самимият билан. Бу — шар-

Иш изга тушмаса, томоша кўнгилга сигмайди.
Бирлашма раҳбарияти иш режасини белгиламоқда.

Бирлашма сахнасида қўйилган «Сирано де Бержерак» асаридан лавҳа. Асосий ролларда — бош директор Абдуманноб Олимбоев ва муҳандис Надежда Шацких.

қона камтарлик, дарвешлик ва тан-тилик белгиси. Аслида у киши, ўзи таъкидлаганидек, ҳар тонгда бир қўрғонни забт этмаса, ҳаловат билмайди.

Бу ерни «Завод ичидаги маҳалла» деб атайдилар.

Асрларки, файласуфлар ишлаб чиқариш (нафс) муносабатларини асл инсоний орзу-интилишларга мослаштириш хусусида бош қотириб келадилар. Адашмасак, корхонада бу муаммо тўлиқ ҳал этилган. Бу ерда фақат ишлаш учун эмас, яшаш учун ҳам барча шароит муҳайё.

Меҳнат қачон роҳатга айланади? Қачонки, инсон қилаётган ишидан завқ туйса, касбига меҳр бойласа. Кўнглида завқ уйғонган одамнинг иштиёқи, ғайрати, шижоатига тараф йўқ.

Бу ерга тонгда ишга келган одам саккиз соат муттасил темир дастгоҳ ҳукми остида бўлмайди, батамом ишлаб чиқариш муносабатлари мужассамига айланиб қолмайди. У корхона ичида кечаётган жонли ҳаётни ҳис этиб туради. Бу ерда бош директордан оддий хизматчигача — барча ижод дарди билан яшайди, бирлашма театрида қўйиладиган сахна асарларида иштирок этади. Эътиборли жиҳати шундаки, бу асарлар Ватанимизнинг етакчи театрлари сахнасида ҳам намойиш қилиб келинмоқда.

Маълумки, ижодий руҳ ҳукмрон бўлган жойда маъмуриятбозликка ҳожат қолмайди. Бош директор Абдуманноб Алимопов Отелло, Гамлет ролларини маромига етказиб ижро этган. У киши истеъдод — олий сезги воситасида ходимларга хос иқтидорни тез фаҳмлайди, улар кўнглига осон йўл топади. Табиийки, ишчи-хизматчилар ҳам шекспирона мардлик ва шижоат рамзи бўлиб қолган ишбошига ўзгача ишонч-эътиқод билан муносабатда бўладилар. Умуман, бирлашма фаолиятида ижод, завқ, сурур муҳим ўрин тутади. Шу боис Абдуманноб ака мамнуният билан: «Бу ерда барча голиб, маглублар йўқ», дейди.

Бирлашмада коллеж, мактаб, болалар боқчаси, шифохона, ошхона, банк, валюта алмаштириш жойи, турли хил дўконлар фаолият юритмоқда.

Бирлашма ҳовлисига кираверишдаги баланд қубба устига уч нафар турна акси ўрнатилган. Улар — корхонанинг ўзига хос рамзи. Яқинда Фарғона йўли ва Фитрат кўчалари кесишган жойдаги муҳташам замонавий бозор биноси ва кўркем бекатлар ёнида ҳам шу рамз пайдо бўлди. Бу — турналар парвози тобора юксалиб бораётганидан далолат. Демакки, завқ ва сурурга тўлиқ бирлашмада янги-янги орзулар қанот ёймоқда...

1977 йил баҳори. Уша йилларда комсомол ташкилотининг раҳбар идораларида ишлаган Назрулла Шодиев шанба куни Мурод Ҳамроев ва Абдулла Орипов билан биргаликда шаҳар атрофига чиқиб, ҳордиқ чиқариш режаси борлигидан хабардор қилди. Мурод Тошкентга кучиб

ва санъат институтида илмий котиб, булим мудири, директор муовини бўлиб ишлаган. Уша йилларда илмий журналларнинг бирида чоп этилган қандайдир мақоламни ўқиб, менга хат ёзган, шу-шу, биз дастлаб хат орқали бир-биримиз билан қадрдонлашганмиз; кейинчалик эса у Тошкент-

Наим КАРИМОВ

УЙҒУР ЎҒЛОНИНИНГ ТАНТИ ҲАЁТИ

*Не бахтким, ўзбекнинг мунис бағрида
Менга дўст бўлгандинг, уйғур ўғлони.*

Абдулла Орипов

келганига эндигина тург-беш ой булганига қарамай, кўплаб илм ва ижод аҳли билан қадрдонлашиб, улар меҳрини қозонган эди. Шанба куни эрта билан машинага угириб, Қибрайга чиқдик ва Заҳариқ буйига жойлашган таниш хонадонларнинг бирида маскан қурдик. Биз урнашган жой шундоққина Заҳариқ устига қурилган сури бўлиб, ям-яшил дарахтлар билан уралган соҳилдан ним мовий осмон аранг қуринар, лекин биздан бир қулоч пастда оқаётган сокин ариқнинг зилол нафаси узгача тароват бағишларди. Шубҳасиз, Абдуллажон давранинг гули эди. У шеър ўқишдан кура кўпроқ турли адабий мавзуларда бадоҳатан ажойиб гапларни айтар, Мурод ҳам суҳбати ширин йигит эмасми, у билан басма-бас, юрагида мавж уриб турган фикрларни «халфана» суҳбат дастурхонига тукар эди. Суҳбат ниҳоятда ширин ва мароқли бўлди.

Мен кўпинча Муродни эслаганимда уша кун, уша жой, уша суҳбат беихтиёр кўз олдимда жонланиб кетади.

Мурод Ҳамроев Алматида туғилиб, Урта Осиё Давлат университетининг шарқ факультетида таҳсил қурган. У университетни тугатиб, она шаҳрига қайтгач, Мухтор Авезов номидаги Адабиёт

га тез-тез келиб тургани сабабли муносабатимиз анчагина самимий ва яқин эди. Муроднинг отаси уйғур, онаси ўзбек бўлган; узи эса, Алматидаги рус мактабида сабоқ олгани сабабли, илмий ишларини рус тилида ёзган. Лекин у ўзбек, уйғур ва қозоқ тилларини ҳам мукамал эгаллаган ва бу тилларда ижод қилган кўплаб шоиру ёзувчиларнинг асарларини рус тилига таржима қилган. Хийла шоиртаъблиги ҳам бўлиб, рус тилида шеър ёзар эди. Қайси бир йили Тошкентга келганида Прагада социалистик мамлакатларнинг русийзабон ҳаваскор шоирлари танловида махсус мукофот билан тақдирланганини айтиб, чех усталари ишлаган тимсоҳ терили портфелини курсатгани ёдимда.

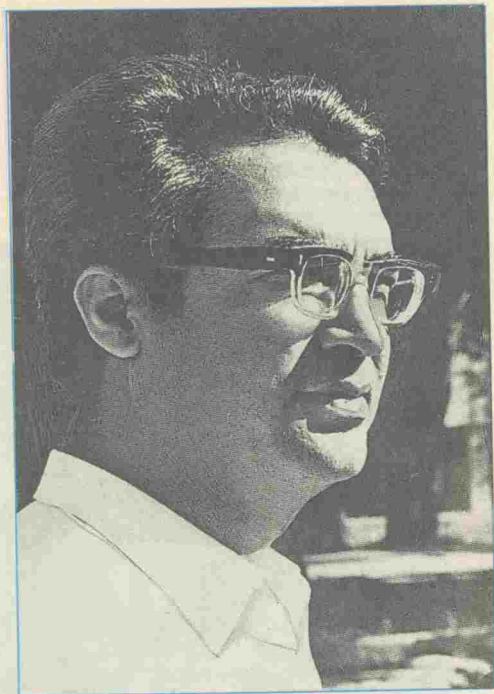
Мурод ниҳоятда ёқимтой, дилбар йигит эди. У нафақат илм ва ижод аҳли билан, балки дилида бирор нур бўлган ҳамма билан тез биродарлашиб кетар ва ҳар бир байрамда кўплаб ёр-дустларини Алматидан туриб табриклар эди. Аксар ёшларга хос қусур — оқсоқол ёзувчи ё олимлардан қочиш унга бегона бўлган. Аксинча, у номзодлик ва докторлик тадқиқотларини Л. Н. Тимофеев, В. М. Жирмунский, И. О. Султонов сингари машҳур адабиётшунослар эътибо-

рига ҳавола этиб, улардан тақризлар олар, зарур бўлса, китобларини уларнинг дебоचा сузлари билан нашр этар эди. Бундай «жасорат» Москва ва Ленинградга бориб, «Игорь жангномаси» хусусида казо-казо рус олимлари билан баҳслашган шоир Ўлжас Сулаймоновга эрғашиш натижасидир.

1963 йилда мен Муроддан — эндигина номзодлик илмий тадқиқотини ёқлаган ёш олимдан ажойиб совға — китоб олдим. У қофия турғисидаги ишита вазн ва банд ҳақида янги боблар қушиб, қисқа бир муддатда «Туркий шеър тузилишининг асослари» деган рисоласини нашр этиб улгурган эди.

Агар Иззат Султоннинг 1940 йилда эълон қилинган «Адабиёт назарияси»ни эътибордан соқит қилганимизда, бундай китоб бошқа бирор туркий республикада ҳали тайёрланмаган эди. Китоб атоқли рус олими В. М. Жирмунскийга манзур бўлганининг сабаби шунда эдики, поляк турколог Тадеуш Ковальскийнинг туркий халқлар шеъриятини шаклий урганиш масалаларига бағишланган асаридан бошқа (у Краковда 1922 йилда босилган) туркий халқлар шеъриятини йирик назарий масалалар негизда тадқиқ этган русча жиддий китоб анқонинг уруғи эди. В. М. Жирмунский Муроднинг бу китобига юксак баҳо бериб, бундай деб ёзган эди: «...Мурод Ҳамроев тадқиқотчигина эмас, балки уйғур шоири ҳам. Шунинг учун назарий изланишлар она шеъриятнинг ижодий муаммолари билан, шеърий воситаларнинг бойиши ва мукаммаллашиши учун кураш билан чамбарчас боғланган. Унинг назария масалалари билан туташиб кетган танқидий баҳолари, масалан, халқ шеъриятида кенг урин олган афиксал (грамматик) қофияга нисбатан кескин салбий муносабати, миллий шеърий анъаналар асосида ҳозирги шеъриятни бойитувчи мумтоз аруз банд тизимига хайрихоҳлигининг сабаблари шундандир...»

В. М. Жирмунский сингари таниқли олимлардан ижобий баҳо олиб рағбатланган Мурод бир йил утгач, мазкур китобни қайта ишлаб, докторлик диссертациясини катга муваффақият билан ҳимоя қилди. Бу пайтда у эндигина 28 ёшга қадам қуйган эди. Ижтимоий фанлар буйича собиқ Иттифокда шу ёшда

биринчи фан доктори бўлган ҳам Мурод Ҳамроев эди.

Гарчанд биз бошқа-бошқа шаҳарларда яшасак ҳам, тез-тез хат орқали хабарлашиб, нафақат бир-биримизнинг ишларимиз, балки адабиёт оламида бўлаётган янгиликлардан ҳам огоҳ бўлиб турардик. Янги-янги изланишлар завқи билан яшаётган Мурод мендан гоҳ Иззат Султоннинг «Адабиёт назарияси», гоҳ Фитратнинг «Аруз ҳақида» рисоласи, гоҳ Алишер Навоийнинг «Чор девон»ини сураттирар, гоҳ узбекча адабиётшунослик атамалари ҳақида маълумотлар юборишимни илтимос қилар эди. Уша пайтларда қўлимда институтимизнинг собиқ ходими, таниқли шоир ва драматург Хуршиднинг узбек мумтоз адабиёти буйича тайёрлаган атамалар лугати бўлиб, мен уни ҳам Муродга юборган эдим. Қўп утмай, у Алматида рус тилида «Адабиётшунослик атамаларининг қисқача лугати»ни нашр этди. Сунг 1969 йилда аввалги китоби негизда яратилган «Туркий шеър назарияси очерклари» деган йирик илмий ишини эълон қилди.

Мурод Ҳамроевнинг бир «сири» бўл-

ган: у бозор-учар билан мутлақо шуғулланмаган, моюнасини дастлаб онасининг, кейинчалик хотини Гулнисанинг қулига олиб келиб берган. «Турмуш ташвиши ва қувончлари» билан улар шуғулланган. Унинг бутун фикр-эди илмий ва ижодий режалар, гоаяларда булган. У аввало уйгур халқининг фарзанди бул-

тор, Абдулла Орипов шеърларини рус тилига утириб, чоп этди.

Адабиёт оламидаги янгилликларга ута чанқоқ олим кунларнинг бирида Ҳамид Сулаймоннинг Франция Миллий кутубхонасидан Бобур қаламига мансуб «Мухтасар» асарининг фотонусхасини олиб келганидан хабар топади. Уша пайтда у

Мурод Ҳамроев умр йўлдоши Гулниса Ҳамроева билан

гани учун, уйгур шоирларининг шеърларини ўзбек ва рус тилларида нашр этишга, уйгур адабиёти тарихини яратишга катта куч сарфлаган. Унинг ана шу йўналишдаги меҳнати натижаси улароқ «Уйгур халқи маданиятининг равнақи» (1967), «Уйгур адабиёти» (1975-77) сингари китоблари; Лугфулла Муталиб, Билал Нозим, Залилий сингари шоирларнинг шеърлар тўплами нашр этилган. Мурод секин-асга, уйгур адабиёти намояндаларидан ташқари, Мухтор Авезов, Абдилла Тожибоев, Мирзабек Дусимов сингари қозоқ ёзувчиларининг асарларини; Тошкентга кучиб келгач эса, Шароф Рашидов, Асқад Мух-

«Туркий шеър назарияси очерклари»ни нашрга тайёрламоқда эди. Шунинг учун ҳам у Ҳамид Сулаймондан мазкур асар билан танишишга ижозат сурайди. Лекин куп йиллик меҳнат ва машаққатлар ҳисобига топилган бу асарни эълон қилмай туриб, уни қозоқ олимига кўрсатиш Ҳамид Сулаймоннинг илмий ақидаларига зид эди. Шунинг учун ҳам у Муродга маданий шаклда рад жавобини беради. Бу — 1968 йилда булган воқеадир. Аммо, ёш олим учақишиб, шу асарни Ҳамид Сулаймондан илгари топиб нашр этмасам, Мурод отимни ўзгартирарман, деб туриб олди. Ва қандайдир дипломатик йўллар орқали Париждан

«Рисолаи аруз»нинг бошқа фотонусхасини олишга эришди. Ва юқорида зикр этилган «Очерклар»да уни Ҳамид Сулаймоннинг шогирди Саидбек Ҳасандан уч йил олдин эълон қилди. Туғри, қўл-ёзmani ўқиб, ҳозирги имлога кўчиришда Муродга ёрдам берган М. Ҳакимий Бобур рисоласини хийла бузиб, уйгурчаланштириб юборган. Аммо, шунга қарамай, қайд этилган воқеанинг узиеқ Муроднинг тиниб-тинчимас, бутун борлиги билан илмга берилган инсон булганидан дарак беради.

Мурод қаламига мансуб китоблар, таржима ва тазкираларнинг ҳаммасини санаш шарт эмас. Лекин, олим илмий ижодининг гултожи булган «Туркий шеър назарияси очерклари» туғрисида бир-икки сўз айтиш зарурдир. Аввало, бундай китоблар умрнинг иккинчи палласида, катта тажриба тупланганидан кейингина яратилади. Лекин Мурод дунёга келиб, шошиб яшаган кишилар жумласидан. Бундай кишилар узларига ато этилган умрнинг қисқалигини сезибми, бошқа тенгдошларига қараганда ун баравар кўпроқ меҳнат қилиб, бу дунё олдидаги бурчини утаб кетади. Мурод Ҳамроев ана шу китоби билан узига ҳайкал қўйган. «Аруз», «Бармоқ», «Сочма шеър», «Қофия», «Банд тизими» бобларидан иборат булган, «Илова» қисмида эса «Рисолаи аруз» («Мухтасар») эълон қилинган китоби билан Мурод туркий халқлар адабиётшунослигида янги маънодаги адабиёт назариясини яратишга биринчилардан булиб киришган эди. Қисман унинг ташаббуси билан бошланган бу иш 80-йилларда Ўзбекистонда янги илмий савияда давом эттирилди.

Мурод Ҳамроев бутунги воқеликдаги «Туркистон — умумий уйимиз» шио-

ри остида бошланган ҳаракатнинг қалдирғочларидан бири эди, десак адашмаймиз. Уйгур ва ўзбек халқларининг фарзанди булган бу ажойиб инсон Туркистоннинг икки қадимий улуси — ўзбек ва қozoқ халқларининг маданий яқинлашувига ҳам улуш қўшган.

Афсуслар булсинки, умр унга вафо қилмади. У авжи қирчиллама чоғида, Тошкентдаги Қори Ниёзий номли Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти директори лавозимида қизғин фаолият юритаётган пайтда ҳаётдан кўз юмди. Умр вафо қилса, бу йил 60 ёшга тулар эди раҳматли. Абдулла Орипов дуст хотирасига бағишланган марсиясида уша кезлари бундай сатрларни ёзган эди:

Нега яхшиларга нотанти ҳаёт,
Нега ғаним қолиб, дуст кетар, нега?..

Шоирнинг бу сузлари ҳикматдан холи эмас. Лекин, агар ҳаёт чиндан ҳам нотанти булганида, Мурод Ҳамроев шунча хайрли ишларни амалга оширмаган, унлаб китобларни яратмаган, дустлари қалбида ёруғ хотира қолдирмаган буларди. Шу маънода унинг барча илмий ва бадий асарлари, таржима, тазкира, мақола ва шеърлари — танти ҳаёт меваларидир.

Мен баъзан узимни ҳали ҳам Заҳарик буйларида Мурод билан бир даврада утирган ва унинг суҳбатидан баҳраманд булаётгандек сезаман. Ушанда уқтин-уқтин шамол туриб, дастурхон устидаги, соҳилдаги нарсаларни учуриб кетар, сунг улар зилол тулқинлар гирдобида гойиб булар эди. Кейинроқ йиллар шамоли Муроднинг узини ҳам даврамиздан юлиб, учуриб кетди. Лекин унинг номи, асарлари, меҳнати биз билан қолди.

Шўролар замонига санъатшинос файласуф Ортега-и-Тассейтнинг номи ора-сера қўлоққа талиниб турадди — биз унинг бирорёна асарини ўқимаган бўлсак-да, ўзининг реакцион олим эканлини, асарларида материализмга қарши юзларни олга сўрганлини яхши билардик. Матбуотда Ортега-и-Тассейтнинг XX аср жаҳон санъати ривожига катта ҳисса қўилгани айтиларди-ю, шу ернинг ўзига бу «ҳисса»нинг юзти зарарли, бизга ёт экани алоҳида таъкидланар эди. Замонлар ўзгариб, биз олимнинг асарлари билан бевосита таниша бошладик. Ва кўрдикки, бу одам бизга айтимлангидек «реакцион», «зарарли», «фашистларга хизмат қилган» эмас, аксинча, бунгун ҳаётни давомида санъатнинг моҳиятини излаган, унинг нураккаб табиатини аниқлашга интилан, шу масалалар ҳақида ҳалол ва ҳолис тўлоҳаза юритган экан.

У — XX аср олимни 1955 йилда, 72 ёшида Испанияда вафот этган. Ундан 12 жинглик асарлар йўқлими перос қолган. У, асосан, испан тасвирий санъати, испан адабиёти ҳақида ёзган, лекин шу конкрет йўналишлар негизда санъатнинг умумий масалаларини тадқиқ этган. Бу жиҳатдан унинг «Мароб ҳақида чў манзара», «Дон-Кихот» ҳақида тўлоҳазалар», «Трамвайдаги эстетика», «Икки асосий истифода», «Роман ҳақида фикрлар», «Отманинг талабни», «Тетени излаб», «Веласкесга тўқаддима» каби асарлари диққатга сазовор. Фарбий Обрўпонинг модернизм санъати таракқиетида унинг «Санъатнинг инсонларварликдаги таърифи бўлиши» («Дегуманизация искусства») асари айниқса катта ўрин тўтади. Албатта, бунгун олим асарларида ондинга сурилган юзларнинг айримларини қабул қилмаслик мумкин; баъзи бирлари билан эса баҳсга киришилса бўлади; аксари тўлоҳазалари юзти ибратли ва фойдали. Лекин, лекинга, уларга ҳос умумий нуҳим жиҳат шундаки, улар XX асрда санъат фалсафасида хилма-хил мактаблар, хилма-хил қарашлар тавҷуд бўлганини, бу хилма-хиллик санъат назариясининг нураккаб масалаларини ҳам қилишга ердан берганини кўрсатади. Ортега-и-Тассейт асарлари санъат табиатини жўн тўшунишга зид, уни тор ва доғталик қолишларга жойлашга қарши йўналиштирилган. Улар айни шу жиҳати билан қимматли.

Ортега-и-Тассейтти биз эндигина кашф қилганимиз. Диққатингизга ҳавола қилинаётган «Одам Отта жаннатда» деган мақола (1910 йилда ёзилган) унинг илк асарларидан бири. Албатта, унда баён қилинган қарашлар олим умрининг охиригача ўзгаришсиз қолган эмас. Лекин мақоладаги терминик бунгун ҳам бизни лол қолдиради.

Биз ҳудда кўп нарса ўқимганимиз керак. Шу ҳўтмадан, XX аср гарб нутафаққирларининг, санъат файласуфларининг ижодини ҳам нуқамтан билмоганимиз лозим. Бу бизга, бирингидан, шунинг ун зарурки, билишимиз теран бўлса, янги ишларимизда беҳосдан баргача аниқлаётган таълим Американи энгидан кашф қилиб юрнаймиз. Иккингидан эса, фикримиз гархланади. Чиллаки тиллақини кўриб нунак ургангидек, фикрлар бир-бири билан тўқнашса, янги фикрлар тўчилади. Янги фикр эса доимо янги ўрқларга етаклайди...

МАРЖИМОҲ

Эски қадрдоним Алькантара боғига кириб, олмасидан ўғирлаётганимни кўрса², нима дерди экан? Дарҳақиқат, биз ўзимиз тузукроқ англаб етмаган масала хусусида гап бошласак, бегона одамнинг мулкига бесўроқ кириб қолган кишига ўхшаб қаттиқ тавишга тушиб, безовталаниб қоламиз: биз оёқости қилган мулкчилик ҳуқуқи товонимизни куйдиради ва деворнинг нариги томонида қоровулнинг баҳайбат қадди-қомати тинимсиз кўзимизга кўринаверади. Аммо Алькантара рассомлик санъатини шунақа яхши кўрадики, бу тўғридаги энг бесўнақай, энг мурувватли мулоҳазаларни ҳам эшитишга тайёр; начора, мурувватлилиқ ҳам мулоқот шаклларидадан биридир.

Ҳар нима бўлганида ҳам, одам ўзи тушуниб етмаган нарсани англаб олишга ҳалол уриниб кўрса, мен бунда қоралайдиган ҳеч нарса йўқ деб биламан. Мен Сулоагининг расмларини биринчи марта кўрганимда улар менда муайян туйғулар тугдирган эди. Мен ўзим учун бу туйғулар қаердан

Хосе ОРТЕГА-И-ГАССЕТ

ОДАМ ОМА ЖАҲҲАМДА

Устозим Франсиско Алькантарага¹

ҳосил бўлганини аниқлаб олмоқчиман, холос. Менинг мулоҳазаларимда нима тўғри-ю, нима нотўғри экани тўғрисида кейин рассомларнинг ўзи ҳукм чиқараверсин. Ахир, ростини айтганда, рассомларгина рассомлик санъатини чинакамига тушунади. Аввалдан тахт қилиб қўйилган фикрини ошкор этиб, санъат асарини томоша қиладиган нодон маймунга ўхшайди. Аввалдан тахт қилиб қўйилган бирор фикрсиз қараш бўлиши мумкин эмас. Айни аввалдан яшаб келаётган қарашларгина, хурофотларгина бизнинг мулоҳазаларимиз учун асос бўлади. Мантиқ, этика ва эстетика — учта шунақа хурофотки, инсон шулар туфайли ҳайвондан юксак кўтарилади ва уларга таяниб туриб оқил ва эркин тарзда маданият иморатини бунёд этади, уни нариги дунё кучлари ва бошқа мистик унсурлар иштирокисиз бунёд этади. Бугунги инсон кечаги одамнинг фаолиятида кўпгина ижобий жиҳатларни топади. Шуларгина маданият биносини барпо этишда қўшимча тиргак бўлмоғи мумкин. Оталарнинг хурофотида бир қуйқа каби мулоҳазалар чўкиб қолади, улар фарзандлар бўғини учун хурофот бўлиб хизмат қилади ва улар бутун тарих даво-

¹Асар жузъий қисқартиришлар билан чоп этилмоқда.

мида бўгинма-бўгин йигилиб ва кўпайиб боради. Хурофотларнинг ана шу анъанавий йигилиши бўлмаса, маданият ҳам бўлмайди.

Рассомлар — пластик анъаналарнинг меросхўрларидир. Шунинг учун тасвирий санъат ҳақида фикр юритиш ҳуқуқини уларда қолдирайлик-да, ўзимиз нурни, ранг ва шаклни қабул қилишимизни уюштиришга ёрдам берадиган хурофотларни ўзлаштириб олишга уриниб кўрайлик. Эль Греконинг «Авлиё Маврикин» деган суврати қаршисида туриб, оламни ибтидоий тарзда кўришга қайтмоқчи бўлиш — маймуннинг қилиқларини ўзлаштириб олишга уринишдай самарасиз ва номуносиб бир ишдир...

Шундай қилиб, рассомлар буюмлар дунёсини тасвирлайдиганларга ва буюмларни назарда тутиб суврат ижод қиладиганларга бўлинади. Сувратнинг иккинчи қатламини, яъни аслида сувратнинг ўзини ташкил қиладиган нарса соф виртуал (воқеликка мос) хусусиятга эга: суврат алланечук моддийликни акс эттиради; шу моддийликдан ташқари унда нимаики мавжуд бўлса, у ортик буюм эмас, балки қисмларга ажралмайдиган ва, шак-шубҳасиз, ирреал (воқеликдан йироқ) маънавий бутунлиқдирки, бу бутунликка табиатда бевосита мувофиқ келадиган нарса йўқдир. Суврат — тасвирий унсурларнинг маънодор алоқасидир. Эҳтимол, бизнинг таърифимиз ҳаддан зиёд чигал ва ғализ кўриниши мумкин. Негаки, тасвирий унсурларни биз бирор усул ёрдамида воқелик деб аталмиш нарсадан нусха кўчириб чиқариб ола биламиз; аммо бу алоқа қаердан пайдо бўлиб қолди? Нима ўзи у? Рангми? Чизиқми? Ундай десак, ранг ҳам, чизиқ ҳам моддий нарса, алоқа эса моддий эмас.

Ундай бўлса, модда, буюм деганлари нима? Буюм — оламнинг бир қисмидир. Бу оламда бошқа нарсалардан мутлақо ажралиб, ўз қобигига биқиниб олган, қотиб қолган, ўзига ўхшаганларга эга бўлмаган нарса йўқ. Ҳар бир буюм бошқа каттароқ нарсанинг бир қисмидир, бошқа нарсалар билан нисбатга киришади, шу бошқа нарсалар уни ҳар томондан чегаралаб тургани учунгина у мавжуддир. Ҳар бир буюм — бошқа буюмлар ўртасидаги муносабатдир. Бинобарин, буюмни тўғри тасвирлаш, биз аввал тахмин қилганимиздек, ундан шунчаки нусха кўчириш эмас; буюмни тўғри тасвирлаш учун аввал унинг бошқа буюмларга муносабатининг формуласини келтириб чиқариш зарур, яъни унинг аҳамиятини, қимматини аниқлаб олиш керак бўлади.

Буюм ўз қимматидан ортик нарса эмаслигининг далил-исботи ўз-ўзидан кўриниб турибди: истаган буюмингизни олинг, уни турли хил баҳоловчи тизимлар нуқтаи назаридан кўриб чиқинг, шунда сиз битта буюм ўрнига бир нечта мутлақо ҳар хил буюмга эга бўласиз. Уйлаб кўринг, ер деҳқон учун қандай қимматга эга-ю, мунажжим учун қандай қимматга эга? Деҳқон курраи заминнинг гудриш баданини топтайди ва омочи билан ковлайди; ер унинг учун қишлоқ йўли, экилган дала, ҳосил. Мунажжим эса ақл бовар қилмайдиган фазо кўйнидаги бошқа юлдузлар орасида курраи замин шу дақиқада қандай ўрин тутиб турганини аниқ белгилаши зарур. Бу ишда аниқлик талаб қилгани учун у математикага хос мавҳумиятларга мурожаат қилишга, самовий механика қонуниятларидан фойдаланишга мажбур. Бунга ўхшаш мисоллар сон-саноксиз.

Шунинг учун санъат асарларини қиёслаб кўришга имкон берадиган яхлит ва ўзгармас воқелик бўлмайди, нуқтаи назарлар қанча бўлса, воқелик ҳам шунча. Нуқтаи назар ракурсни белгилайди. Шартли, тахминий, мужмал муносабатларга асосланган кундалик воқелик бор. Бу кундалик воқелик оддий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади. Илмий воқелик ҳам бор. Унинг ичидаги муносабатлар аниқлиги аниқлик талаби билан белгиланади. Буюмларни кўриш, ҳис қила билиш — охир-пировардида уларни муайян тарзда тафаккур қила билиш ҳам демакдир.

Оламга кундалик нуқтаи назардан, ҳамма томонидан қабул қилинган нуқтаи назардан қарайдиган рассом қанақа суврат чизиши мумкин? Вивеска чизади. Олим нигоҳига эга бўлган рассом-чи? Физика бўйича қўлланмалар учун схемалар чизади. Муаррих рассом-чи? Дарслик учун расмлар чизади. Масалан, Марено Карбонеро. Тап тортмасдан аниқ номларга мурожаат қилаётганимга ҳайрон бўлманг. Машҳур мунаққидлардан бири «Найза»³ларни кўриб, бундай деган экан (унинг гапини сўзма-сўз келтираман): «Бу сувратда испан тарихининг шонли саҳифаларидан бири тасвирланган». Аммо мен унга ҳарчандки тикилиб қарамай, тасвирий санъатни топа олмадим.

Аммо буларнинг ҳаммасини бир чеккага қўйиб турайлик. Ҳозир мен бошқа бир нарсани аниқлаб олмақчиман: хўш, биз «санъаткор», «рассом» деганда нимани тушунамиз? Мен шундай тушунаманки, масала ҳам шунда, буюмлар моҳияти — муносабатдир, деган фаразни ҳақиқат билиб, айнаи расм санъатига қайси хилдаги муносабатлар хос эканини аниқламоқ керак. Аввалига биз тахмин қилдикки, бизнинг Сулоага ҳақидаги баҳсларимиз ва у Испанияни тўғри тасвирлайдими, деган тортишувларимиз кўпроқ рассом фойдасига бўляпти. Бироқ мақтовимиз бир оз тағдорроқ экан. Испания — мавҳум гоя, тарихий тушунча. Адабиётчига ҳамиша шундай манзаралар манзурки, улар унга ўз доно фикрларининг пешвоси деб ҳис қилишига имкон берсин. Адабиётчи бирор мақола ёзишга имкон берадиган ҳар имконият учун миннатдор. Бироқ Сулоага мавҳум гояларни тасвирлаётгани йўқ-ку?! Сулоага расмларининг ички дунёси бор. Шу ички дунё уни бошқа нусха кўчирувчилардан ажратиб туради. Аммо бу ички дунё ижтимоий муносабатлар тизимига асосланган эмас-ку! Шундай эканига киши ишонқирамайди, чунки агар сувратни адабиёт тилига ёхуд сиёсат тилига осонгина кўчириб бўлса, у ортиқ суврат эмас, аллегориядир. Аллегория эса жиддий мустақил санъат эмас, балки бор-йўғи ўйиндир, холос. Бу ўйинда биз минглаб бошқа маъжозлар ёрдамида ифодалашимиз мумкин бўлган (ва ҳатто яхшироқ ифодалашимиз мумкин бўлган) нарсани маъжозий тарзда ифодалаймиз.

Йўқ, санъат ўйинчоқ эмас, уни кўнглинг истаган кўйга солиб бўлмайди. Ҳар қандай санъат инсоният бошқа бирон йўл билан ифодалай олмаган ва ҳеч қачон ифодалай олмайдиган нарсани ифодалаш зарурияти билан белгиланади. Адабиётчилар сиймосидаги танқид ҳамиша рассомларни тўғри йўлдан чалғитиб келди. Айниқса, Дидро адабиёт билан санъатшуносликни бири-бирига чоғиштириш йўли билан барпо этган назариядан кейин шундай бўлди⁴. Ҳолбуки, санъат асарларининг мазмунини бошқа тасвирий шаклларда нечоғлиқ осон ифодалаш мумкин бўлса, бу ўша санъатга қарши шунчалик жиддий далил бўлиб хизмат қилади...

II

Тасвирий санъатнинг идеал формуласини излаб топаман деган гирашира ниятга берилиб, «Одам Ота жаннатда» деган сарлавҳа билан биринчи мақолани ёздим. Бу мақолани нега айнан шундоқ деб атаганимни ўзим ҳам тўлиқ тушунмайман, охирига бориб санъатнинг ним қоронғи ўрмонлари ичида бутунлай адашиб кетдим. Бу ўрмонда Ҳомерга ўхшаган сўқирларгина ҳамма нарсани равшан кўриши мумкин. Саросима ичида юрганимда бир эски немис дўстимни — фалсафа профессори доктор Вульпиусни эсладим. У метафизик бўлиб, санъат масалаларини жуда зўр биларди. Мен у билан бирга Лейпциг ҳайвонот боғида оқшомлари қилган давомли сайрларимизни эсладим. Дарахтлари баланд-баланд усиб кетган, ўтлоқлардаги майсалари ҳам тўқ зангори, баъзан қорамтир тўсдаги бу ҳайвонот боғи ҳам гирашира бўларди. Аҳён-аҳёнда бургутлар йўғон товушда шоҳона наъра тортиб суку-

натни бузар, Канада бугуси «Вапити» тундранинг совуқ кенгликларини кўмсаб чўзиб-чўзиб маърар, бир жуфт ўрдак эса ҳа деганда сув сатҳида қинғирқийшиқ ҳалқалар ясаб, ўзларининг шахвоний ўйинлари билан ҳайвонлар дунёсининг шаънига доғ туширмоқда эди.

Соатлар теран бир ўйчанлик ичида сокин ўтиб борарди. Доктор Вульпиус фақат эстетика тўғрисида гапирар, Испанияга сафари ҳақидаги режаларидан сўзлар эди. Унинг фикрича, эстетика айни бизнинг мамлакатимизда узил-кесил қарор топмоғи керак. Ҳозирги замон илмида итало-француз илдизларига эга немислар этикани барпо этдилар ва бошқа ҳеч вақоси бўлмаганидан ахлоқ ва илоҳиёт соҳаларида кўним топдилар. Инглизлар эса ўзларини сиёсатга бағишлади. Ана шу ва бошқа олимона мавзуларда у шундай мулоҳаза юритарди. Ҳолбуки, шу вақтнинг ўзида ҳайвонот боғининг ходими юракни сиқадиған сусткашлик билан филнинг қабарған пешонасини ишқаларди. Фил мутафаккирга ўхшаб кўринарди.

Мен дўстимдан биринчи мақоламнинг сарлавҳасини ҳимоя қилиб, бирон нарса ёзиб беришини илтимос қилдим. Унинг менга ёзиб юборған нарсаси жуда катта ва ғоят олимона чиқибди. Бунақа пайтларда бирон мақола, лоақал бизнинг юзаки қизиқишимизни кўзгата олмасин, уни ҳаддан зиёд доно мақола экан деб кўяқоламиз. Шунга қарамай, агар китобхонни санъат муаммолари қай бир даражада қизиқирса, бундан кейинги ёзилған нарсалар устида жиндай бўлса-да бош қотирсин.

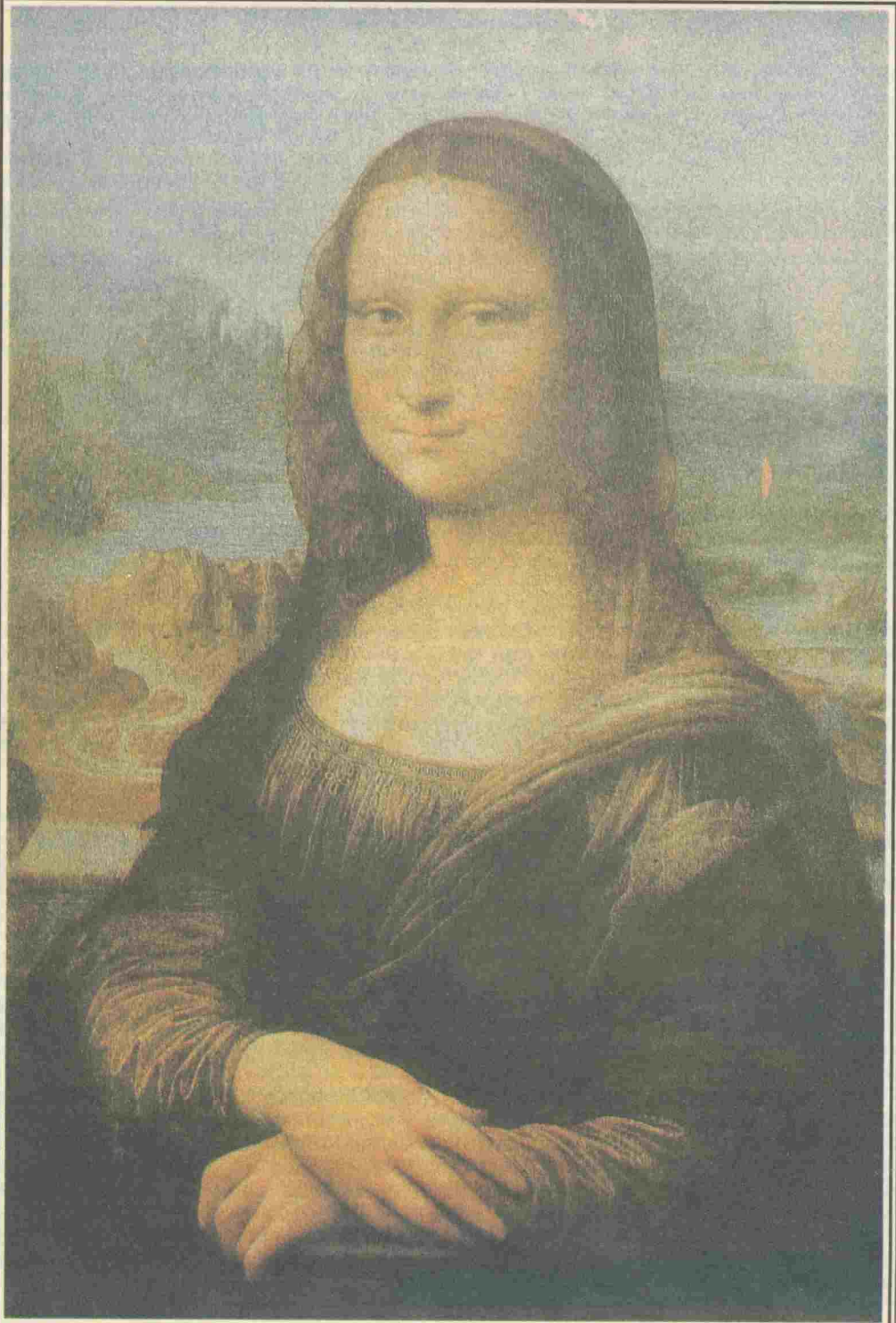
III

Санъат мухлислари одатда эстетикани унча хуш кўрмайди. Бу ҳолни изоҳлаш унча қийин эмас. Эстетика Пегас деган чарс феълли илҳом отини кўлга ўргатиб, эгарлаб олишга интилади. У бадииятнинг битмас-туғанмас, турфа хил рангдор моҳиятини таърифлар тузоғига илинтириб олишни истайди. Эстетика — айлананинг квадратурасидай гап, шунинг учун у билан шуғулланиш ҳам анча диққинафас машғулот.

Гўзалликни концепциялар қолипига сиғиштириб бўлмайди — у, барибир, бирор тешикни топиб, оқиб чиқиб кетади. Бир замонлар сеҳргарлар оддий руҳларни ушлаб, ўзларининг катта-кичик шиша идишларига қамаб олишга беҳуда уринишар экан. Гўзаллик ҳам шу руҳларга ўхшаш тутқич бермайдиган нарса. Ҳаётда бўлади-ку — биз жуда қийналиб, бир амаллаб чамадонимизни ёпамиз, аммо ёпиб бўлишимиз билан маълум бўладики, бир нарсани нутиб қолдирибмиз — чамадонни яна очишга ва яна қийналиб ёпишга тўғри келади — бу ҳол интиҳосиз такрорланаверади. Эстетикада ҳам шу аҳвол, фақат фарқи шундаки, эстетикада ҳамиша энг муҳим нарса эсдан чиқиб қолади.

Кейин шундай бўладики, эстетика ҳар гал санъат асари билан мулоқотга киришганда албатта ночор аҳволга тушиб қолади. У ҳаётнинг бачкана ҳодисаларига, юзаки қатламга мансублигини англагандай, ҳадиксирайди, қилиқлари бесўнақай бўлиб қолади, ялтоқлана бошлайди. Санъат ҳақида гап борған ўринларда ҳамма вақт буни ҳисобга олиш лозим бўлади. Санъатда ҳиссий қабул қилиш ҳукмронлик қилади ва бу салтанатнинг рутбалар силласида ақл-идроқ жамики авомий ва вульгар нарсаларни ўзида мужассам этади — унинг мақоми шунақа. Илмда ва ахлоқда концепция ҳукмронлик қилади, унинг иродаси — қонун, у яратади ва уюштиради. Санъатда эса у кўрга ҳассадай гап. Истаған испан шахрига кираверишда шахар раҳбариятининг фармойиши билан чалакам-чатти буяб-бежаб ёзиб қуйилған «Божхона — тўғрида» деган кўрсатғич бўлади. Илм ва ахлоқда ҳукмронлик қилувчи концепция санъатда ана шунақа кўрсатғичдан ўзга нарса эмас.

Санъат мухлисларининг эстетикага нафратли муносабати шу билан изоҳланади; мухлисларга эстетика ўта маҳдуд, формал, сийқа, самарасиз ва

«Жоконда» — асрларни ёритган ёғду

куруқ туюлади: у эстетиканинг ўзини сувратлар ва шеърлардан кўра гўзалроқ бўлмоғини истайди. Аммо бунга ўхшаш нарсаларда муайян аниқлик нечоғлик муҳим эканини англайдиган одам учун эса эстетик концепция ҳам санъат асаридир.

IV

Санъатнинг бирон муайян турининг аҳамиятини ўзимиз учун аниқламоқчи бўлсак, унинг мавзулар мавзусини белгилаб олмоқ керак бўлади. Ҳар бир санъат ўз-ўзини ифодалашга бўлган туб эҳтиёжини фарқлаш жараёнида туғилади. Бу эҳтиёж инсоннинг табиатида бўлади. Инсон деганнинг ўзи ҳам аслида шу! Худди шунга ўхшаб, ҳайвоннинг туйғулари — илк туйғу-сезги пайдо бўлиши биланоқ бир хил жинсли моддани чулғаб оладиган каналлардир. Худди шунингдек, кўриш ҳам биринчи марта кўз асаблари ва кўз пардасидаги таёқчалар тўфайли пайдо бўлган эмас, аксинча, кўришга бўлган эҳтиёж, кўриш жараёнининг ўзи ўз қуролини яратган. Кўзга кўринмас, нурга тўла олам ибтидоий вужуд ичида гунча янглиғ очила бошлаган ва бу мукамал тўқисликни дафъатан татиб кўришнинг иложи бўлмаган. Шу туйғулар тўқислиги мушак тўқималари орасидан ўзига йўл очиб ўтган, ўз-ўзини халос этар экан, шундай бир ўзан барпо этганки, у орқали ўтиб ташқи фазога сочилган ва тарқалган.

Бошқача сўзлар билан айтганда, фаолият аъзони яратган. Фаолиятни-чи? Фаолиятни нима барпо этади? Эҳтиёж. Эҳтиёжни эса муаммо вужудга келтиради.

Инсон қалбида муаммо бор, у — кўтаринки, фожеий. Инсон нимаики қилмасин, унинг ҳамма хатти-ҳаракати шу муаммо билан белгиланади. Уларнинг ҳаммаси — шу муаммони ҳал қилиш йўлида қўйилган қадамлардир. Бу муаммо шу қадар улканки, бир катта муҳорабада уни бартараф қилишнинг иложи йўқ, «бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қил» деган маталга амал қилиб, одам муаммони бўлак-бўлақларга ажратади-да, аста-секин, қисм-бақисм ҳал қилади. Илм — инсон муаммосини ҳал қилиш йўлидаги биринчи босқич, ахлоқ — иккинчи босқич. Санъат — энг хуфя, энг ардоқли қатламга етиб боришга уринишдир.

Бинобарин, бизнинг вазифамиз — инсоннинг жамики хатти-ҳаракатларини, қилиқ-қилмишларини яширин тарзда белгилаб турадиган бу муаммо нимадан иборат эканини кўрсатиб беришдир, кейин эса илм ва ахлоқ нуқтаи назаридан унда нимани ҳал қилиш мумкинлигини аниқласак, қаршимизда ўз-ўзича олинган санъат муаммоси соф ва тугал ҳолда намоён бўлади.

Санъат шундай олижаноб, ҳиссий қуролдирки, инсон бошқа ҳеч қайси йўл билан ифодамай билмаган нарсасини шу қурол воситасида ифодалайди. Бундан нари бориб кўрамаизки, санъат муаммосининг ўзи моҳиятан ҳал қилиб бўлмайдиган хусусиятга эга. Шуни ҳисобга олиб, санъат соҳаларини айрим-айрим жиҳатларга ажратган ҳолда қамраб олишга интилади, шунинг учун санъатнинг ҳар бир айрим тури — умумий муаммо жиҳатларидан бирининг ифодасидир.

Шундай қилиб, ҳар бир санъат инсон қалбининг асосий, бўлинмас тарзда намоён бўладиган томонларидан бирига мувофиқ келади. Ана шу намоён бўладиган томон ҳар қайси санъат учун мавзуларнинг мавзуси бўлади.

Ҳар қайси санъатнинг тарихи инсон қалбининг томонларидан бирини ифодалашга бўлган қатор уринишлардир. Худди шу нарса уни бошқа санъатлардан ажратиб туради. Бу уринишлар шундай бир эгри чизиқни ташкил қиладик, санъат камалакнинг энгил ўқи каби шу чизиқ бўйлаб замон қаърига ўз мақсади сари интилади. Интиҳосиз уфқдаги шу нуқта ҳар қайси санъатнинг йўналишини, моҳиятини ва маъносини кўрсатиб туради.

V

Нарсани тусмоллаб тасаввур қилиш ҳали уни билиш деган гап эмас. Бунда биз қаршимизда алланечук бир нарса тургани ҳақида тахмин қиламиз, холос. Уфқда қора доғ турибди. Нима бу? Одамми, дарахтми, кунғироқхонами? Биз буни билмаймиз. Қора доғ бетоқатлик билан унинг номини аташимизни кутади. Бизнинг қаршимиздаги буюм эмас, муаммо. Биз овқатни ҳазм қилиш жараёнини тушунмаган ҳолда еганимизни ҳазм қиламиз, севгининг нималигини билмаган ҳолда севамиз.

Ҳайвонлар, тошлар ўзларича яшайди. Уларнинг ўзи ҳаёт демақдир. Бизга шундай кўринадики, ҳайвон ўзининг табиий тамойилларига буйсунган ҳолда ҳаракат қилади; оғриқни сезади, ривож топади. Унинг ҳаракати маъноси шунда. Тош мангу мудроқ ҳолатга чўмган тарзда тинч ётади, у ўз уйқусининг жамики оғирлиги билан ерни эзади. Фаолиятсизлик — унинг ҳаётидир ва билъакс... Аммо на тош, на ҳайвон ўзларининг яшаётганидан хабардор эмас...

...Жаннат боғида кўз кўрмаган ниҳолдан Одам Отанинг қадди қомати пайдо бўлиши билан биз ҳаёт деб атайдиган нарса бошланган. Одам Ота яшаётганини ҳис қилиб яшаган илк махлуқ эди. Одам Ота учун ҳаёт муаммо тарзида намоён бўлди.

Хўш, жаннат фароғати кўнидаги, тирик махлуқлар қуршовидаги, балиқларни чаппар уриб уйнаган дарёлар ёнидаги, тош қотган баҳайбат тоғлар, денгизлар ва қитъалар бағридаги Одам Ота нима дегани? Курраи заминдаги бошқа дунёлар қуршовидаги Одам Ота нима дегани?

Жаннатдаги Одам Ота — соф ҳолатдаги ҳаётдир, интиҳосиз ҳаёт муаммосининг ожиз бир новдасидир.

Дунёнинг жозиба кудрати, оламшумул ғам-ғусса, ноорганик модда, органик қаторлар, инсониятнинг таҳликали ва тантанавор тарихи, Ниневия ва Афина, Афлотун ва Кант, Клеопатра ва Дон-Жуан, жисмоний ва руҳий, ўткинчи ва мангу нарсалар — буларнинг ҳаммаси Одам Ота қалбининг бир лаҳзада пишиб етилган, лов-лов ёниб турувчи самарасини нечоғлик тўлдирди?! Ана шу бир маромдаги қисқаришлар ва кенгайишлар замирида нималар бор эканини, ана шу арзимас мушакнинг ҳар бир ҳаракатида биз ҳаёт деб атайдиган ўлчовсиз сўзга жойлайдиган қандай битмас-туганмас, турфа хил ҳодисалар мужассам эканини идрок этасизми? Одам Отанинг қалби — Коинот жамулжам бўлган марказдир, бошқача қилиб айтганда, бу — юракни қадаҳ каби кўпириб турган шарбат билан тўлдирган коинотнинг ўзидир.

Ҳаёт муаммоси — инсондир.

VI

Инсон — ҳаёт муаммосидир. Дунёдаги ҳамма нарса тирикдир. Эҳтимол, бизга эътироз билдиришлари мумкин: «Нечук? Наҳотки, сиз натурфалсафа мистикасини тирилтиришга жазм қилган бўлсангиз?» Фехнер сайёраларда қудратли майлларига эга бўлган ҳиссиётчан махлуқларни кўрмоқни орзу қилган. Бу махлуқлар баҳайбат фазо тимсоҳлари янглиғ қудратли самовий эҳтирослар асоратида ўз орбиталарида айланиб юрмоқлари керак экан. Фурос-чи? Муттаҳам Фурьенинг⁵ тахминига кўра, самовий жисмлар ўзига хос ҳаёт кечирар эмиш. Бу ҳаётни у «аромал» деб атайди. У ҳисоблайдики, самовий механика қонунлари сайёралар ўртасидаги тўхтовсиз ишқий алоқаларнинг математик ифодасидан бошқа нарса эмас, бир-бирларига ошиқу беқарор бўлган само аҳли эса ўзаро муаттар хидлар тўхфа қилиб туришармиш. Буларнинг бари дунёдаги ҳамма нарса тирикдир, деган фикрни билдириш билан айтмоқчи бўл-

ган гапига ўхшайдими? Наҳотки, биз яна қайтадан мистика билан бошимизни қотиришга йўл қўйсак?

Дунёда ҳамма нарса тирикдир, деб айтар эканман, мен ҳеч қачон мистикадан ҳозиргичалик узоқ бўлмаганман.

Илм «ҳаёт» тушунчасини ёлғиз бир фан — биологиянинг ихтиёрига бериб қўйган. Бунинг оқибатида на математика, на физика, на химия ҳаёт билан шуғулланади; ҳолбуки, ҳаётда тирик махлуқлар, яъни ўша ҳайвонлар ва ўлик нарсалар, яъни ўша тошлар мавжуд...

...Илм учун буюмлар моҳиятан хусусий ҳоллардир; шу тарзда ҳаётий муаммонинг биринчи қисми ҳал қилинади. Бироқ буюмлар шунчаки буюмдан кўра ортиқроқ бир нарса бўлмоғи зарур. Наполеон шунчаки оддий одам эмас, инсон жинсининг шунчаки хусусий ҳодисаси эмас. У — ноёбдир, у — удир. Гвадаррама ёнбағридаги тош ҳам кимёвий таркиби жиҳатидан Альп тоғларидаги тошлар билан бир хил бўлса-да, барибир, ундан фарқ қилади.

VII

Илм ҳаёт муаммосини ўзаро алоқага киришмайдиган иккита катта соҳага — руҳ ва табиат соҳасига ажратади. Шу тарзда илмий билишнинг икки буюми — табиий ва ижтимоий фанлар ташкил топди. Улар моддий ва руҳий ҳаёт шакллари урганади.

Руҳият соҳасида воқелик ҳаёт муносабатлари жамулжамидан ўзга нарса эмас экани моддий соҳадагига қараганда янада аниқроқ кўринади. Руҳ — буюм эмас, у — ҳолатлар силсиласидир. Руҳий ҳолат аввалги ҳолат билан кейин бўладиган ҳолат ўртасидаги нисбатдан ўзга нарса эмас. Масалан, алланечук мутлақ, моддийлашган «ғусса» бўлмайди. Агар аввал менинг қалбим шоду хуррамликка тўлиб-тошган бўлса-ю кейин бу шоду хуррамлик биров камайиб қолса, мен ғусса чекаман. Ғусса билан шоду хуррамлик бирининг ортидан бири ўсиб чиқади. Уларнинг иккови ҳам ягона физиологик жараённинг турли босқичларидир. Бу жараён эса, ўз навбатида, материянинг ҳолати ёхуд энергиянинг бир туридир.

Аммо ижтимоий илмлар ҳам мавҳумият усулидан фойдаланади: улар ғуссани умуман тавсифлайди. Аммо умуман олинган ғусса — ғуссали эмас. Ғусса, чидаб бўлмайдиган ғусса — ҳозир шу дақиқада менинг қалбимни тилка-пора қилаётган ғуссадир. Умумлашган тарздаги ғусса эмас, ҳаётдаги ғусса ҳам муайян, бетакрор, индивидуал нарсадир.

VIII

Хар бир муайян нарса чексиз кўп муносабатларнинг йиғиндисидир. Илм мулоҳазакорлик билан ҳаракат қилиб, бу муносабатларни кетма-кет белгилайди; шунинг учун уларнинг ҳаммасини аниқлаб чиқиш учун илмга мангулик керак. Бу илмнинг азалий фожеасидир: илм шундай натижани кўзлаб ишлайдики, бу натижага ҳеч қачон тўлиқ эришиб бўлмайди.

Илм фожеаси санъатни туғдиради. Илмий усул бор имконини ишлатиб ночор қолган жойда унга бадиий метод ёрдамга келади. Агар илмий усулнинг моҳияти мавҳумлаштириш ва умумлаштиришда бўлса, бадиий усулнинг моҳияти индивидуаллаштириш ва конкретлаштиришдир.

Санъат табиатдан нусха кўчиради деган гап — беҳуда гап. Қани ўша намуна бўладиган табиат? Уни топсанг, физика дарсликлари саҳифаларидан топсанг бўлар. Табиий жараёнлар физика қонунларига мувофиқ тарзда содир бўлади, санъат эса ҳаётий, муайян, бетакрор жиҳатлар билан боғлиқ; бунинг боиси шундаки, санъатнинг ўзи бетакрор, муайян ва ҳаётийдир.

Табиат — барқарор, доимий жиҳатлар салтанатидир, ҳаёт эса, аксинча,

ўта даражада ўткинчи нарса. Бундан шундай хулоса чиқадики, табиат дунёси, яъни илмий тадқиқотлар ҳосиласи умумлаштириш воситасида қайта барпо этилади, ҳолбуки, соф ҳаётий моҳиятларнинг янги дунёси (санъат айна шу дунёни барпо этиш учун майдонга келади) индивидуаллаштириш йўли билан барпо этилмоғи керак.

Биз томондан ўрганиб бўлинган табиат тарзида тушуниладиган табиатда ҳеч қанақа индивидуал нарса йўқ; индивидуаллик шундай бир муаммоки, уни табиий фанлар усуллари билан ҳал қилиб бўлмайди. Шунинг учун биологларнинг уни аниқлаш борасидаги ҳамма уринишлари беҳуда бўлиб чиқди. Биронта жиддий биограф биз учун Наполеоннинг бетакрор қиёфасини тиклаб бермагунича, биз Наполеонни индивидуаллик тарзида тушуна олмаймиз. Начора, биография — поэтик жанр. Гвадаррама ёнбағирларидаги тошлар маъданшуносликда ўзларининг хислатларини, характерларини, номларини намоён этмайдилар. Маъданшуносликда улар айнан ўзларига ўхшаш бошқа намуналар билан бирга бир синфни ташкил қилади. Аммо улар Веласкес расмларида ўз индивидуаллигини тўлиқ намоён қилади.

Биз белгиладикки, индивидуаллик, буюмникими ё инсонникими қатъи назар, яхлитлигича олганда, дунёнинг қурилишига боғлиқ экан; бу — муносабатларнинг жамулжамидир. Бир майсанинг униб-ўсишида бутун олам, бутун коинот иштирок этади.

Ана энди санъат ҳал қилмоқчи бўлиб зиммасига олган вазифа нақадар улкан экани тушунарли бўлдимми? Энг жун бир ҳаётни — манови дарахт, манови тош, манови инсон ҳаётини ташкил қилувчи муносабатлар жамулжамини қай йўсинда тўлиқроқ намоён этиш мумкин?

Аслини олганда, бунинг имкони йўқ, шунинг учун санъат моҳиятига кўра — бир найранг; у алланечук бўлиши эҳтимол тutilган бир дунё яратмоғи керак. Муносабатлар чексизлигига эришиб бўлмайди; санъат гўё чексизликка ўхшаган алланечук ёлғондакам жамулжамликни излайди ва барпо этади. Бу айнан уша — китобхон машҳур сувратни томоша қилиб ёки классик романни ўқиб, қайта-қайта кўнглидан кечирishi керак бўлган нарса. Бизга шундай туюладики, олган сезгиларимиз бизга ҳаётий муаммонинг ич-ичига кириб боришимизга, уни чексиз равшан ва аниқ кўришимизга имкон беради. Масалан, «Дон-Кихот», ўқиб чиққанингиздан кейин, қалбингизда нурли из қолдиради. Ва биз, қутилмаганда кўзимиз чарақлаб очилиб кетгандай, ўзимиз сира ҳам кучанмаган ҳолда, гўёки ҳеч қандай тайёргарликсиз инсоний нигоҳдан зўрроқ кўриш қобилияти касб этгандай, бутун худудсиз дунёни унинг батартиб тизимида бир нигоҳ билан қамраб олишга қобил бўлиб қоламиз.

Бинобарин, ҳар бир рассом жамулжамликнинг сийратини қайта яратмоққа интилмоғи керак; негаки, биз бир буюмда ҳамма буюмларга эга бўла олмаймиз, шунинг учун жамулжамликнинг ўхшашига эришмоққа уриниб кўришимиз

Сезанн. Автопортрет.

лозим. Ҳар бир буюмнинг моддий ҳаёти қамровга сигмайди, шунинг учун лоақал ҳаётга ўхшашлик билан қаноатланамиз.

X

Илм ҳаётда руҳ ва табиатнинг қўш дунёсини яратади. Санъат мукаммаллик излар экан, ана шу бузилган яхлитликни қайта тиклашга мажбур. Фақат модданинг ўзидангина иборат бўлиб қоладиган ҳеч нарса йўқ — модда ўз-ўзича ғоя ҳамдир; фақат руҳнинг ўзидангина иборат бўлиб қоладиган ҳеч нарса йўқ — энг нозик, энг инжа кечинмалар ҳам асаб толаларининг титраши, холос.

Зиммасидаги вазифасини бажармоқ учун санъат бу кутбларнинг биридан келиб чиқиб, иккинчиси сари ҳаракат қилмоғи керак. Шу тарзда санъатнинг ҳар хил турлари туғилган. Агар биз табиатдан руҳ сари ҳаракат қилсак, туйғуларимизни фазовий тасвир орқали ифодалашга уриниб кўрсак, қаршимизда пластик санъат — рассомлик санъати намоён бўлади. Агар туйғулардан келиб чиқсак, вақт замирида тарқалиб кетган ҳиссий ибтидо негизида пластик шаклларга, табиий шаклларга интилсак, бизнинг қаршимизда руҳий санъатлар — поэзия ва музика пайдо бўлади. Охир-пировардида ҳар қайси санъат ҳар иккала ибтидони ҳам ўз ичига олади, бироқ унинг йўналиши, унинг ташкил қилиниши бошланғич нуқтага боғлиқдир.

XI

Эҳтимол, Сезанн ҳеч қачон яхши рассом бўлмагандир — бунга унинг жисмоний сифатлари кифоя қилган эмас. Аммо унинг замондошларидан ҳеч ким рассомлик санъатининг жуда катта аҳамиятини Сезаннчалик чуқур тушунган эмас ва ҳеч ким унинг асосий муаммоларини Сезаннчалик аниқ тасаввур қилган эмас. Бунда ҳеч қанақа ҳайрон бўладиган нарса йўқ — одамнинг қўллари мажруҳ бўлса, мўйқалам ушлашга ярамаса ҳам, у беҳад баркамол рассомлик туйғусига эга бўлмоғи мумкин.

Сезанн «мужассам этмоқ» деган сўзни такрор-такрор айтишни яхши кўрарди. Бу сўз жуда катта эстетик қимматга эга. У бу сўз бадиий вазифанинг айна моҳиятини ифодалайди деб ҳисоблар эди. Мужассам этмоқ, яъни ўз-ўзича олганда, буюм бўлмаган нарсага буюм тусини бермоқ.

Кўп замонлардан бери санъат бир чалкашлиқдан азият чекиб келади. Бу чалкашлик, умуман олганда, жуда беозор бўлган икки атамани — «реализм» ва «идеализм» истилоҳларини нотўғри қўллашдан туғилган. Лотинча «ges» сўзидан олинган «реализм» истилоҳида одатда кўчирилган нусха, бирор буюмга ўхшашлик тушунилади; шундай қилиб, воқелик нусха олиш объекти, санъат асари эса унинг нимжон нусхасидир.

Аммо сиз билан биз биламизки, буюмларнинг «воқелиги» деган нарса амалда унчалик тўғри эмас; биламизки, буюм деган нарса биз кўриб турган нарсанинг ўзи эмас: ҳар ким буюмни ўзича кўради, баъзан эса шундай бўладики, битта одамнинг кўриши ҳам зиддиятли бўлиши мумкин.

Биз яна шуни қайд қилдикки, буюмни — resni барпо этмоқ учун бизга муқаррар тарзда бошқа буюмлар ҳам керак бўлади. Бинобарин, мужассам этмоқ битта буюмдан эмас, уларнинг барча жамулжамлигидан нусха кўчиришдир, аммо бу жамулжамлик фақат бизнинг онгимиздагина мавжуд бўлгани ва фақат ғоя тарзидагина борлиги сабабидан, чинакам реалист айна шу ғоядан нусха кўчиради. Шу нуқтаи назардан реализмни идеализм деб атасак, анча ўринлироқ ва адолатлироқ бўларди.

Бироқ кўпинча «идеализм» сўзини ҳам бузиб талқин қиладилар: идеалист

дегани кўпинча шунақа бир одамки, у амалий турмушда, мутлақо изоҳлаб бўлмайдиган сабабларга кўра, ўзини бемаъни, аҳмоқона тутати; у шунақа одамки, шимолий кутбда хурмо ўстирмоқчи бўлади, ҳаёт йўлларида уйқисираб тентираб юради. Кўпинча уни романтик ёки хаёлпараст деб атайдилар. Менимча, у тентақдан ўзга зот эмас.

Тарихан олганда, «ғоя» сўзи Афлотунга бориб тақалади. Афлотун эса, ўз навбатида, математик тушунчаларни ғоя деб атаган эди. Унинг бундай деб аташига сабаб шу эдики, улар фикр қуроли эди, фикрнинг ёрдами билан эса биз конкрет буюмлар яратамиз. Рақамларсиз, тўрт амалсиз (улар ҳам ғоялардир) ҳиссий воқеликлар, яъни «буюмлар» дунёси биз учун мавжуд бўлмайди. Бинобарин, ғоя учун унинг муайян нарсага татбиқ қилиниш имконияти, унинг мужассам бўлиш қобилияти принципиал муҳимдир. Шундай қилиб, чинакам идеалист — онгида пайдо бўладиган мужмал образлардан анойигина бўлиб нусха кўчирувчи одам эмас, балки тахмин қилинадиган воқеликлар хаосига эҳтиросли овчидай шўнғиб кетадиган ва бу хаосни жиловлаб олмоқ учун, буюм — ғесни маҳкам чангаллаб олиб, унга эгалик қилмоқ учун ундан уюштирувчи ибтидо излайдиган одамдир. Унинг бирдан-бир ташвиши ва унга илҳом берадиган ягона манба — шу. Шунинг учун ҳам идеализмни реализм деб атасак, тўғрироқ бўлар эди.

XII

Рассом Сезаннинг айтган гаплари ҳам менинг — санъат назариячисининг «илмийроқ» қилиб айтган гапларимдан ўзга эмас: Сезаннинг фикрича, санъат — мужассам этмоқдир. Мен эса санъатни индивидуаллаштириш жараёни деб биламан, негаки буюм — ғеснинг моҳияти уларнинг индивидуаллигидадир.

Воқелик — тасвирланаётган буюмнинг воқелиги эмас, расмнинг воқелигидир. Эль Греконинг «Кўлини кўкрагида қовуштириб турган эркак» деган сурати учун нусхалик ролини ўйнаган одам — энг оддий, хонаки махлуқдир. У XVII аср Толедосининг шартли аҳлига хос кенг тарқалган шаклга кириб, индивидуаллашишга, мужассам топишга муваффақ бўлган эмас. Айни Эль Греко ўз расмида унга индивидуаллик, муайянлик бахш этган ва шу билан унга мангу ҳаёт ато этган. Рассом мўйқаламини расмга сўнгги бор теккизиб бўлгач, дунёда энг воқеий, энг ашёвий буюмлардан бири — «Кўлини кўкрагида қовуштириб турган эркак» деган портрет пайдо бўлди.

Бунинг асосий сабаби шунда бўлган эдики, Эль Греко нусхадан таралиб, унинг кўз қорачиқларига келиб урилаётган нурларнинг ҳаммасидан бирваракайига ва ҳар қайсидан алоҳида-алоҳида нусха кўчириш йўлидан бормаган эди.

Бевосита воқелик санъат учун бор-йўғи материал, таркибий қисм, холос. Санъат эстетик шакл барпо этмоқ учун натурани қисмларга ажратади. Рассомлик санъати — импрессионизм бўладими, люминизм⁸ бўладими, ё ундан бошқа нарса бўладими — барибир, натуралистик бўлмайди; фақат техника — рассомлик қуролигина натуралистикдир. Тасвирий ифода воситалари фақат бўёқлардан иборат эмас; натура, нусха, мавзу — хуллас, жамики кўзга кўриниб турадиган нарсалар — охир-пировард мақсадлар эмас, балки мўйқалам ва бўёқларга ўхшаш восита, материал, холос.

XIII

Даставвал бу материалга шакл бериш усули муҳим: бу усул илмда бошқа, санъатда бошқа. Санъат ичида эса тасвирий санъатда бир хил усул, поэзияда бошқа хил усул қўлланади.

Ҳаёт муаммосини талқин қилар экан, тасвирий санъат бирламчи таянч нуқтаси сифатида фазовий унсурларни, жисмларни танлаб олади. Ҳаёт шакллари, тошнинг жун ҳаётини қайта тиклаш учун зарур бўлган муносабатларнинг интиҳосиз жамулжами тасвирий санъатда фазо ёхуд бўшлиқ деб аталади. Рассом ўзининг мўйқалами билан фазовий муносабатларни бир тизимга айлантиради ва шу тизим ичида «буюм»ни барпо этади. Буюм фақат шу тизим ичидагина биз учун яшай бошлайди.

Фазо (ёхуд бўшлиқ) — яшашга имкон берувчи муҳитдир; ҳар хил буюмлар фақат фазо (ёхуд бўшлиқ) туфайлигина бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлишлари мумкин. Бундан шундай хулоса чиқиб келадики, сувратдаги ҳар бир чизги бошқаларига нисбатан логарифм бўлмоғи керак, шунингдек, расмнинг ҳар бир катаги билан бошқа катаклари ўртасида қанча кўп алоқа мавжуд бўлса, расм шунча баркамол бўлади. Биргаликда мавжуд бўлишнинг шарти шунақа. Аммо бу шарт шунчаки бир қатордан ёнма-ён ўрин олишдан иборат эмас. Курраи замин Қуёш билан биргаликда яшайди, негаки, курраи заминсиз Қуёшнинг ҳам ҳаёти издан чиқар эди ва аксинча. Бирга яшаш — бир-бири билан алоқада яшаш демакдир, бир-бирини қўллаб-қувватлаб, бир-бирига ёрдам бериб, бир-бирига чидаб, бир-бирини озиқлантириб, бир-бирига самара бахш этиб, бир-бирига куч бериб яшамоқдир.

Шундай қилиб, расмнинг ҳар бир қисми, ҳар бир ҳужайраси бошқаларига нисбатан фаол бўлмоғи керак, санъат — синтездир. Бу синтез рассомнинг галати ва ғаройиб бир қобилияти туфайли воқе бўлади, яъни рассом шундай қиладики, буюм бошқа буюмлар ичига сингиб йўқ бўлиб кетади.

Бирга яшамоқ структураси, фазо (ёки бўшлиқ) бирлаштирувчи ибтидога, чексиз янги-янги сифатлар касб эта оладиган, айна чоқда, ўзлигича қола биладиган унсурга муҳтож. Рассомлик санъатининг бу олий нарсаси — нурдир.

Рассом нур ёрдамида ҳаётни барпо этар экан, яратиш ибтидосидаги Иегова каби иш тутади. Эслайлик, Инжилда ёзилишича, Худо оламни яратар экан, ҳар гал ўз ишининг самарасига қараб, бунинг «яхши эканини» кўради. Санъаткор рассом ҳам шунга ўхшаш иш қилади — у ўзлигини унутган ҳолда бир-икки қадам тисарилиб, кўзларини қисиб, ўз ишини янада чуқурроқ, янада холисроқ кўрмоқ учун ишлаган сувратига назар ташлайди.

Рассомлик — нур билан боғлиқ категория.

XIV

Ю қорида айтилганларни рассомликни санъатнинг бошқа бирон жанри билан, масалан, роман билан қиёслаб янада ривожлантириш мумкин.

Роман — поэтик жанрдир; унинг туғилиши, ривожланиши ва тарқалиши тасвирий санъат эволюциясининг ўхшаш бошқичларига тўлалигича мос келади. Рассомлик билан роман санъатнинг бизга яқин романтик, замонавий турларидир. Уларнинг иккови ҳам — Уйғониш даврининг самарасидир, бошқача қилиб айтганда, улар Уйғониш даври учун характерли бўлган индивидуаллик масаласини ифодалайди.

XV ва XVI асрларда инсоннинг ички дунёси, субъектив дунё, психологияси кашф этилади. Фазодан туб жой эгаллаб ўзлашиб олган барқарор буюмлар дунёси билан бир қаторда моҳиятига кўра барқарор бўлмаган, ўткинчи, вақт бағрида чўзилган бир зумлик туйғулар дунёси пайдо бўлади.

Роман туйғуларга мойилдир. Романлар аслида бизнинг қаршимизда инсоний эҳтиросларни очиб бермоқ учунгина мавжуддир. Аммо роман бу эҳтиросларнинг фаол пластик ифодасини бермайди, уларни ҳаракатда кўрсатмайди (бунинг учун эпик достоннинг ўзи кифоя қилади), балки уларни руҳият томонидан руҳнинг туғилиб келаётган ҳолати тарзида тасвирлайди.

Агар роман персонажларнинг хатти-ҳаракатларини ва ҳатто уларни қуршаб олган манзараларни тасвирлар экан, буни фақат бир мақсадда — китобхонга руҳий ҳаракатни кузатишга имкон бериш мақсадида қилади.

Бироқ бизнинг руҳимизнинг ҳаёти аста-секин қанот ёзиб боради ва уни тасвирловчи санъат ҳам ўз нақшларини оқиб борувчи вақт асосида тўқийди. Рухларнинг бирга яшаши ўзини қадам-бақадам намоен этади: бир қалб ўзининг теран бойликларини бошқа қалбга очади ва ҳоказо; қалблар бир-бирлари билан ана шундай мулоқот қилади. Шунинг учун санъатнинг вақтни тасвирловчи бу турининг бирлаштирувчи ибтидоси — диалогдир.

Худди тасвирий санъатда нур асосий нарса бўлганидек, романдаги асосий нарса диалогдир. Роман — диалогик категориядир.

Китобхон роман тарихини бир эслаб кўрсин: қадимги Юнонистонда сафарлар, кезиб юришларни ҳикоя қилувчи қиссаларгина буларди. Улар «тератологиялар»⁹ деб аталарди. Агар биз эллин маданиятида романнинг бошланмаларини қидириб топишга уринсак, бу — Афлотуннинг диалоглари ва маълум даражада комедиялар бўлади. Эпосга қарама-қарши ўлароқ, роман ҳамиша замонавий ҳаёт билан алоқадор бўлади. Эпик қисса доимо мифологик қадимият асосига қурилган бўлади; эпос — ривоятдир. Замонавий ҳаётда тасвирлашга арзийдиган бирдан-бир нарса — суҳбат-сўзлашув, ўзаро алмашинган туйғулардир.

Романнинг ривожини Испанияда хотима топди: «Селестина»¹⁰ — жанрни узил-кесил мустаҳкамлаш борасидаги сўнгги талпинишдир. Сервантес «Дон Кихот»да кишини лол қолдирувчи бошқа кашфиётлар қаторида инсониятга янги адабий жанрни тўхфа этди. Аммо «Дон-Кихот» — диалоглар тўпламидир. Эҳтимолки, шу факт ўша даврнинг риториклари ва грамматиклари ўртасидаги мунозарага баҳона бўлгандир. Майли, бу масалаларни чуқурроқ биладиган одамлар айтишсин — Авельянеда¹¹ ўзининг муқаддимасида изҳор қилган «Ламанчлик Дон-Кихот тарихи» деярилик бошдан охиригача комедиядир» деган ажойиб мулоҳазаси ўша қадимги баҳсларнинг акс садоси эмасмикан?

Нур — рассомлик санъатида ифода воситасидир, унга ҳаёт бахш этадиган кудратдир. Романда бу ишни диалог бажаради...

XVII

Инсоннинг ҳаёти иккиланиб турадиганга ўхшайди — унинг қилиқлари, хатти-ҳаракати фазода намоен бўлади ва айна чоқда туйғуларнинг яширин ҳаётини ифодалайди. Тасвирий санъат инсон танаси орқали яхлитлик касб этади — инсон танаси орқали нур етакчи ўрин тутадиган тасвирий санъат салтанатига бевосита фазода бўлмаган нарсанинг ҳаммаси — туйғулар, тарих, маданият кириб боради.

Бинобарин, тасвирий санъатнинг мавзулар мавзуи — табиат қўйнидаги инсондир. Мана бу — муайян, тарихий инсон эмас, балки ўзича олинган инсон; курраи заминда ҳаёт кечирувчи мавжудот тарзида олинган инсон муаммосидир. Бу муаммони, айтайлик, миллий қолиплар билан чегаралаб қўйиш — уни жўн бир латифа даражасига тушириш билан баробардир.

Шунинг учун тасвирий санъатнинг асосий, азалий, қадимий мавзуси — муқаддас китобнинг бошида айтилган гапдир деган фикр ғалати туюлмайдими? Одам Ота жаннатда. Одам Отанинг ўзи ким? Ҳар бир инсон — Одам Отадир ва алоҳида олганда, ҳеч ким Одам Ота эмас. Одам Ота — ҳаётнинг ўзидир.

Жаннат деганлари қаерда? Шимолдами ёки жазирама ўлкалардами? Нима фарқи бор? Исталган манзара турмушнинг худудсиз фожиалари учун жуда мос келадиган сахна эмасми? Бу сахнада жангчи инсон бир дақиқаги-

на нафасини ростлаб олиб, яна қайтадан жангга киришади. Бу манзара на рамзий дарахтларга, на «Жоконда»даги каби доломитларга муҳтож эмас. Бу манзара Эль Греконинг сувратидаги каби изтироб чекаётган инсоннинг қиёфасини қолиплаб турган икки қаричгина зулмат бўлиши ҳам мумкин. Танқидчилардан бирининг ибораси билан айтганда, ана шу «зулмат чақинлари» бутун Ернинг ўрнини босиб турибди. Хочга тортилган ҳолда ўлаётган Исонинг қайта тирилиши мангу давом этсин учун шу «зулмат чақини»нинг ўзи кифоя.

Доктор Вульпиус менга юборган мактублар шу ерда тамом бўлади. Немис мутафаккирига муносиб тарзда у масаланинг тарихини чуқур ўрганган. Биринчи қарашда аҳамиятсизроқдай туюладиган тасвирий санъат муаммоси унга бутун дунё тизимининг батартиб ва келишган манзарасини чизиб беришга имкон берган. Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ; унинг ҳамюрти Ланге «Материализм тарихи» деган китобида ёзишича, Олмония дунёдаги шунақа ягона бир мамлакатки, унда дорифуруш ҳовончасида дори туйиб ўтириб, албатта, унинг хатти-ҳаракатлари жаҳоний уйғунликка мос келяпти-ми-йўқми экани ҳақида уйлайди.

Озод ОБИД таржимаси

ИЗОҲЛАР

1. Франсиско Алькантара — Ортегалар оиласининг эски қадрдони, Ортеганинг бобоси эгалик қилган «Эль Импарсьяль» газетасида хизмат қилган.

2. XVII асрдаги «Ижтимоий шартнома» назариясида бундай бир ибора бўлган: «Мен сенинг боғингдаги олмаларга тегмайман, сен ҳам менинг боғимдаги олмаларга кўл тегизмайсан». Шу иборага ишора қилинапти.

3. «Найза» — Веласкеснинг «Бреданинг таслим бўлиши» деган расми назарда тутиляпти.

4. Дидронинг «Салонлар» деган танқидий очерки назарда тутиляпти.

5. Шарль Фурье асарларининг сарлавҳасида «муттаҳам» сўзини кўп ишлатар экан. Ортега-и-Гассет шунга ишора қиляпти.

6. Пурана — қадимги ҳинд адабиётининг жанри, асотирлар ва ривоятлар жамулжами.

7. Гвадаррама — Испаниядаги тоғ тизмаси.

8. Люминизм — Ортега яратган янги сўз. Расмларда нурдан самарали фойдаланган рассомлар услубини у шундай атаган.

9. Тератология — қадимги Юнонда инсон организмдаги туғма бузуқликларни ўрганадиган илм.

10. «Селестина» — Фернандо де Рохаснинг роман-драмаси, 1492—1497 йиллар атрофида ёзилган.

11. 1614 йилда Фернандес де Авельянеда деган тахаллус билан бир одам «Дон-Кихот»нинг қалбаки иккинчи қисмини ёзган.

S U M M A R Y

In his article professor Ozod Sharafiddinov reflects on the place which spirituality takes under conditions of market relations. The author notes that ancient spiritual values, characteristic of the Uzbek people, corresponded to his production relations during centuries. He stresses that those experiences also do in the context of the current market relations.

In my opinion, about seventy — eighty percent of what people say is superfluous. I've heard from someone: when a sound is pronounced a certain amount of energy is spent. If so, then letters and figures from this standpoint are a great economic and financial discovery. Otherwise, for instance instead of explaining the meaning, say, of an idea «Three houses» it would be necessary to collect and bring those three houses... «(from a philosophic work «When I cannot sleep...» by Uzbekistan people's writer Askad Mukhtar.

In his article «Purity is the Bud of national revival writer Abdukahhor Ibrokhimov writes about Uzbek morals, some present day's immoral phenomena. The author explains that the main reason for immorality and ignorance is lack of education and knowledge. Having acknowledge that human being is from angels type, he writes: «...Angels have life, soul but have no body. That is why they are invisible. Animals have bodies, life, but have no soul. So after death, that is when the soul leaves the body, nothing is left from them...»

Can a manager of a large production association have both managing and creative abilities? Yes, he can. From the earliest time in the East managers-state leaders, khokims, highly esteemed knowledge and art and were engaged in a creative work themselves. In the article «Here evreone is a victor» it is noted that this tradition continues also today.

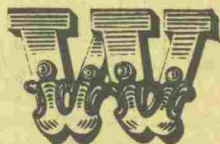
rofessor Gaibulla-as-salom tells about fates of people came from abroad and took Uzbekistan as their motherland. The author, for example, writes the following: «Tolib-aka often keeps coming to the house where he was born and spent his youth...» Though his mother is Polish, the Uzbek has become his native language.

ith the 660 anniversary of Amir Temur the year 1996 has been proclaimed in Uzbekistan «The year of Amir Temur». The magazine publishes world thinkers' opinions about Amir Temur. For instance, the following thought by Logofet: having no knowledge about Amir Temur's activity as a political leader, the Europeans described his qualities of a ruler totally unjustly...»

n his article «A Descendant Who Vindicated His Grandfather's Name» philosopher Abdulla A'zam analyses scientific proofs and discoveries brought in Mirzo Kenjabek's work «Ziji Dzhadidi Kurgoniy», stresses their importance.

riter Khurshid Dostmuhammad in his article «Is Salvation in Hate or in Love?» reflects upon similar situations in fates of characters from Japanese author Akutagava Runoske's story «The Gate of Rasemon» and Uzbek writer Gafur Gulom's «My Little Thief», and how each character managed to come out of these situations by his national character.

hat who had time to clean himself does not afraid of death. Death is dreadful for the atheist! For all the atheist's wealth is in this world and he loses it too, whereas the believer at his end has the real motherland!»

From the article «Concern for Real Motherland» by poet Mirzo Kenjabek. /The article tells how a difference between material and spiritual worlds is interpreted in the creative work of the great sufi Khodja Akhmad Yassaviy./

Урал Ташитбоев асари

«Бир ўлкаки, тугроғида олтин қўлайди...»

ТАФАККУР

Tafakkur

